Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 46

Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях

Ніжин – 2008

УДК 821. 161. 206+94/477/"9"
ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
Л 64

Збірник друкується за рішенням Вченої ради
Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя
Протокол №3 від 06.11.2008 р.

Постановою ВАК України збірник включено до переліку наукових видань, публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт із філології (Бюлетень ВАК України. – 1999. – №4. – С. 50) та історії (Бюлетень ВАК України. – 2000. – №2. – С. 73).

Збірник засновано у 1990 р. проф. Самойленком Г.В.

Редакційна колегія:
відп. редактор і упорядник –
д. філол. н., проф. Г.В.Самойленко;

з філології:
д. філол. н., проф. Н.М.Арват; д. філол. н., проф. О.Г.Астаф'єв; д. філол. н., проф. Н.І.Бойко; д. філол. н., проф. З.В.Кирилюк; д. філол. н., проф. О.Г.Ковальчук; д. філол. н., проф. П.В.Михед; д. філол. н., проф. А.Я.Мойсієнко;

з історії:
д. і. н., проф. М.К.Бойко; д. політ. н., проф. О.Д.Бойко; д. і. н., проф. А.О.Буравченков; д. і. н., проф. В.М.Даниленко; д. і. н., проф. В.О.Дятлов; к. і. н., доц. О.Г.Самойленко; к. і. н., доц. Є.М.Страшко; д. і. н., проф. Л.В.Таран; д. і. н., проф. Ю.І.Шаповал;

з мистецтвознавства:
д. мист., доц. Г.І.Веселовська; к. мист., доц. Л.О.Дорохіна; д. мист., проф. М.А.Давидов; к. філос. н., доц. Л.Л.Матвеєва; д. мист., ст. н. співроб. О.С.Найден; д. мист., проф. В.І.Рожок; д. мист., проф. В.В.Рубан; д. мист., проф., член-кор. АМН Ю.О.Станішевський; д. мист., проф. С.В.Тишко; к. мист., доц. О.Е.Чекан.

Л 64 Література та культура Полісся. Вип. 46: Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях / Відп. ред. і упорядник Г.В.Самойленко. – Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008. – 289 с.

ББК 83. 3/ 4 Укр. / 5+63. 3/ 4 Укр. / 52
© Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2008
© Самойленко Г.В.

МОВОЗНАВСТВО

А.І.Бондаренко

Мовостиль художнього тексту крізь призму "ігрових" теорій

Філологічний (наприклад, лінгвостилістичний) аналіз для сприйняття й розуміння текстів модерного напряму виявляється недостатнім. За цих умов актуальними стають світоглядні призми, наприклад, теорії герменевтики, рецептивної естетики, іронії, карнавалізації та діалогізму, які об'єднує концепт гри. Окреслюючи його, Йоган Гейзінґа зазначає, що існують спільні риси, які зближують зазначені світоглядні системи з художньою мовою. Це обмеженість певними часовими та просторовими рамками, підпорядкованість відповідним, добровільно прийнятим правилам і перебування поза сферою необхідності та матеріальної користі. В основі обох лежить атмосфера піднесеності й напруги. Приховування семантики, що спричинює розвиток образності, ритмічна організованість, акцентування тексту з допомогою звукових засобів – усе це вияви ігрового руху в образному мовленні [1].

Представники філософських напрямків, об'єднаних ігровими підходами до художньої дійсності (Ганс-Ґеорг Ґадамер, Мартін Гайдеґґер, Поль Рікер, Михайло Бахтін, Річард Рорті й ін.), розглядають проблему номінації в художньому мовленні у зв'язку з тим, що образне слово виконує особливу референтну роль. Воно стає зрозумілим не через співвідношення з видимими реаліями, а через контекстуальні зв'язки всередині текстової структури: "мова говорить одна й наодинці з собою" [2].

Оскільки текст являє собою словесне плетиво, а коло – окремий вид такого переплетіння, то тлумачення лексем за суто словесним контекстом – особливий спосіб колообігу. У структурі художнього мовомислення слово "пориває" з реальною дійсністю й пояснюється з допомогою інших одиниць мовлення, що презентують текст як систему. У такий спосіб утворюється простір для гри.

Ігровий підхід до тексту розкриває спосіб існування, який залишається від початку й до кінця буттям-інтерпретацією. Ключове слово новели Емми Андієвської "Джалапіта", винесене в сильну позицію тексту й повторюване в кожній із притч, на основі яких побудовано новелу, не співвіднесено з жодним із денотатів реальної дійсності.

Для опису "зовнішності" Джалапіти використано лексику різних парадигм: "людина", "тварина" та "механізм": ***руки, ноги, губи, живіт, лапи*** та ***додаткові лапи й ноги: Він сидів такий незграбний і сумний, опустивши руки й лапи на землю*** [4, с. 8]. ***У нього над губою вже зробилися з піску вуса (с. 9). Він зішкрябав свою голову з космосу (с. 12). Коли Джалапіта їздив трамваєм або метро, він лишав свої додаткові лапи й ноги в багажних сховищах (с. 16).*** Розмір цієї міфічної істоти описано таким, що коливається від найменшого (***Джалапіта заліз прохолодитися в кавун (с. 12))*** до найбільшого (***Він зішкрябав свою голову з космосу докупи разом з повітрям (с. 12).*** У мовнохудожньому обширі новели Джалапіті одночасно приписується й беззахисність, і всевладність: ***Джалапіту можна вбити однією необережною думкою (с. 9). Коли Джалапіту примусили якось уранці робити гімнастику, а йому було незручно відмовитися, щоб інші не червоніли від їх нетактовности, сталася затьма сонця (с. 14).*** Наведені мовнохудожні фрагменти поєднуються поняттями невизначеності, неокресленості.

Семантика змінності, плинності підтримується в контексті всієї новели. Опис зовнішнього вигляду та способу живлення міфічної істоти містить повтор слова ***хмари***. Завдяки контекстуальній взаємодії з текстовим фрагментом ***кожного разу у нього інше ім'я*** у внутрішній структурі слова ***хмари*** актуалізується периферійна сема "змінність": ***Джалапіта живиться хмарами, і лапи у нього хмари, і руки у нього хмари, і кожного разу в нього інше ім'я (с. 7).*** Уявлення про динамічність, невловність конденсується в прикметниках ***плинний*** і ***переходовий: Джалапіта має тільки одну сталу прикмету: доброту, решта все плинне (с. 16). Джалапіта робить світ плинним (с. 14). Я переходовий (с. 13).***

Семантична лінія зворотності, релятивності, що "протистоїть усьому готовому й завершеному, всіляким претензіям на незмінність і вічність" [3], акцентується з допомогою повтору слова ***вода***: ***Хто бачив моє обличчя, – сказав Джалапіта, – той завжди дивитиметься на воду (с. 16). Він постав з простого перекручення двох санскритських слів jali pitar, що означає батько води, і jail cara, той, що живе у воді (с. 14).***

Отож, онім ***Джалапіта*** постає у світлі трансформативної, ігрової сутності сущого й осмислюється як дух інтерпретації, що виростає з релятивності сприйняття й тлумачення об'єктів і явищ: ***Він кожен із існуючих предметів і людей, але він не вони, він Джалапіта (с. 7)***.

Саме довільністю знака представники герменевтики мотивують послаблення зв'язку лексичних одиниць із навколишньою дійсністю: слово

ніколи не розкриває сутності того, що воно називає. Воно самоцінне, подібно до того, як монета містить у собі свою вартість, а не вказує на неї як на щось зовнішнє [5]. Зв'язки між словом і предметом замінюються зв'язками певної одиниці мовлення з конкретними словами: "Ізолюючи й звільнюючи саме мовний момент слова і створюючи нову мовну єдність і її конкретні підрозділи, лінгвістика оволодіває методично своїм предметом – індиферентною до позалінгвальних цінностей мовою" [6]. Це створює умови для самореференції. Одиниці поетичного мовлення зазнають саморозвитку в художньому тексті. Мовний образ продукує "багатоголосся сенсу", підтримуваний лише елементами текстової структури. Мова з беззаперечного і єдиного втілення сенсу й правди стає однією з гіпотез змісту [7].

У межах текстового простору виникає своєрідний "монологічний" характер художнього мовлення: "Розв'язана у такий спосіб на свою власну свободу, мова може бути через те стурбована єдино лише собою самою" [8]. У цьому розумінні художній дискурс є "самотнім". Як бачимо, тут ідеться про його особливе розуміння, пор.: "Мовленнєва образність виникає у разі встановлення особливого роду семантичного зв'язку між двома мовними одиницями, коли матеріальний знак однієї мовної одиниці асоціюється зі значенням іншої" [9]. Образ стимулює гру-інтерпретацію.

Реалізуючись у текстовій площині, слово стає елементом структури мислення. Так у ході тлумачення тексту зближуються мова й думка. Мова не є дзеркальним відображенням дійсності: це нова реальність, яка пов'язана зі власною ситуацією й може стати зрозумілою через співвіднесення з нею самою. У неї своя, особлива історія – історія дискурсу.

Це дає підстави твердити, що слово в поетичній мові самодостатнє, бо воно – елемент не зовнішнього світу, а нової словесно-образної структури. Воно більше не повертається до предметного тла, не мотивується зв'язками з видимими реаліями, бо переорієнтовується на інший вербальний світ, відчутний і самодостатній у своїй знаковості. У цьому розумінні елемент художнього мовлення перебуває замкненим серед інших вербальних одиниць: коло "має сенс, тому що напрям і спосіб колообігу визначаються самою мовою", отож "характер і розмах цього руху нам хотілося б осмислити з самої мови, вникнувши в її переплетіння" [10]. Семантичний колообіг, самозамкненість елементів спостерігаємо в тексті поезії Івана Малковича "Пташина елегія", де внутрішня наповненість ключового слова – індивідуалізму ***пташиність*** – розкривається на основі контекстуальних зв'язків усередині тексту. Текстоутворювальну функцію тут відіграє образна паралель ***дитина – пташка***. Лексико-семантичні одиниці орнітологічного змісту ***пташка, пташина, пташиний***, що

мотивують наведений індивідуалізм, стають у творі носіями філософських узагальнень. Так вибудовується словесно-асоціативний ланцюг ***пташка – душа – людина – дитина.*** У віршовій площині актуалізуються його перша й остання ланки. Вони зближуються через внутрішню наповненість звукових та пластичних образів, основу яких становлять лексико-семантичні одиниці ***літати, пурхати, щебетання: вони й літати ще не розучились ще пурхають нівроку ще в їхніх головах відчутне щебетання.*** Таке взаємопроникнення стимулює експлікацію семантики наведеного індивідуалізму, який постає на тлі понять "чутливість", "світоглядна досконалість" (***немовби в грудочці замерзлої пташини вони свою пташиність вже хоронять***). ***Пташиність*** протиставляється зрілості, дорослості, що асоціюються з духовним змалінням (оцінна метафора ***лише по жменьці втілено душі***): ***куди дівається вона? Чом не росте із нами? Чом кожному лиш раз і лиш по жменьці втілено душі?*** Уявлення про вік окремої особи переноситься на все людство, яке поступово втрачає своє вразливе емоційне осердя, а з ним і призначення гармоніювати світ. Семантика втрати, тотожної глобальному духовному спустошенню, підтримується графічно. Наприкінці поетичного циклу віршові рядки стають дедалі коротшими:

Усе сумнішу душу залишаєм
У спадок по собі
Самотніші й смутніші
Приходять покоління
Людей
Пташок
Дерев [11, с. 13].

Митець, за "ігровими" теоріями, виступає, з одного боку, як майстер правдивості, а з іншого – зваби [12], яка дає поштовх інтерпретації. Остання полягає в перетворенні прихованої семантики на оприявнену, тобто показує семантичні рівні, які приховуються буквальним значенням: виступаючи як арбітр між різними концепціями інтерпретації, герменевтика працює на виключно семантичному рівні, й у цьому виявляється її універсальність. Її завдання – показати, що існування не йде за словом чи за рефлексією, а "бере свій початок в екзегезі значень, що закорінені в світі культури" [13]. Інтерпретацію спрямовано на подолання "культурної" дистанції.

Особливості філософії в її проекції на лінгвістичні проблеми виявляє категорія діалогізму (Михайло Бахтін). Це поняття не слід розуміти буквально: діалогічні відношення набагато ширші за діалогічне мовлення.

Перші мають специфічний характер, бо не зводяться ні до власне лінгвістичних, ні до логічних величин, а займають проміжне місце між ними. Вони можливі лише між висловлюваннями різних суб'єктів, які мають, проте, спільний предмет мовлення, тобто торкаються однієї смислової площини. Діалогічними є судження різних, почасти незнайомих людей, навіть тих, що жили в різні епохи, з одного питання. Зміст художнього висловлювання різні реципієнти сприймають по-різному, тому завжди існує проблема "двоголосого" слова (Михайло Бахтін). Його використання зумовлює сприйняття, розуміння, осмислення й переосмислення, тобто "почутість" – своєрідну інтерпретаційну відповідь. Художній дискурс вступає в діалог, котрий не має смислового кінця, адже лексична одиниця невичерпна в семантичному плані: те, "що один мовець має на увазі й що прагне донести до співрозмовника, проходить повз цього співрозмовника, який реально отримує через мову дещо інше" [14].

Діалогізм – це спілкування у просторі спільного культурологічного контексту. Семантичне наповнення оніма ***Офелія*** в тексті однойменної новели Євгена Гуцала вибудувано на основі певного соціокультурного коду. Перша конотативна оболонка цього слова формується в змістовій площині драми Шекспіра "Гамлет". Тут ***Офелія*** набуває таких переносних уживань: "прекрасне створіння" (це ***німфа*** (Гамлет), ***мавка***, ***квітка*** (Королева)) й "та, що естетизує страждання": ***"Лаерт. Журбі, стражданню, лиху, навіть пеклу вона краси й приваби надає"*** [15]. Згаданим жіночим іменем в аналізованому тексті названо скульптуру, над якою працює митець, віддаючи данину пам'яті про свого загиблого друга. У новелі, побудованій за принципом "текст у тексті", стилістично адаптовано розповідь про політв'язня, що загинув, утікаючи з місць позбавлення волі: ***"Він плив недовго, десь після обіду за ним похопились. Над океаном забринів літак. Отой повільний, лінькуватий "кукурузник". Скоро пілот побачив імпровізований пліт, став кружляти над ним і, знизившись, із кулемета розстріляв людину***" [16]. Семантично проектуючись на потрійну текстову структуру, онім ***Офелія*** набуває множинної конотації.

У той час як в узуальній мові спостерігається стирання образного наповнення слова, художня продукує фігуративні, образоносні риси. Естетично валентне мовомислення засновано на грі з образами. Воно, на думку Йогана Гейзінґа, недемократично зорієнтоване в тому розумінні, що його розраховано на реципієнтів певного, елітного кола – це замкнена культурна група. Як частина культури, воно не виникає з гри, не відділяється від неї, а "розігрується". Якість художньої мови, як і гри, залежить від

того, як в обох випадках дотримуються ігрових правил. При цьому пов'язані зі словами поняття завжди залишаються невідповідними "потокові життя". Фігуративне, образно багатогранне слово постає як альтернатива "буквальної" картини буття.

У невизначеності приховано й "невичерпність" тексту. Остання стимулює до власного вибору. Взагалі художній текст, як уважають представники рецептивної естетики, набагато бідніший, аніж його потенційна реалізація. На основі вже створеного автор будує власну текстову версію, відмінну від першої: "Коли ми опрацьовуємо у тексті стійкий зразок, ми знаходимо нашу "інтерпретацію" у загроженому стані, оскільки існують інші варіанти інтерпретацій, що викликає новий простір невизначеності" [17]. Художня мова завжди допускає семантичну варіативність як наслідок індивідуального прочитання. З іншого боку, "текст провокує певні сподівання, які ми проектуємо на нього так, що зменшуємо полісемантичні можливості до єдино можливої інтерпретації, узгодженої з викликаними сподіваннями, і таким шляхом вибираємо індивідуальне конфігуративне значення" [18].

Художня мова амбівалентна в тому відношенні, що перебуває на межі абсурдності й мудрості. У тексті новели Євгена Гуцала "Оргія" умовний характер різниці між "життєвою" та "мортальною" обрядовістю підкреслюється уживанням слова ***поминки*** замість ***свято (гименини)*** й конденсується в оксюморонічному утворенні ***веселі поминки***: ***"А хто ж знав, що таке свято? – кашлянув Петро-фершал"*** **[19, с. 299].** ***"Веселі поминки по собі справляв знатний їхній односелець, а веселі поминки мали не менш чудно й завершитись, тільки, звісно, не ямою на цвинтарі" (с. 300).*** Слова, що поза текстовою структурою мають протилежне значення, у відповідному лексико-смисловому оточенні стають контекстуальними синонімами: ***"Тільки я не пойму... Казали – похорон по тобі, а тут – гименини, обманули стару" (с. 300).***

Якщо звичайне карнавальне дійство спирається на подолання жорсткої регламентації місця, що займає людина в соціальній ніші, то в текстовому просторі новели показано "перевертання" буттєвих та обрядових ролей: дядько Кирило стає "небіжчиком", а його гості – "поминальниками": ***"Значить, ти, Кириле, вроді покійник? – поспитав Федір Коршак" (с. 299).*** Пародійність поминальної обрядової ситуації підкреслює релятивність у сприйнятті дійсності: ***"Кирило Іскра тішився, що гості його – кислогубі й кислоокі, що хмару печалі внесли до хати, хоч сокиру в тій хмарі чіпляй" (с. 298).***

Пародійність "карнавального костюму" на несправжніх поминках пролягає через лексико-смисловий мотив ошатності – риси, неприродної для зовнішнього вигляду селянина***: "Сам Кирило Іскра – в темному випрасуваному костюмі, дбайливо поголений, коротко підстрижений – сидів на чільному місці" (с. 298). "Іскра взувся не в підлатані туфлі, а в новенькі, ген смачно порипують під столом" (с. 298).***

У мовомисленні художнього твору змішуються трагічне й комічне.Так само й філософія (зокрема софістика) спирається на принцип антилогії, або подвійного обґрунтування. Крізь призму теорій герменевтики, а також іронії, карнавалізації та діалогізму постає проблема трансформацій усередині одиниць художнього дискурсу, пов'язана з образністю й оцінністю.

Для іронічного сприйняття тексту не має авторитету жоден "правильний опис", як і жоден канон: "Те, що вважається розв'язкою, досконалістю й автономністю, завжди буде функцією" [20]. Тому тлумачення художнього мовомислення крізь призму теорії іронії – це "пере-впорядкування і пере-описання" [21], результатом якого є одержання цілковито іншого бачення. У теорії іронії (Річард Рорті), що спирається на уявлення про ігрові структури мовомислення, стверджується думка про те, що жоден дискурс інтерпретатора не є остаточним. Теоретик іронії, який "має заповнити прогалину між з'явою і реальністю, часом та вічністю, мовою та не-мовою" [22], усвідомлює наявність у своїй інтерпретації об'єктивного та суб'єктивного елементів, тому "намагається визволитися від успадкованих випадковостей та творити свої випадковості, визволитись від старого остаточного словника та створити такий, який буде тільки його" [23].

Ігрову іпостась художнього мовомислення підтримує категорія "іронічної свідомості" (Михайло Бахтін), яка трансформує систему загальноприйнятих оцінок. Так змінюється асоціативна співвіднесеність слів і понять із концептами "високе" й "низьке". Іронія є основою полемічного "нерозуміння" "чужих" слів і цінностей. За допомогою діалогічності переглядаються, ставляться під сумнів реалії, оцінка яких має характер категоричного присуду, зумовленого традицією. Мова критикується у плані її відношення до дійсності, "у її претензіях правильно відображати дійсність, керувати дійсністю й перебудовувати її (утопічні претензії слова)" [24]. Карнавальний сміх амбівалентний та універсальний: за його допомогою будується ствердження й заперечення, іронія й висміювання: "Народний амбівалентний сміх висловлює погляд усього світу, що сміється, до якого належить і той, хто сміється" [25].

Художнє мовомислення спирається на поєднання непоєднуваного. У текстовому просторі новели "Оргія" Євгена Гуцала спостерігаємо

семантичну інверсію понять "святкування" – "жалоба". Свято, як і скорбота, пов'язане з відповідною атрибутикою травестіювання. Це стосується насамперед зовнішнього перевтілення, і зокрема одягу ***(вирядилась, як на художню самодіяльність до клубу).*** Експресією іронічної пародійності забарвлені фрагменти художнього опису зовнішньої атрибутики гостей Кирила: замість емоційно нейтрального ***одягатися*** автор використовує розмовно-іронічно забарвлені слова ***виряджатися*** й ***винаряджатися: "Вихопилась Варка, що й справді-таки вирядилась, як на художню самодіяльність до клубу: блузку вишито заполоччю, спідниця темно-вишневого крепдешину, а над скубаними мітелочками брів – креп чорної хустини" (с. 302). "І тобі, Варко, від серця дякую, ген винарядилась, як на художню самодіяльність до клубу" (с. 298).*** У словесній кольористиці опису буфонадно поєднуються мовні сигніфіканти "свята" ***(темно-вишневий крепдешин)*** й "скорботи" ***(креп чорної хустини).***

Смерть егалітарна, як і життя, й через те вона парадоксальним чином причетна до свята. У тексті новели учасники ігрового обрядового дійства одночасно осмислюються і як глядачі. Прикметне в цьому розумінні використання апелятивних конструкцій***: "Подивіться на нього, люди, подивіться!" (с. 304). "Йдіть, людоньки, йдіть" (с. 297).***

Іронія, як і гра, презентує логіку подвійного смислу й ціннісну амбівалентність. Їй не властиве протиставлення розумного й абсурдного, добра і зла, істинного й помилкового, тобто воно не містить ніякої моральної функції. Питання про існування вирішується через повернення до семантики. Текст спирається на двозначність чи навіть на багатозначність смислів, роль яких полягає в тому, щоб показувати, приховуючи. Тому аналіз мови, на думку Поля Рікера, полягає у виявленні семантики цього обмеження-приховування.

Проте мовнохудожня гра не довільна, вона підпорядкована певним правилам. Тут панує свій порядок: ігрова система обмежує довільність образотворчих процесів. Так створюється "прирощення буття" (Ганс-Ґеорг Ґадамер). Наведений термін перегукується з відповідним науковим поняттям, уведеним Борисом Ларіним, – "комбінаторне прирощення", яке характеризує розвиток семантичних можливостей одиниць художнього мислення. Скажімо, семантика індивідуалізму ***одмінець*** у тексті роману Валерія Шевчука "Срібне молоко" спрямовується з допомогою поняття інакшості. Аналізоване новоутворення позначає тіньовий, зворотний, соціально неприйнятний бік особистості, який, проте, не завжди підлягає

однозначній оцінці. Його внутрішню наповненість формують семи "відречення", "зречення": ***"Адже одмінець у цьому химерному житті той, котрий покинув рідний край, а в краю – власний дім, а може, вдесятеро буває одмінцем той, котрий безрозсудно й байдуже покидає посіяне власне сім'я"*** **[26, с. 31].** Семантичний вектор наведеного слова може спрямовуватись і поняттями агресивності, ненависті: ***"Вона, Гапка, а може, й не вона, а її одмінець, котрий із неї вийшов, чи засів у її злостивій тіні, проказувала чорні заклинання, чорні тому, що душа її була спалена на вугіль" (с. 115).*** В інших контекстах у слові ***одмінець*** актуалізується уявлення про еротичне інстинктивне, яке не є предметом оцінки: ***"Дяк Григорій уже твердо знав, хоча й не прокинувся дорешти, що йому конче треба встати, а може, розбудити в душі, чи в голові, чи в животі отого одмінця, який не раз йому допомагав і напевне допоможе й тепер – інакше їм у цій ночі не зійтися" (с. 110).***

Незважаючи на позірну довільність гри, підтримуваної рухом змін, вона, однак, регулюється певною монолітністю, структурною схемою: художнє мовомислення характеризується внутрішньою цілісністю. Існує відповідна обмеженість інтерпретації системою: "Треба уникати того, щоб єдине значення прищеплювалося відразу ж. У кожному поетичному прочитанні виявляється особистий світ, який прагне співвідноситись у дусі згоди зі світом контексту" [27]. Тільки розгляд тексту як цілого допомагає виявити його значення. Форма і зміст образного утворення невід'ємні одне від одного, тому їх не можна тлумачити зосібна. Поль Рікер уважає, що до семантики художнього тексту треба йти не від значення окремих вербальних одиниць – її слід пізнавати цілісно. Пошук нових значень, які виявляють множинність архітектоніки смислу, є семантичним гніздом герменевтики: "Лінгвістичний аналіз, що трактує значення як єдність, замкнену в собі, безповоротно підносить мову на рівень абсолюту. Це гіпостазування мови породжує інтенції знака. Мова сама собою як сфера значень запитує буття, посилаючись на існування" [28]. Коло герменевтики й виявляє семантичні явища з подвійним змістом.

Художнє мовомислення стимулює розвиток, поступ смислу, спонукаючи його до трансформації: "Слово межує з функцією творення: через літературу й мистецтво здійснюються винаходи та відкриття людського смислу" [29]. Він певною мірою "працює", тобто спонукає до дії, переосмислення, гри уяви: "Я формую судження про саму річ, переступаючи за грань цієї речі в самій речі. Цей переступ – це інтенція означати, утворювати смисл" [30], адже "слово – це пробудження слова" [31]: "Слово

сумніву обернуте до іншого, обернуте до мене, обернуте до смислу. Слово сумніву є переважно словом, обернутим до іншого. Інший – це той, хто має відповісти" [32].

Художній текст завжди "двозначний" (Умберто Еко), адже зображений у ньому світ побудований на відносності, релятивності. Типи двозначності не вичерпуються образною поліваріантністю. У другій половині XIX століття, на думку філософів-герменевтів, розвинулась "ціннісна ідея", яка спиралася на нігілізм як процес перегляду "верховних цінностей" [33]. Більше того, в художньому творі виникає суперечливість оцінок, закладена в текстовій структурі, яка "не віддає себе жодній ціннісно-акцентній системі" [34]: "Будь-яке живе, компетентне й неупереджене спостереження з будь-якої позиції, з будь-якого погляду завжди зберігає свою цінність і своє значення, адже сутність цінності перебуває у внутрішньому зв'язку з сутністю мети [35]. Однобічність і обмеженість погляду (позиції спостерігача) завжди можуть бути відкоректовані, доповнені й трансформовані з допомогою таких самих спостережень з іншого погляду" [36].

У ході сприйняття художнього мовлення відбувається руйнування усталених прямолінійних оцінок, які здаються невід'ємними від предмета зображення. Тут виникають нові, особливі види емоційно-оцінних відношень, почасти складні й різнобіжні. Ніщо не підлягає точному підрахунку в епоху, коли людина стає суб'єктом, а світ – картиною [37]. Смислова опозиція, що відіграє ключову семантико-стилістичну функцію в романі Віктора Домонтовича "Дівчина з ведмедиком", спирається на протиставлення ***правдоподібне – неправдоподібне***.

Центральна сема слова ***правдоподібне*** в контексті твору зміщується на периферію значення, натомість у внутрішній структурі вказаної мовної одиниці актуалізується семантика непевності, ймовірності*:* ***"Треба зненавидіти все правдоподібне, бо воно тільки подібне на правду, але не є правда. Ми ж шукатимемо самої тільки правди, а не її оманних подібностей"*** **[38, с. 95–96].**

Ідею заперечення усталених форм мистецького вираження втілює лексема ***неправдоподібний*** та похідні від неї. Парадоксальність світоустрою в текстовому обширі твору зазнає оригінального мовнохудожнього потрактування. Найбільш химерні, вигадливі породження світобуття (люди, принципи) здаються справжніми, цілком певними й парадоксальним чином викликають довіру: ***"Неправдоподібна постать поета з його чудним символом віри, з його не менш чудним та фантастичним культом майбутнього явилась відзначною віхою в історії Зининого розвитку" (с. 100). "Неправдоподібні заперечення правдо-***

подібного в його літературних маніфестах" (с. 101).

В абсурдному світі прагнення абсолютної правди ***(наше завдання – ствердити причетність кожної речі до абсолютного)*** інтерпретується як безглуздe, ще й до того небезпечне, бо рівноцінне самознищенню. В оксюморонічному утворенні ***неправдоподібна істина*** відбувається переосмислення слова ***істина*** до протилежного (енантіосемія): дійсне, певне насправді не існує, є лише його подоба: ***"Ми шукали неправдоподібних істин. І ми не найшли їх. Життя зламало нас. Нічого не лишилося для надій. Я гину. А ви – я ненавиджу вас" (с. 170). Зина заплуталась у шуканнях неправдоподібного. Все загублено, все знищено (с. 171).***

Стилема ***неправдоподібне*** в художній мові Домонтовича набуває конотації "агресивна, смертоносна істота": ***"Зина прагнула усунути в коханні все, що тільки подібне на кохання, але не є коханням, і, нехтуючи правдоподібним, намагалася досягти останніх меж неправдоподібного. І тоді вона безсило заплуталась у неправдоподібному, і воно знищило її" (с. 172).*** Справжнє й позірне, за мовнохудожньою версією роману, у світі існують синкретично, і вторгнення в поле їх дії, відділення одне від одного приховують у собі небезпеку.

Отже, в контекстуальних умовах ключова антитеза вказаного тексту релятивізується. Саме зіткнення цих двох понять осмислюється як гра: ***"Звідкіля, хтів би я знати, Зина засвоїла цю звичку грати цими протиставленнями правдоподібного й неправдоподібного?" (с. 95).***

Отже, художнє мовомислення пов'язане з ігровим підходом до дійсності й виявляє особливу референтну функцію, зумовлену такими чинниками, як самозамкненість текстового простору, семантична неоднозначність одиниць художнього мовлення, внутрішня фігуративність, вихід у культурний простір читача, руйнування ціннісних канонів, дифузія експресивних стилів.

Література

1. Гейзінґа Й. Homo ludens. – К., 1994. – С. 152.
2. Хайдеггер М. Путь к языку // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 259.
3. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 302.
4. Тут і далі твір цитуємо за виданням: Андієвська Е. Джалапіта. – Львів, 2006.
5. Ґадамер Г.-Ґ. Філософія і література // Ґадамер Г.-Ґ. Герменевтика і

поетика. – К., 2001. – С. 135.

6. Бахтин М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 63.

7. Бахтин М. Слово в романе // Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 182.

8. Хайдеггер М. Путь к языку // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 270.

9. Мезенин С. Образность как лингвистическая категория // Вопросы языкознания. – 1983. – №6. – С. 12.

10. Хайдеггер М. Путь к языку // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 260.

11. Текст твору цитуємо за виданням: Малкович І. Із янголом на плечі. – К., 1997.

12. Рікер П. Істина в пізнанні історії // Рікер П. Історія та істина. – К., 2001. – С. 127.

13. Там само. – С. 236.

14. Ґадамер Г.-Ґ. Межі мови // Ґадамер Г.-Ґ. Герменевтика і поетика. – К., 2001. – С. 187.

15. Шекспір В. Гамлет, принц датський // Шекспір В. Твори: В 6 т. – Т. 5. – К., 1986. – С. 90.

16. Тут і далі текст твору цитуємо за виданням: Гуцало Є. Офелія // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: У 3 кн. – Кн. 3. – К., 1994. – С. 361–365.

19. Тут і далі текст твору цитуємо за виданням: Гуцало Є. Мистецтво подобатись жінкам. – К., 1985.

20. Рорті Р. Самостворення і пов'язаність: Пруст, Ніцше, Гайдеґґер // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 1996. – С. 766.

21.Там само. – С. 768.

22. Там само. – С. 770.

23. Там само. – С. 764.

24. Бахтин М. Слово в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 223.

25. Бахтин М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 303.

26. Тут і далі текст твору цитуємо за виданням: Шевчук В. Срібне молоко. – К., 2002.

27. Еко У. Поетика відкритого твору // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2002. – С. 298.

28. Рікер П. Конфлікт інтерпретацій: герменевтичні есе // Слово. Знак. Дискурс. Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М.Зубрицької. – Львів, 2002. – С. 298.

29. Рікер П. Істина в пізнанні історії // Рікер П. Історія та істина. – К., 2001. – С. 239.
30. Там само. – С. 80.
31. Гейзінґа Й. Homo ludens. – К., 1994. – С. 152.
32. Рікер П. Істина в пізнанні історії // Рікер П. Історія та істина. – К., 2001. – С. 226.
33. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 70.
34. Бахтин М. Слово в романе // Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 219.
35. Хайдеггер М. Европейский нигилизм // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 71.
36. Бахтин М. Проблема текста в лингвистике, филологии и других гуманитарных науках // Бахтин М. Литературно-критические статьи. – М., 1986. – С. 495.
37. Хайдеггер М. Время картины мира // Хайдеггер М. Время и бытие. – М., 1993. – С. 52.
38. Тут і далі твір цитуємо за виданням: Домонтович В. Дівчина з ведмедиком. – К., 2000.

В.М.Бережняк

З історії східнополіських топонімів

Пізнання Батьківщини починається з пізнання й вивчення свого краю, виховування любові до якого започатковується з прагнення піклуватися про своє місто, селище чи село, з вивчення його історії та з'ясування походження назви, бо не можна вважати культурною та освіченою людину, яка жодного разу не заглянула до історії свого населеного пункту, не поцікавилась, чому так, а не інакше він називається.

Інтерес до географічних назв, зокрема до їх семантики, проявляли ще письменники-класики. Однак тільки у XV ст. топонімія стала предметом наукових досліджень. Топоніми виникали у відповідні історичні епохи, змінювалися в часі за формою, часто за змістом, поширювалися залежно від конкретних історичних подій (міграції населення, війн, культурного, економічного чи мовного спілкування).

Географічні назви – важливий елемент карти. Вони можуть відображати особливості ландшафту, характер заселення людиною нової території, розкривати природні багатства. Плідні топонімічні дослідження розвивають при використанні методів і досягнень лінгвістичних, історичних

та географічних наук. Найбільшого успіху можна добитися при комплексному підході, який передбачає використання матеріалів та досягнень цих наук. Без виконання такої умови результати будуть малопереконливими або неправильними. Вплив соціально-політичних умов на назви поселень на прикладі міст Індії показав П.А.Баранников [1]. Топонімічний матеріал з позиції історичних та лінгвістичних наук представляє Б.А.Серебренніков [14], В.В.Струве [16], В.А.Никонов [9], А.І.Попов [10].

На загальнослов'янському рівні досягнення української топоніміки в галузі дослідження назв населених пунктів на сьогодні дуже скромні. Українська топоніміка досліджувалася непланомірно і нерівномірно, певним чином фрагментарно і принагідно.

Дане дослідження присвячене історико-етимологічному опису топонімів північно-східних регіонів України. Незважаючи на те, що окремі назви цього району здавна привертали увагу дослідників, загальний стан збору й аналізу топонімів цієї території вкрай недостатній.

У першу чергу досліджувалася топоніміка Дніпропетровщини та Полтавщини. Вагомий внесок у цю справу зробили мовознавці К.К.Цілуйко [17; 18], О.С.Стрижак [15]. Доцент Житомирського педінституту Т.В.Баймут виступив з доповіддю на III Республіканській славістичній конференції "Семантико-структурні типи гідронімів Житомирщини".

Активніше досліджуються топоніми західного регіону. Викладач Ужгородського університету К.Й.Галас захистив кандидатську дисертацію на тему "Топоніміка Закарпаття". Над цією проблемою працювали В.І.Добош [3], П.П.Чучка [21]. Українська карпатська і прикарпатська топоніміка досліджувалася також Ю.О.Карпенком [5; 6], Є.М.Посацькою-Черняхівською [12; 13].

Топоніми Лівобережної України досліджували лише Л.О.Попова [11], Ю.С.Виноградський [2]. Тлумачення окремих назв населених пунктів цього регіону можна знайти у працях О.П.Карпенка [4], Є.О.Черепанової [19; 20], Ю.М.Кругляка [8], М.Т.Янка [22; 23; 24].

Останнє дослідження ойконімів України здійснила мовознавець А.П.Коваль [7], яка коментує різницю між типами поселень (місто, село, селище, слобода, городище), пояснює їх назви. Автор приділяє увагу й етимології назв поселень, визначає, за якими зразками, моделями вони утворилися, чи залежав спосіб творення їх від змісту основи. У монографії надаються цікаві відомості про те, хто з чужинців залишив слід у назвах поселень, які території заселялися раніше, а які пізніше, коли і як відбувалися масові перейменування поселень.

Актуальність досліджень власних назв населених пунктів окремих регіонів загальновідома на рівні сучасних досягнень ономастики як у міжнародному, так і в загальнодержавному масштабі, в умовах, коли ця галузь знань сформувалася у самостійну науку. Сьогодні варто говорити про вирішення злободенних, ще не вирішених завдань, які диктуються, з одного боку, самим прогресом топоніміки, а з іншого – вимогами, що їх ставить сьогодення перед гуманітарними науками в нашій країні.

Українська топонімія як науково-дослідницький матеріал використовується практично дуже слабо, до того ж не завжди вдало і раціонально, і сам рівень та діапазон вивчення її вимагає значного поліпшення як у напрямку розширення масштабності конкретних джерельних досліджень, поглиблення їх тематики й проблематики, так і в напрямку розгортання розробки важливих актуальних, ще належним чином не опрацьованих або спірних загальнотеоретичних ономастичних питань.

Топоніми, представлені у роботі, зібрані в численних літературних та архівних друкованих та рукописних, картографічних історичних джерелах минулих століть. Багатий топонімічний матеріал представлений у фонді П.Ф.Шафонського, що складається в основному з рукопису його праці "Черниговского наместничества топографическое описание", яку можна розглядати як історичну хроніку, присвячену подіям, що відбулися в Чернігівському намісництві протягом тривалого історичного періоду. Тут є відомості про велику кількість населених пунктів. Згадуються назви малих географічних об’єктів.

Важливим об’єктом у вивченні топонімії є карти, які дають можливість висвітлити історичну дійсність на певному етапі її розвитку, детальніше й конкретніше оглянути більшу територію і більшу кількість фактів, зробити правильний висновок щодо походження тієї чи іншої назви. Для вивчення ойконімії Чернігівщини цінними є "карты по истории Украины" В.Г.Ляскоронського, "Историческая карта Черниговской губернии с древнейших времен до 1300 года" П.В.Голубовського, "Карта Черниговского наместничества", укладена А.Вільбрехтом. У науковому дослідженні важливим є врахування усіх джерел – рукописних і друкованих.

З’ясовуючи основні принципи, на яких будуються географічні назви, варто зазначити, що в їх основі лежить, по-перше, необхідність позначення окремих природних об’єктів з метою орієнтації на місцевості, по-друге, завжди та повсюди є необхідність відзначити об’єкти, найбільш важливі в господарському відношенні (місця багатої рибної ловлі, вдалих полювань і т.п.).

Багато природних об’єктів носять назви за зовнішніми ознаками (Хвилівка, Глибоке) або за ознаками промислово-господарського порядку

(Перебудова). Населеним пунктам частіше дають назви, які походять від найближчого природного об'єкта.

Серед назв географічних пунктів пізнішого походження багато таких, які пов'язані з діяльністю церкви, релігійним святами, храмами (Воздвиженська, Різдвяна) або виникли в результаті відношення даної місцевості до якоїсь події, іноді зовсім випадкової (Жовтень).

Окрему групу становлять антропонімічні назви, що походять від імен (Михайло-Коцюбинське), прізвищ; етнонімічні – від найменування народів, родів, племен (Поляни, Серби). З минулого до нас дійшла група топонімів, які відображають соціальну нерівність, – назви, пов'язані з іменами царів, поміщиків та такі, що відображали злиденне життя простого люду. Спочатку виникали загальні назви. Коли серед інших назв населених пунктів з'являлося нове найменування, загальна назва позначає рід об'єкта, переймає функції відсутньої власної назви. Наприклад, є кілька Новгородів – це те ж перетворення загальної назви "новый город" на власну. Пізніше вони отримали розрізнювальні визначення, щоб їх не сплутували: Новгород-Сіверський, Нижній Новгород, Новоград-Волинський.

В інших випадках позначали об'єкт не загальним ім'ям, а описово, наприклад: "за містком праворуч біля трьох сосон", "за озером", "не доходячи до озера". В описових назвах потенційно закладено зерно майбутніх назв. З тих пір, як географічні назви склали в мові численний прошарок слів, нові топоніми часто обминають проміжні стадії "напівназв", народжуючись термінами та належачи до особливого лексичного розряду – географічних назв.

Велику тематичну групу лексики становлять ойконіми, утворені від антропонімів. У часи рабовласницького ладу назви позначали не місце, а жителів, пізніше вони могли ставати позначенням самого місця. Згодом виникали назви з власних імен, які утворилися як патроніми (позначення нащадків за предками). З розпадом рабовласницького ладу вони втрачають значення кровної спорідненості. У процесі формування феодалізму виникають назви на позначення власників землі та охоронних укріплень. У той час, коли земля стала власністю, ім'я її господаря виявлялося найголовнішою розрізнювальною ознакою. Ім'ям князя називали побудоване ним місто, ім'я видатної людини ставало назвою будь-якого населеного пункту.

Батурин (Чернігівська обл.) в історії України займає помітне місце. Про походження його назви існує кілька думок. Найпоширенішою є та, що поселення було засноване самим польським королем Стефаном Баторієм

1576 року. Учені доводять, що поселення виникло значно раніше, ніж королював Стефан Баторій. Назва могла утворитися від давнього слова батура, що означає "фортеця", "укріплення", чи від прізвища козака Батури додаванням суфікса присвійності -ин.

Місто *Корюківка* Чернігівської області засноване 1657 року. Його назва походить від прізвища першого поселенця козака Омеляна Карука. Спочатку поселення називалося Каруківкою. З часом слово зазнало певних фонетичних змін і зберегло суфікс присвійності.

Про місто *Глухів* (Сумська обл.) перші згадки датовано 1152 роком. Назву пояснюють так, що місто лежить у глушині серед довколишніх непрохідних лісів. Більш імовірно, що назва походить від прізвища Глух, оскільки у сучасному найменуванні є також суфікс присвійності.

Місто *Красний Колядин* (Чернігівська обл.) раніше називалося Красне (ототожнення з літописним Красним (1096 – у Красна)). У першій половині XVII ст. населений пункт перейшов у власність родини Коляд і змінив назву на Красний Колядин.

Районний центр *Семенівка* Чернігівської області розташований у долині р.Ревна (басейн Десни). Засноване у 80-х роках XVII ст. Стародубським полковником Семеном Самойловичем, сином відомого гетьмана. Топонім утворився за допомогою суфікса -івк.

Місто *Щорс* (Чернігівська обл.) виникло в 1861 році, коли тут оселився селянин на прізвище Корж і заснував хутір Коржівку. Наприкінці XIX ст. Коржівку перейменували на Сновськ (за назвою річки Снов). Тут народився і провів дитинство командир Першої Української Радянської дивізії М.Щорс (1895–1919 рр.). Місто ще раз перейменовано у 1935 році.

Селище *Грабовське* Краснопільського району Сумської області розташоване на залізниці Суми–Білгород (Росія). Час виникнення невідомий. Назване на честь видатного українського поета-демократа П.А.Грабовського.

Назва поселення *Сиволож* Борзнянського району Чернігівської області вперше згадується в літописі 1135 року як Всеволож (від імені князя Всеволода).

Курорт і пам'ятка паркової культури селище *Качанівка* (Чернігівська область) дістало свою назву не від слова качан, а від прізвища землевласника Качановського. Проте відома Качанівка за тих часів, коли в маєтку тепер уже Тарновських бували такі видатні особистості, як Т.Шевченко, М.Гоголь, І.Рєпін, М.Глінка, М.Врубель та інші діячі культури.

Село *Салогубівка* (Сумська обл.) дістало свою назву від прізвища першого поселенця, якогось Салогуба. Це прізвище зустрічається в документах XVI ст. Воно утворене складанням двох іменників: сало і губа.

Салогубом називали людину з сальними (товстими) губами. Це прізвище по-різному писали його носії (Сологуб, Соллогуб та ін.), аби відійти подалі від предківського прізвища. Сучасна назва має суфікс присвійності.

У назві селища *Боромля* Сумської області можна помітити співзвуччя з житомирськими діалектизмами сиромля, старомля, сухомля, у яких наявний архаїчний суфікс. Боромля – поселення, яке належало людині на ім'я Боръ, від якого спочатку утворилася назва поселення Боровь, далі додався ще один суфікс приналежності -ль (Боровль); легше вимовлялося Боромль, ще легше – Боромля.

Селище міського типу *Дмитрівка* Бахмацького району Чернігівської області вперше згадується 1643 року. Назва його походить від імені першого поселенця козака Дмитра. За переказами, вже у XIII ст. на місці Дмитрівки існувало поселення Дмитров. Після татарської навали відновлене поселення зберегло стару назву, трансформуючись відповідно до мовних законів часу.

Назву селища міського типу *Макошине* Чернігівської області пояснюють від імені язичницького божества Мокош. Тут, за легендою, відбувалися обряди жертвувань цьому богові. За іншою легендою, на місці теперішнього села було м.Хоробор, яке зруйнували татари. Відновлене поселення дістало назву від прізвища першого поселенця Макоша. Ймовірність цього припущення доводиться тим, що місцевість з північно-східного боку села й тепер має назву Хоробор.

Серед особливостей топоніміки є взаємозалежність між назвами вод і назвами населених пунктів, взаємозв'язки між давніми й сучасними географічними назвами та зв'язки системи топоніміки досліджуваного району з системою топоніміки даної мови. Велику тематичну групу лексики на позначення ойконімів становлять назви, утворені від гідронімів. Назви рік виявляються давнішими за назви населених пунктів і, як правило, служать джерелом називання утворених населених пунктів.

Місто *Борзна* Чернігівської області вперше згадується в документах 1633 року. Наприкінці XV ст. на його місці виник хутір Селище; згодом його – за ім'ям річки – назвали Борзною. В основі назви дуже давнє слов'янське слово борзъ (швидкий). Очевидно, колись річка мала швидку течію. Зараз вона пересохла, замулилася, але містові давали назву тоді, коли річка відповідала своїй назві.

Селище міського типу *Варва* (Чернігівська область) розташоване в пониззі р.Варва, від якої й перейняло назву. На думку вчених, городище, виявлене на околиці селища, є м.Варина (за літописами), поблизу якого військо київського князя Володимира Мономаха 1079 року розгромило багатотисячну половецьку орду.

Місто *Ічня* (Чернігівська обл.) лежить у верхів'ї річки Іченьки. Дослідники пов'язують цю назву з татарським "ічень" (водопій, стоянка для коней). Народні перекази твердять, що це поселення ще дотатарського періоду. Його слов'янська назва – Яськове.

Районний центр *Мена* Чернігівської області розташований на річці Мена, притоці Десни. Треба думати, що первинна назва належить річці. Її назва, як і назва р.Мена (колишня Мъня), походить від і.-є. mei-n|min| meare (йти, текти).

Місто *Шостка*, що на Сумщині, стоїть на річці Шостка, за якою і дістало назву. За переказами, річка називається так тому, що є шостою притокою Десни, рахуючи від місця, де вона впадає в Дніпро.

Обласний центр *Суми* заснували в середині XVII ст. переселенці. Оселилися вони на правому березі річки Псла при впадінні в нього річки Сумки. Назва міста походить від назви ріки, в основі якої, можливо, тюркське су (вода).

Село *Заудайка* на Чернігівщині розташоване на річці Удай, відомій з 1390 року. Є кілька пояснень походження назви річки. Найімовірніше, що назва походить від індоєвропейського ud (вода). Доказом цього можна вважати той факт, що й сьогодні живуть його нащадки: литовське vandu (вода), латиське unda (хвиля), осетинське "удай" (замочувати).

Місто *Ворожба* Сумської області засновано в першій половині XVII століття українськими козаками-переселенцями з Правобережної України. Назву отримало за іменем річки Ворожба, на якій стоїть.

Селище міського типу *Мала Дівиця* Чернігівської області лежить на річці Галці. Вперше згадується 1628 року. Цей топонім походить від колишньої назви річки Галки – Дівиця.

Назва селища *Свеса* Сумської області походить від імення річки Свіси, на правому березі якої розташоване поселення. За переказами, річка називається так тому, що на її берегах росло багато верб, гілки яких звисали до самісінької води. Існує інша думка про походження назви від слов'янського "свеса" (свічка), гадаючи, що колись у поселенні виготовляли свічки.

На території Східного Полісся збереглася система східнослов'янської топоніміки. Українська народність, що успадкувала тут систему східнослов'янських географічних назв, не лише зберегла її в усьому головному, а й спиралася на неї в процесі називання об'єктів. Виділяється велика тематична група лексики на позначення ойконімів, утворених від етнонімів.

Місто *Новгород-Сіверський* (Чернігівська область) виникло на місці давнього поселення східнослов'янського племені сіверян. На той час це

було найпівнічніше плем'я серед східних слов'ян (слово "сівер", "север" у багатьох народів пов'язане з поняттям холодного ураганного вітру). Час заснування цього поселення невідомий. У літописі вперше згадується 1096 року, проте встановлено, що вже 908 року воно було центром удільного Новгород-Сіверського князівства. Звідси князь Ігор Святославович 1185 року пішов у похід на половців. Коли місто з'явилося, його назва була прозорою: нове місто в Сіверській землі. Іменна частина словосполучення складається з давньоруського прикметника новъ та іменника городъ, указує на тип поселення та його відносний вік; означальна частина – прикметник Сіверський – від "сівери" – назви східнослов'янських племен, які жили в басейні річок Десни і верхній течії Сіверського Дінця. Означальна частина дана на відміну від Новгорода-Святополчського у Київській землі. Нащадки Ярослава Мудрого утвердилися в Сіверській землі, яка складалася з Чернігівського, Новгород-Сіверського і Муромо-Рязанського князівств. Тоді Новгород-Сіверський був "стольним градом".

У назві поселення *Кривецьке* на Чернігівщині свій слід залишило плем'я східних слов'ян – кривичі. Номінація племені відбулася від імені їхнього родоначальника, якого звали Кривъ (кривий). У давнину слово означало не лише фізичну ваду, а й певні негативні риси характеру.

Назва села *Дулеби* (Чернігівська обл.) походить від назви племені дуліби, які жили по верхній течії Дніпра. Історичні відомості свідчать, що слов'янське плем'я дулібів уже існувало близько 568 року і зберегло свою назву до 1107 року, коли брало участь у поході Олега "на Греки". Назва "дуліби" пов'язується зі словом "ду(д)ло" (духова труба), а отже, назва племені могла бути пов'язана з військовою чи побутовою роллю цього інструмента в житті племені. Проте походження слова остаточно не з'ясовано. Деякі мовознавці розглядають це слово як запозичення з німецької мови: Daud-laiba (спадщина померлого) або Dudl-eiba (країна волинок).

Села *Бойківщина* на Чернігівщині та *Бойченки* на Сумщині отримали назву від племені бойків, які жили в Прикарпатті. У XIV ст. князь Вітовт, готуючись до битви з ордою хана Едигея (1399 року на Ворсклі), набирав жителів Підкарпаття для зміцнення рубежів своєї держави. Тоді ж і з'явилися поселення, назви яких утворені від слова "бойки". У діалекті, яким розмовляли прибульці, дуже часто звучав вигук бой, бойе (їй-богу). Назва села Бойківщина – це вказівка на одержану кимось спадщину; назва Бойченки повідомляє про спадкоємців – дітей та онуків.

На Сумщині є села *Волошинів, Волошинівка*, що названі на честь волохів – румунів і частково молдаван, які заселяли деякі райони на сході

слов'янських земель. Це був один з найпотужніших потоків волоської колонізації у Східній Європі. У сучасному значенні волох – представник романських народів: молдаванин або румун, рідше італієць. Слово пройшло через германське посередництво, приймаючи суфікси приналежності -ин, -івк.

Село *Козача Хомівка* (Чернігівська обл.) засноване козаками. Слово "козак" – давнє запозичення з тюркських мов, яке вказує на вільну, незалежну людину, шукача пригод, бродягу. Починаючи з XV–XVIII ст., козак – вільна людина з кріпаків або міської бідноти, що втекла на південні землі України і брала участь у визвольній боротьбі проти татарсько-турецьких загарбників і польської шляхти. Назва Хомівка утворена від імені Хома за допомогою суфікса -івк.

Аналіз розвитку семантичної структури апелятивів як результату зрушень у соціально-економічному житті населення засвідчив поступове оформлення ойконімотворчих функцій апелятивів. Нерідко неодночасно в різних галузях, у різний час і на різних територіях ойконіми утворювалися на основі різноманітних значень відповідних лексем. Такий підхід дозволяє розкрити процеси номінації поселень і розглянути їх у зв'язку з назвами рослин та внести ойконімічну номінацію в загальну систему номінаційних процесів у східнослов'янських мовах.

Селище *Березна* (Чернігівська обл.) розташоване неподалік від того місця, де виявлено залишки старовинного міста Березоя, від назви якого і могла утворитися сучасна Березна. Старожили свідчать, що у давнину – за переказами – тут були великі березові ліси і текла річка Березнянка чи Березна.

Селище *Дубов'язівка* (Сумська обл.) з'явилося в середині XIX ст. Назва його пов'язана з тим, що в урочищі росло багато дубів та в'язів; звідси перша назва Дубов'язівщина. Цю, трохи спрощену, назву перенесли спочатку на економію, а пізніше на заводські території та на заводське селище.

Місто *Сосниця* виросло в глухому сосновому лісі; частина цього лісу збереглася. Згадується воно в Іпатіївському літописі 1234 року. Свого часу це було укріплення, яке взяв Данило Галицький.

Сумське селище *Терни,* засноване 1652 року, отримало свою назву від колючої рослини терен. Це слово застаріле, воно зустрічається ще в давньоіндійській мові, де позначало стеблину. Тернові кущі росли навколо джерела, з якого брала початок однойменна річка.

Село *Вишнівка* на Чернігівщині номіноване у зв'язку з численними вишневими садами у цьому населеному пункті. Первісне значення слова

"вишня" означає дерево, що виділяє клей. Ця назва зустрічається в усіх слов'янських і багатьох неслов'янських мовах.

Село *Верба,* що на Коропщині Чернігівської області, носить назву дерева, яке і зараз поширене в ньому. Частіше тут зустрічаються звичайні породи верби, трапляються і плакучі верби. Дерево росте не тільки на околицях села, а й у самому його центрі і є символом поселення.

Назва села *Діброва* (Чернігівська обл.) виникла у середині XIX ст. на місці колишньої назви Твані. Нове найменування пов'язують з наявністю прегарних дубових лісів у цій місцевості.

Назви об'єктів рельєфу (гір, хребтів, пагорбів, ущелин) називають оронімами. Як і назви інших природних об'єктів, вони стійкіші, ніж, наприклад, назви населених пунктів, але багато в чому подібні до гідронімів. Для оронімів частіше, ніж для інших видів топонімів, головною ознакою є зовнішній вигляд об'єкта. Часто оронім передає форму об'єкта метафорично (якщо загальний вигляд щось нагадує або за внутрішніми якостями).

Селище *Краснопілля* (Сумська обл.) засноване 1651 року селянами та козаками-переселенцями. Для поселення було обрано рівне, чисте чорноземне поле, оточене лісами. Отож люди селилися на гарному (красному, як тоді говорили) полі. Звідси – Краснопілля.

Селище *Низи* (Сумська обл.) заснував у 1662 році полковник Герасим Кондратьєв. Воно розташоване на низовині серед лісів та лук, уздовж низького лівого берега річки Псла.

Село *Понорниця* (Чернігівська обл.) лежить на понорах (у місцевій говірці понори – яри, пониристий – нерівний, зритий). Назву села вчені трактують від слова "понурий" і пов'язують її з дикою, непривітною місцевістю.

Назва хутора *Грунського,* що на Сумщині, походить від слова "грунь" у значенні "гірський хребет", "крутий схил", "горб" (у західній частині України) або "вкрита лісом велика гора" (у багатьох мовах). Вважається, що це запозичення з румунської мови (gruin – пагорб, верхівка пагорба). Румуни взяли це слово з латинської мови, де grunium – свиняче рило, хоча не завжди верхівка пагорба нагадує рило свині.

У селі *Бережівка* Чернігівської області мілководна річечка давно обміліла, а її береги стали сіножатями. Назву села вчені трактують як похідне зі слова "берег" (ділянка землі біля води) або зі слова "бережина" (пологі береги річок).

Селище *Лужани* (Чернігівська обл.) раніше звалося Лукани. Вперше згадується в грамоті від 7 жовтня 1453 року, в якій говориться, що боярин Федір Вітольд купив село у поміщика Вранича за 400 татарських золотих.

Назва селища – від слова "луг", адже стоїть воно на річці Совиці, де свого часу були розкішні луги.

Назва міста *Конотоп* (Сумщина) пов'язана зі словом "кінь". Перша згадка про нього датується 1638 роком, хоч історики вважають, що якесь безіменне поселення існувало тут ще до монголо-татарської навали. Легенда розповідає, що татарська кіннота у цих місцях потрапила у непролазні болота; тут загинуло багато коней разом з воїнами. Тому місцевість стала називатися Конотопьє, що означає болотисте місце або кінський брід, де грузли (топилися) коні.

Селище міського типу *Холми* Корюківського району Чернігівської області розташоване на р.Убідь, правій притоці Десни. Засноване у XVI ст. Назва холм (горб) вказує на погордовану місцевість, серед якої лежить селище. Роль словотворчого засобу виконує флексія -и. У Польщі є місто Хелм, номінація якого відбулася у тому ж значенні.

Ономасти, котрі шукають у процесі називання кожного географічного об'єкта відповідний мотив, намагаються осмислити й належним чином обґрунтувати, в який спосіб здійснюється не лише процес переходу апелятивів у власні назви, але свого роду й диференціацію значень етимона, що стає основою мовної одиниці – оніма. Дослідження ойконімів, утворених від зоонімів, показало, що, по-перше, семантика найменування, на відміну від семантики апелятива, позбавлена полісемії, по-друге, вибір лексичної семантики певною мірою обумовлений класом досліджуваних топонімів.

У процесі функціонування зооніми, як і інші класи онімів, позбавлені лексичного значення, однак у момент виникнення вони, як правило, мотивовані. Зв'язки зооніма з реальною дійсністю закладені в семантиці вихідного апелятива, тому етимологічне тлумачення його – це встановлення семантики зоооснови. Наприклад, в основі номінації села *Буйволове*, що на Сумщині, лежить назва тварини буйвол. З писемних свідчень відомо, що цих тварин бачили на річці Сулі ще в XVII ст. Суфікс -ов- є показником присвійного прикметника. Не вистачає історичних свідчень, щоб переконливо сказати, коли село отримало таку назву: після виникнення відповідного імені, прізвища чи до нього.

Одним з найдавніших поселень є *Турів* на Чернігівщині. Село відоме з 1283 року. В основу назви його жителі поклали ймення дикої тварини далеко не сумирного характеру, схожої на зубра. Але засновує поселення, як правило, одна людина, тому цей топонім має суфікс присвійності -ів-.

Районний центр *Бахмач* Чернігівської області розташований у верхів'ї річки Борозенки (басейн Десни). Виник у 60–70-х роках XIX ст. під час

будівництва Курсько-Київської (1867) і Любаво-Роменської залізниць на місці давнього міста Бахмачъ, відомого в 1147 році (Іпатіївський літопис). Навколо збудованих залізниць виникло два поселення. Вони й дали початок місту, назва якого походить від Бахмач – поселив на -j(ь) від Бохмаш//Бахмач (давньоруське бахматъ – низькорослий кінь, татарське pahmat, персидське pehn – широкий, великий, тюркське at – кінь).

В основі номінації селища *Угроїди* (Сумська область) лежить назва досить дивної риби, яку звуть вугор. Ця риба, як і в'юн, більше схожа на змію, до того ж і при підсмажуванні її поводиться неспокійно: підстрибує і пищить. Не кожен наважиться ловити та їсти таку рибу. А в цьому селі її не боялися. Сусіди насміхалися, називаючи жителів угроїдами. Оскільки селище лежить на межі з Курською областю (Росія), то під впливом російської мови цю рибу називали не вугор, а угор. Непереконливим є тлумачення назви від перших поселенців, братів-утікачів з Угорщини, адже в сучасній назві була б відсутня основа "їсти".

Селище міського типу *Лосинівка* (Чернігівська область) відоме з 1627 року. Ця місцевість належала Києво-Печерській лаврі. За народними переказами, урочище, де ченці заснували слободу, звалося Лосині Голови, а звідси й первісна назва Лосиголовка, яка пізніше змінилася на назву Лосинівка за допомогою суфікса -івк-. В основі назви лежить слово "лось" (найменування тварини, що за тих часів водилася у цій місцевості).

Процеси виробництва часто стають базовими при називанні географічних об'єктів (Шевченкове, Колісники). У давнину цілі села, а не окремі жителі, могли мати один рід занять. Пов'язано це з різними факторами, переважно з наявністю сировини для певного виду виробництва. Так, північні райони Чернігівщини спеціалізувалися на виготовленні глиняного посуду, для чого потрібна була не будь-яка, а особлива глина. Її поклади були не скрізь (Глинськ, Гончарівськ). Наприклад, селище міського типу *Дігтярі* Срібнянського району Чернігівської області розташоване на річці Удай при впадінні в неї Лисогору (басейн Десни). Спочатку воно називалося Міняйли, Міняйлівка. Перша письмова згадка про цей населений пункт датується 1666 роком. Назва походить від слова "діхтяр", вжитого у множині. Так називали робітників, які займалися виготовленням дьогтю. У селі здавна був розвинений цей промисел.

Назви сіл *Буди, Будище* (Чернігівщина), *Будища, Будки* (Сумщина) в основі своїй мають лексему "буда" – будова в лісі для виварювання поташу, смоли, дьогтю, деревного вугілля. Цей старий промисел існував з XVI і до кінця XVIII ст. Слово "буда" має вужче значення: підприємство, на якому з попелу виготовляли поташ. Поташ (вуглекислий газ)

використовували при варінні мила, кришталю, при фарбуванні тканин, обробці шкіри тощо. Багато поташу вивозилося за кордон до Німеччини, Англії, Голландії. Його виробництво було складним: потребувало часу, зусиль, кмітливості, а головне – приміщень, що були необхідні для різних виробничих процесів. Такі приміщення будувалися на розчищеному від лісу місці і звалися поташня, попільня, гарт.

Номінація села *Стара Гута* (Чернігівська, Сумська обл.) походить від слова "гута", запозиченого з німецької мови через польську. У німецькій мові Hutte – хатина, халупа (те, що у нас звалося буда). У польській мові huta – металургійний завод, домна, будь-яке підприємство, де виплавлявся метал. В українській мові за словом "гута" закріпилося значення скляного заводу. Гуту не можна було побудувати будь-де, а тільки серед лісів при покладах кварцового піску, які були і паливом, і сировиною, поблизу поташних промислів (вуглекислий газ був необхідним складником). Виробництво скла було нелегким процесом та небезпечним для здоров'я.

На Чернігівщині поширеними є назви сіл *Рудня, Рудка, Грабова Рудка*, які в основі мають слово "рудня". Ним називали невеликі залізоробні заводи, які могли працювати лише тоді, коли поблизу, крім залізної руди, було ще паливо та річка: ковальські міхи та важкий молот рухало, як правило, млинове колесо. Слово "руда" відносять до праслов'янських. Значення кореня руд- – бурий, червоний, той, що залишає плями, бруднить.

Села *Залізне, Залізницька Гута* (Чернігівська обл.), судячи з назви, мали справу із залізом. З документів відомо, що 1751 року в селі Залізницька Гута виробляли залізо; в селі Залізне в XIX ст. добували кам'яне вугілля. У цих населених пунктах на місцевому вугіллі переробляло залізо, привезене з інших місць. Первісне значення слова "залізо" – щось тверде, як щит черепахи (а черепаха мала назву жьлы).

Назва села *Паперня* (Чернігівська обл.) походить від слова папірня (паперове виробництво). У XVIII ст. на Чернігівщині було дванадцять таких підприємств. Слово "папір" у формі "попер" вперше зустрічається в документах XVI ст. До української мови воно потрапило через польську з німецької (нім. Papir, пл. papier). До німецької мови слово прийшло з латинської; римляни, в свою чергу, запозичили його у греків, а греки – у єгиптян.

Селище *Велика Писарівка* (Сумська обл.) засноване 1709 року. Спочатку це були окремі хутори писарів вільної воєводської служби. Потім хутори об'єдналися в село, у нього в 1732 році з'явилася назва Велика Писарівка.

Як бачимо, топоніми є продуктом суспільних відносин. На складному історичному шляху розвитку географічних назв у їх творенні брали участь історичні, лінгвістичні та географічні фактори. Певні зв'язки з топонімією ілюструють етнографія, соціологія та інші галузі науки.

Важлива роль у дослідженні топонімів належить лінгвістиці. Щодо семантики й структурно-морфологічної будови топонімія творить одну з підсистем мови, яка характеризується сукупністю елементів, тобто однорідних за значенням твірних основ і формантів, однотипних за мовним джерелом чи фономорфічним виявом.

Немає випадкових і позбавлених значення назв. Сам привід для називання в одних випадках міг бути вагомим та історично важливим, в інших – малосуттєвим.

Топоніми виникають у колективі, виходячи з його потреб. Вони відображають головні риси способу мислення і поглядів колективу на певному ступені його історичного розвитку. Уже в глибоку давнину виникла потреба в позначенні родових і племінних територій. Географічні назви розкривають немало таємниць історичної географії населення, передусім щодо розташування племен і народів давноминулих епох.

Географічні назви відображають також розвиток промислів і ремесел: скловаріння, добування руди і виплавку металу, виробництво попелу, паперу. Одночасно топоніми доповнюють наші знання в галузі виробничих відносин на певних історичних етапах.

У зазначених структурних типах східнополіських ойконімів переважають утворення від антропонімів за допомогою суфіксів присвійності -ин-, -івк-, які можна вважати спільнослов'янською чи праслов'янською антропонімічною спадщиною.

Об'єкти з назвами Борзна, Мена сьогодні знаходяться на тих місцях, де вже немає навіть слідів рік чи водойм, але цей аспект позначення ойконімів є одним з головних.

У процесі етимологізації ряду назв і виведення на їх основі історико-географічних висновків про ландшафт, рослинний, тваринний світ, склад землі потрібна велика обережність, оскільки вони іноді не мають нічого спільного з назвами дерев тощо.

Розглянутий ойконімічний матеріал дає певну узагальнюючу інформацію стратиграфічного характеру. Усі розглянуті ойконіми мають певну науково-пізнавальну і загальнокультурну різнобічну інформацію.

Література

1. Баранников П.А. Некоторые случаи топонимической синонимии в языке хинди // Научные доклады высшей школы. Филолог. науки. – 1960. – №3.
2. Виноградський Ю.С. Назви міст та річок Чернігівщини // Мовознавство. – 1957. – Т. 14.
3. Добош В.І. До питання словотвору і правопису назв населених пунктів. – Ужгород, 1962.
4. Карпенко О.П. Літопис Лівобережжя // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах. – К.: Наук. думка, 1986.
5. Карпенко Ю.О. Топонімія Буковини. – К.: Наук. думка, 1973.
6. Карпенко Ю.О. Топоніміка гірських районів Чернівецької області: Конспект лекцій. – Чернівці, 1964.
7. Коваль А.П. Знайомі незнайомці. Походження назв поселень України. – К.: Либідь, 2001.
8. Круглик Ю.М. Ім'я вашого міста. – К.: Наук. думка, 1978.
9. Никонов В.А. Славянский топономический тип // Вопросы географии. – 1962. – №58: Географические названия.
10. Попов А.И. Основные принципы топонимического исследования // Принципы топонимистики. – М.: Наука,1964.
11. Попова Л.О. Покажчик населених пунктів до Генерального опису Лівобережної України. – К., 1967.
12. Посацька-Черняхівська Є.М. Географічні назви, пов'язані з іменами людей, їх прізвищами і прізвиськами // Мовознавство. – 1957. – Т. 14.
13. Посацька-Черняхівська Є.М. Питання словотворчої структури топонімічних назв Львівщини // Питання топоніміки і ономастики. – К., 1962.
14. Серебрянников Б.А. О методах изучения топонимических названий // Вопросы языкознания. – 1959. – Вып. 6.
15. Стрижак О.С. Гідронімія Полтавщини фітозоогеографічного семантичного ряду // Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964.
16. Струве В.В. Арийская проблема // Советская этнография. – 1947. – Вып. 5–6.
17. Цілуйко К.К. Топоніміка Полтавщини як джерело історії краю // Полтавсько-київський діалект – основа української національної мови. – К., 1954.
18. Цілуйко К.К. Топонімія Покровського району Дніпропетровської області // Мовознавство. – 1957. – Т. 14.
19. Черепанова Е.А. Народная географическая терминология Черниговско-Сумского полесья. – Сумы, 1983.
20. Черепанова Е.О. Топонімічна стратиграфія Східного Полісся України // Питання історичної ономастики України. – К., 1994.
21. Чучка П.П. До питання нормалізації словотвору від топонімічних прикметників. – Ужгород, 1962.
22. Янко М.Т. Новгород-Сіверський // Наука і суспільство. – 1987. – №5.
23. Янко М.Т. Топонімічний словник України. – К., 1998.
24. Янко М.Т. Чернігів: Вік і назва // Літературна Україна. – 1983. – Квітень.

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Ю.В.Якубіна

Гуманітарні засади Гімназії вищих наук як визначальний фактор формування "ніжинської літературної школи"

Історія фундування Гімназії є підтвердженням того, що вона закладалася на широкій гуманітарній основі, про що свідчить феномен "ніжинської літературної школи" [1]. Адекватного пояснення немає і сьогодні тому, що призвело до сплеску творчої активності покоління ніжинських гімназистів перших випусків. Певна річ, не останню роль у цьому процесі відіграли освітні принципи, до основ формування і закладання яких долучилися почесний попечитель О.Г.Кушельов-Безбородько та перші директори В.Г.Кукольник й І.С.Орлай.

Сьогодні у річищі основних напрямків досліджень гоголезнавства необхідність вивчення умов формування творчого профілю М.Гоголя не викликає сумніву. Саме тому ґрунтовне дослідження історії становлення Гімназії, позбавлене ідеологічних нашарувань, сукупно з біографічними відомостями про Гоголя-гімназиста може дати більш повне уявлення про ніжинський період його життя, що й забезпечує актуальність такої розвідки.

Вперше окремі відомості про становлення Ніжинської гімназії вищих наук були опубліковані у збірнику "Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушельов-Безбородко" (СПб.: Тип. ИАН, 1859). Вміщений у ньому нарис Н.Кукольника з однойменною назвою став першою спробою викладу історії Гімназії. Колишній вихованець, який ще "в училищі, читаючи або слухаючи розповіді про різні вищі навчальні заклади у нас в Росії й у чужих краях", намагався знайти відповідь на питання: "яким чином потрапило у той же Ніжин Вище Училище або Училище Вищих Наук?" [2, с. 9]. З гімназичних років, як переказує Н.Кукольник, з Ніжином пов'язували народження генерал-фельдмаршала П.Х.Вітгенштейна та відвідини імператриці Катерини II, що, на його думку, не могло бути підставою "для заснування саме у Ніжині Вищого Училища" [2, с. 9–10]. Власне, сам Ніжин у масштабах "Малоросії" не визнавався "центральним" і нічим особливо не виділявся. Беручи до уваги підпорядкування Чернігівської губернії Харківському учбовому округу, де був відкритий університет, тоді як значні обшири "Росії залишалися без будь-якого вищого навчального закладу", Н.Кукольник

підсумовує: "ні в історичних відомостях, ні в переказах, історією не підтверджених", причину, "чому Вище Училище передбачалося запровадити саме у Ніжині" [2, с. 11], встановити не вдалося. Історичний екскурс ним здійснений, сягнув років правління Катерини ІІ, уряд якої визнавав необхідність впровадження народної освіти й створення університетів та гімназій. Конкретні дії припали на перші роки правління Олександра І, онука імператриці, коли були відкриті університети та вищі училища. Мемуарист пояснює збігом обставин, заледве не випадковістю, появу нечисленних вищих навчальних закладів: "Запровадженню багатьох з них слугувала приводом щаслива несподіванка, котрій зобов'язаний своїм початком і Ніжинський Вищий Навчальний Заклад" [2, с. 12]. Нарис поєднував спогади й розмисли Н.Кукольника про історію Гімназії з наведенням текстів цінних історичних документів – "Записки" І.А.Безбородька на ім'я Олександра І від 1805 р. про намір "влаштувати в Малоросії... Училище Вищих наук" та Указу імператора від 29 липня 1805 року про "запровадження в Ніжині Гімназії Вищих наук" й підтверджувалися заслуги її засновників – О.А. та І.А.Безбородьків [2, с. 13–15].

Закладений у мемуарах Н.Кукольника історіографічний підхід до висвітлення історії Гімназії відкривав перспективи подальшого вивчення. Цьому сприяла і запропонована Н.Кукольником своєрідна періодизація. Перший період охоплював проміжок "від початку заснування до першого випуску, саме до половини 1826 року"; другий – з другої половини 1826 року до реорганізації навчального закладу наприкінці 1832 у Ліцей із затвердженням "статуту й штату нового Ліцею Князя Безбородька"; третій – з кінця 1832 року до прийняття "третього статуту" юридичного ліцею 1840 року; четвертий період був пов'язаний з діяльністю юридичного ліцею [2, с. 19–24].

Особливої ваги у цікавому нам питанні набувають перший і частково другий періоди, оскільки саме у цей час закладалися основні засади гуманітарної політики Гімназії вищих наук, втілення якої унаочнилося у першому випуску 1826 р. з одинадцяти випускників. Значна їх частина – П.Рєдкін, В.Любич-Романович, В.Тарновський, Г.Висоцький, П.Баранов – продовжували підтримувати зв'язки з Гоголем або опосередковано залишалися у полі його зору, що відкривало можливість дізнаватися про світ поза межами Гімназії й генерувало амбітні плани стосовно майбутньої служби на користь держави. Центральним епізодом другого періоду стала "справа про вільнодумство", до якої був причетний певною мірою й Гоголь. Її наслідки були фатальними не лише для окремих осіб, а й для самої Гімназії.

В історії Гімназії вищих наук кн.Безбородька важливу роль відіграють дві дати: 1805 і 1820 роки. Першу вважають роком заснування Гімназії, а другу – її відкриттям. Висвітлення історії Гімназії за дореволюційної доби в окремих роботах визначалося точкою відліку – 29 липня 1805 року – Указом імператора про присвоєння фундованому навчальному закладу назви "Гімназія вищих наук князя Безбородька". За радянських часів акцентувалася інша дата – 19 квітня 1820 року – від Рескрипту імператора, яким затверджувалось "улаштування в місті Ніжині вищого навчального закладу".

До історії створення навчального закладу зверталися дослідники різних років – М.Лавровський [3], П.Полєвой [4], Є.Пєтухов [5], М.Сперанський [6], Л.Пляшко [7], Є.Михальський [8], Г.Самойленко [9].

Варто зазначити, що картину становлення Гімназії вищих наук – від її початкового задуму, зведення величної споруди і до розгляду завдань, які були поставлені перед новим навчальним закладом, – поступово, починаючи з 1879 року, оприявнювали ніжинські науковці. Початки такого напрямку студій були закладені ґрунтовним дослідженням "Стан освіти Росії за царювання Олександра I" М.Арістова [10]. Історію Гімназії він розглядав у річищі впровадження на теренах Російської імперії поч. XIX ст. широкої гуманітарної освіти. Проте через брак відомостей і недослідженість цього питання неточностей оминути не вдалося. Так, дослідник стверджував: О.А.Безбородько "заповів 210000 р. на користь богоугодних закладів" "у 1805 р. липня 29" [10, с. 67], хоча у спогадах Н.Кукольника вказана дата смерті благодійника – 6 квітня 1799 року.

Важливим кроком у вивченні історії Гімназії стала розвідка М.Лавровського "Гімназія вищих наук кн.Безбородька в Ніжині" [3]. Цінність роботи полягала, перш за все, у використанні документальних джерел архіву Гімназії, що, природно, сприяло з'ясуванню комплексу питань, пов'язаних з ніжинським періодом біографії Гоголя.

Робота Є.Пєтухова, присвячена 75-літтю від дня заснування Гімназії, містила окремий розділ з викладом обставин, що передували відкриттю Гімназії, характеристикою діяльності першого почесного попечителя, головних положень Уставу. Наступні розділи розкривали діяльність Гімназії з 1820 по 1832 роки [5].

Аналізу причин, через які "Гімназія цілих 15 років була неспроможна навіть відкритися" і проіснувала лише 12 років, приділялася увага у дослідженні М.Сперанського. На його думку, існували "обставини, ...сприятливі для Гімназії, яка народжувалася", які могли б забезпечити їй "довге й щасливе майбутнє" [6, с. 12].

Окремі дореволюційні дослідники акцентували увагу на характеристиці Гімназії часів Гоголя, а все, що цьому передувало, викладалося на рівні констатуючого факту: "Ніжинська Гімназія Вищих Наук" виникла у 1820 році на кошти, які заповів колишній канцлер князь Безбородько і пожертву його брата графа Іллі Безбородька" [11, с. 266].

Збідненим поглядом на історію Гімназії позначені окремі роботи радянської доби. Попри всю важливість концептуально загострених питань, які давали виразну картину ніжинського періоду життя Гоголя у дослідженні Д.Іофанова, про утворення навчального закладу згадується лише побіжно: "Ніжинська Гімназія вищих наук була організована в другій половині 1820 р. на кошти наближеного Катерини, державного канцлера князя О.А.Безбородька і його брата графа І.А.Безбородька". Дослідник наводить витяг зі Статуту Гімназії про її статус як навчального закладу та вміщує копію фотознімку цієї споруди [12, с. 132–135].

Наближеним до історії виглядає й таке твердження сучасного науковця: "У 1805 р. за постановою Міністерства народної освіти у Ніжині відкривається Гімназія вищих наук кн.Безбородька" [13]. Потребувало і більш об'єктивної оцінки устремлінь О.Г.Кушельова-Безбородька, якого, за формулюванням іншого дослідника, "почетным попечителем Гимназии назначили" у 1820 році [14, с. 62]. Хоча варто зазначити, що листування А.Г.Кушельова-Безбородька переконливо засвідчує усвідомлену й цілеспрямовану просвітительську діяльність цього недавнього випускника Царськосільського ліцею ще до відкриття Гімназії й красномовно підтверджує його попечительство де-факто задовго до офіційного призначення. Свої зусилля він спрямовував на відкриття Гімназії, керуючись ідеєю поширення "наук, мов і мистецтв" на теренах Малоросії, вкладав у своє дітище значні кошти, частина з яких використовувалася на утримання й навчання пансіонерів.

До найбільш ґрунтовних досліджень останніх десятиліть принагідно нашого питання, варто віднести підкріплені архівними свідченнями розвідки Є.Михальського [15], Г.Самойленка, О.Самойленка [16]. Наукові дослідження пострадянського періоду дають підстави сьогодні говорити про більш ніж 200-літню історію Гімназії, відлік якої почався 1805 року.

Наразі стає зрозуміло, що для усвідомлення значущості події – урочистого відкриття 4 вересня 1820 року Гімназії вищих наук, важливо враховувати складну попередню роботу, яка тривала впродовж п'ятнадцяти років і у ході якої під потужним впливом просвітницьких ідей доби формувалася концепція навчального закладу. Згодом її плідність підтвердилася появою у літературних колах наприкінці 1820-х – початку

1830 рр. випускників Гімназії – Гоголя, Кукольника, Любича-Романовича, Гребінки, Білевича, А.Бородіна, Прокоповича, П.Лукашевича, ін. – авторів різножанрових творів і перекладів, яких за естетичною природою сьогодні небезпідставно сприймають як літературну школу.

Виходячи з доступних архівних та історичних матеріалів, накопиченого аналітичного матеріалу, ми пропонуємо виділити в історії Гімназії декілька періодів, що дозволить окреслити специфіку формування гуманітарного профілю навчального закладу.

Перший період – 1805–1815 роки – пов'язаний з діяльністю І.А.Безбородька. На цьому етапі становлення Гімназії його роль як спадкоємця капіталів і провідника ідей О.А.Безбородька, починаючи із "Записки" 1805 року і до самої смерті, була визначальною. Відомо, що здійснена О.А.Безбородьком на схилку життя добродійницька пожертва призначалася для "Виховного будинку на користь богоугодних закладів". Як пояснював Н.Кукольник, схильні до філантропії російські вельможі саме наприкінці своєї служби брали участь у благодійницьких проектах, залишаючи по собі пам'ять. Князь Безбородько "про заснування якогось навчального закладу і не думав", оскільки "на науки й училища не було вже моди" [2, с. 12].

Рішення про використання коштів для відкриття саме Гімназії вищих наук викристалізувалося згодом, під впливом потоку просвітницьких ідей у річищі суспільних реформ доби Олександра І. Важливу роль у їх реалізації відігравали члени Негласного комітету, неофіційного дорадчого органу при імператорі: П.Строганов, А.Чарторийський, В.Кочубей, М.Новосільцев – колишні члени "гуртка Великого князя", "люди молодого покоління того кола... Усі вони... були вихована під безпосереднім впливом часу й всі більш чи менш ревно віддані були новим суспільним ідеям, які розповсюджувалися тоді з Франції й преображали європейське життя" [17, с. 69]. Прикметно, що до оточення імператора входив В.П.Кочубей, племінник і вихованець О.А.Безбородька, який отримав блискучу освіту за кордоном і зробив кар'єру у неповних тридцять років. Недоброзичливці казали про нього, що він знає Англію краще, ніж Росію. Ймовірно, саме через таких представників молодого покоління проникали до Росії європейські ідеї освіти, реформування й гуманізації суспільства.

Одним з перших кроків Олександра І було зняття заборони на ввіз до Росії товарів, у тому числі книг та музичних нот, видання указу, який звільняв від нагляду поліції "науку і мистецтва", сприяв розвитку видавничої справи. Утворене в 1802 році внаслідок реорганізованої системи державного управління Міністерство народної освіти з чіткою структурою здобувало широкі, аж до цензурного контролю, повноваження. Реформа-

торські кроки, закладені у "Попередніх правилах народної освіти" (26 січня 1803 р.), передбачали інтегруючу чотириступеневу освітню модель. Окремі положення цього документа були включені до уставів навчальних закладів. Особливі права здобували університети, які мали найвищий освітній статус і ставали адміністративними центрами у шести навчальних округах з підпорядкуванням навчальних установ нижчої ланки. Статус останніх, структура, права, обов'язки та ін. були закріплені "Статутом навчальних закладів, підпорядкованих університетам" у листопаді 1804 року. Як зауважував Н.Кукольник: "Освіта Росії у перші роки славного царювання зробилася думкою і уряду і суспільства майже винятковою. Настала на навчання і подвиги мода; вельможі наші... з'їжджалися на екзамени до гімназії, або в інші, ще менш важливі училища слухати, як дітлахи читали затверджені вірші Ломоносова і Державіна... Не було такої школи у Петербурзі, де б не можна було на публічному чи окремому екзамені зустріти когось з російських вельмож, і вже неодмінно Ніколая Ніколайовича Новосільцева і князя Адама Чарторизького, які відвідували без винятку всі навчальні заклади" [2, с. 12].

Отже, наміри щодо використання благодійницької пожертви О.А.Безбородька, доповненої внеском І.А.Безбородька, для запровадження саме навчального закладу якнайповніше відповідали освітній реформі 1803–1804 рр., завдяки якій піднімалися Дерптський (1802), Вільненський (1803), Харківський і Казанський (1804) університети, Петербурзький педагогічний інститут (1804), Ярославське училище вищих наук (1805). Крім В.П.Кочубея, ідеєю відкриття подібного закладу зацікавився також і відомий діяч олександрівської доби О.Б.Куракін. У квітні 1805 р. В.П.Кочубей повідомляв І.А.Безбородька, що "загальнокорисний заклад імені покійного князя" може бути створений за прикладом "п.Демидова, котрий в Ярославлі заснував Гімназію вищих наук, тобто училище певним чином університетові відповідне" [18, с. 301]. Обізнаний і впливовий вельможа підтримував замисел І.А.Безбородька про відкриття такого закладу саме в Україні, оскільки "Малоросія університету не має, та й дворянські училища... відбутися не можуть, бувши невідповідними загальній системі для училищ прийнятій, то суттєва користь для краю цього бути може, якщо ви спорудите подібний заклад" [Там само]. Налаштований на досягнення результату, В.Кочубей застерігав благодійника: "Якщо ви на щось наважитесь, то аби вже наскільки можливо не применшувати намірів ваших, і краще вже ні до чого не братися, ніж зробити щось не уповні", наголошуючи на тому, що про пожертву графа "все місто говорить". З багатьма впливовими людьми це питання обговорював Куракін, а Кочубея

з цього приводу розпитувала сама імператриця. Тому, на переконання останнього, "повинно, щоб зроблене було щось цілковите або нічого" [18, с. 302]. Викладені В.Кочубеєм у посланні до "дядечка графа Іллі Андрійовича" слушні поради щодо розміщення капіталу для забезпечення Гімназії доповнював проект листа, якого І.А.Безбородько мав подати імператорові. До листа, на думку В.П.Кочубея, варто долучити "план і фасад для Гімназії", який він брався замовити. Про усвідомлене розуміння, але у сенсі духовного оновлення Чичикова, писав Гоголь у другому томі "Мертвих душ": слід будувати нове, "а новое еще не начиналось, потому что не пришел от архитектора определительный план" [19, с. 124].

Ідея запровадження новітнього вимагала чіткого бачення, якою повинна бути нова споруда. Нічого подібного за масштабами й цілями на українських землях ще не було. Розмах реформ перших років правління Олександра І вражав прихильників ідеї засвоєння культурних здобутків Заходу. У цьому розумінні революційність планів споріднюється діянням Петра І, який відкрив "вікно в Європу". Росія потребувала змін, розвитку наук, поширення знань, формування духовних цінностей, руху вперед. Інші ставилися до задумів Олександра з обережністю, нове відлякувало, вимагало надзусиль, змушувало задумуватися над тим, як зберегти звичний стан речей, що цілком влаштовував. Особливого значення для молоді початку XIX ст. набуває здобуття якісної освіти, яка є беззаперечною умовою для майбутньої реалізації. Заснована на кращих досягненнях гуманітарних європейських знань, освіта за своїм характером була антропоцентричною, що значною мірою зумовлювалося специфікою часу. У полі зору опиняється людина у численних суспільних, соціальних зв'язках, у тісному контакті з природою. Початок XIX ст. – романтична доба, яка унормовує особливий тип світогляду і світовідчуття. Пробуджена суспільними процесами особистість виявляє інтерес до навколишнього світу, природи, власних думок і відчуттів й відчуває особливу потребу виразити ці відчування. Засобом вираження стає художня творчість, слово, музика, малярське мистецтво.

Тож амбітним планам поширення наук і мов на українських землях мали відповідати й майбутня будівля Гімназії, а також місце її розташування. Обранням місця для ніжинської Гімназії В.Кочубей був задоволений: "Місце це настільки гарне, що у тутешньому холодному кліматі видаватиметься раєм небесним. Я признаюся, що й сам був зачарований ним під час проїзду до чужих країв, і тепер дивуюся, як у Малій Росії такий сад англійський є" [18, с. 302]. Передбачливий вельможа під великим секретом цікавився у І.А.Безбородька: "що б могло бути вам

приємним... якби з нагоди пожертви вашої, государеві забажалося ... виявити вам прихильність свою" [18, с. 303]. Адже було відомо, що благодійництво не тільки схвалювалося, пропагувалося, але й відзначалося імператорськими відзнаками.

"Вірнопідданське прошеніє" про заснування в Малоросії "училища виших наук", "від якого можна сподіватися на велику користь... особливо для тих незаможних дворян й іншого стану молодих людей, котрі через бідність свою не можуть мати достатніх способів для приготування себе до служби" його імператорській величності, І.А.Безбородько подав Олександру І 19 липня 1805 року [20, с. 1240]. Конфірмоване "прошеніє" закріплювало за новостворюваним навчальним закладом назву: "Гімназия вищих наук князя Безбородька", яка з ініціативи Кочубея попередньо обговорювалося серед членів ради і зберігала для нащадків ім'я благодійника. На меті Кочубея було "показати справжню ціль наміру" І.А.Безбородька і його "бажання... присвятити заклад цей пам'яті брата" [18, с. 304]. Граф І.А.Безбородько, наважившись на реалізацію надскладного проекту, небезпідставно розцінював власні діяння як подвиг і хотів увічнити пам'ять про них у потомстві: "У конфірмованому Імператором моєму прошенії нагадувалося, щоб називалася гімназія князя Безбородька. Але оскільки, крім заповіданих сум покійним братом моїм, назначаються інші від мене благодійницькі старання заради загального блага, до того ж і місце, і пропозиція училища йде від мене: тому щоб це не стерлося з часом у пам'яті нащадків, справедливість вимагає, щоб було додано до слів "Гімназія князя Безбородька" такі: "заснована по смерті братом його графом Безбородьком" [15, с. 12]. У зверненні до імператора незадовго до відкриття Гімназії А.Г.Кушельов-Безбородько просив назвати нову школу "Ліцей князя Безбородька", свідомо орієнтуючись на вже існуючі Царськосільський та Рішельєвський ліцеї. Саме такі заклади, які поєднували гімназійні та університетські навчальні курси, відповідали запитам дворянства. Відповідно до постанови 1809 року "Про правила надання чину з цивільної служби і про випробування в науках для надання чину колезького асесора і статського радника", дворянство було змушене враховувати залежність службової кар'єри від університетського диплому. Намір А.Г.Кушельова-Безбородька відкривав більші можливості для нового навчального закладу, проте, навіть за підтримки В.П.Кочубея, ідея створення ліцею на засадах благодійництва не отримала схвалення. У Міністерстві духовних справ і народної освіти також не погоджувалися з пропозицією щодо перепрофілювання Гімназії у ліцей і трималися думки: "Запровадження знову ліцеїв де б то не було не узгоджується з

загальноприйнятою ...системою народної освіти у державі" [5, с. 9]. Така позиція, на думку Є.Пєтухова, була викликана "зміною поглядів" міністерства.

І.А.Безбородьку вдалося залишити пам'ять по собі у величній споруді, увінчаній фамільним девізом "Labore et Zelo". І хоч благодійникові не пощастило дожити до завершення будівництва, проте і в такому вигляді будова справляла враження на мешканців міста і приїжджих, про що свідчать опубліковані Л.Синицьким записи І.М.Долгорукого. У 1810 році майбутня Гімназія видавалася "абсолютно дивовижною будівлею, розпочатим тоді будівництвом... Цей будинок будується з цегли і завдовжки буде 40 саж., перший поверх вже виведений; років за 3, можна гадати, і весь корпус закінчиться". Як зауважував, не надто переобтяжуючи себе точними фактами, автор записок: "Ніжин... вже і тепер ним пишатися може, а з часом прославиться у вченому світі. Гр.Безбородько пожертвував мільйон рублів на те тільки, щоб тут заснувати величезну гімназію для греків і малоросіян" [21, с. 439]. Робота зі спорудження будівлі Гімназії велася протягом 1808–1817 рр., перетворюючись у буквальному розумінні на пам'ятник І.А.Безбородьку, який у 1815 році пішов з життя [13, с. 18–19]. Про завершений вигляд згадував І.М.Долгорукий під час других відвідин у 1817 році: "Закладений при мені корпус для училища вищих наук на утриманні гр.Безбородька, цілком закінчений і скоро відкриється в ньому вертоград словесності. Замок великий на 4 поверхи, весь кам'яний, з великою колонадою, фасад франтуватий…" [21, с. 439–440]. Як бачимо, за декілька років до фактичного відкриття Гімназії громадська думка засвоїла ідею грандіозного проекту поширення гуманітарних знань на Лівобережній Україні.

Білокам'яною будівлею не переставав захоплюватися Н.Кукольник по закінченні навчання у Гімназії вищих наук. "Ліцей має вигляд істинно величний", – писав він у власноруч редагованому тижневику "Иллюстрация" (1846), супроводжуючи текст гравюрою із зображенням Гімназії. Визнаючи згодом, що йому не відомо, хто був архітектор, який "накреслив проект головного корпусу", він зауважував: "креслення викриває художника з великим смаком і ймовірно належить одному з кращих того часу архітекторів" [2, с. 15]. Як потім писав у своїх спогадах професор історії, географії і статистики Гімназії вищих наук К.А.Мойсеєв: "План для головного корпусу училища був накреслений за призначенням графа Іллі Андрійовича Безбородька в С.-Петербурзі знаменитим архітектором Варенги… При спорудженні невідступно знаходився архітектор Лукині, якого граф І.А.Безбородько, за вказівкою самого Варенги, запросив бути

рушієм робіт і виконавцем його плану" [15, с. 18]. Колишній інспектор над пансіонерами Гоголем і Кукольником цікавився історією споруди не випадково, оскільки конференцією Гімназії було підтримано думку Д.О.Ясновського, третього її директора, про необхідність "створення історії Гімназії", про що й було записане відповідне рішення у журналі конференції 27 жовтня 1827 року. Професором, котрому доручили цю роботу з наданням "секретарями Гімназії всіх необхідних відомостей та довідок на його вимогу", був К.А.Мойсеєв. Зауважимо наразі, що про нього як про викладача історії, географії й статистики згадували Гоголь у листі до В.Тарновського і Є.Гребінка в епіграфі до свого твору. Гімназичним професором історія не була створена, хоч деякі свідчення він зібрав [3, с. 2]. Відомо, що архітектор "Варенги" (йдеться про Д.Кваренги) названий Мойсеєвим помилково. Автора проекту Луїджі Руска, ймовірно, підшукав Кочубей [22]. Як вважають сучасні мистецтвознавці, виконана за проектом столичного зодчого будівля Гімназії ввібрала в себе риси "архітектурного середовища Петербурга" і, крім того, "виховувала смак і диктувала до певної міри манеру поведінки" [7, с. 25–27].

Згодом свою оцінку споруді дав Н.Кукольник: "Середина на два поверхи прикрашена витонченою колонадою, хоча, на жаль, проліт портика завузький; з обох боків підносяться триповерхові крила… У ті часи любили будувати міцно; стіни будівлі зведені зумисне товсті; це було причиною, що споруда, вимагаючи тривалого осідання, не могла посуватися швидко" [2, с. 15]. Про те, що будівля зводилася на віки, свідчив і К.Мойсеєв: "Будівлю взялися будувати міцно. Приготовані для неї матеріали і спосіб будування були запорукою, що воно не страшитиметься часу впродовж багатьох сторіч" [15, с. 18].

Природно, що заслуги І.А.Безбородька зі зведення величної споруди Гімназії, яка гармонійно вписалася у місцевий, помережаний банями церков і вежами дзвіниць ландшафт, були високо оцінені. Майбутня Гімназія мала відігравати домінуючу роль не тільки візуально. Вона повинна була слугувати подразником для багатьох амбітних молодих людей, які прагнули здобути знання і, відповідно, вищий суспільний статус. Саме вміло пробуджені й скореговані амбіції, забезпечені якісним рівнем навчання, не дозволили б "задремать и закиснуть", що неминуче траплялося, як визначав герой Гоголя, "от недостатка просвещения". Нова школа повинна перед молодими людьми ставити мету і давати справжні знання, прямо протилежні від тих, що отримав інфантильний Платон Платонов. Вихідці Гімназії не повинні були задаватися питанням, яким переймається герой другого тому "Мертвих душ": "Вот мы просветились,

слушали в университете, а на что годимся? Порядку жить… не выучился… Оттого ли, что я бестолково учился?" [19, с. 83]. Водночас монументальна, неприродно велична для цієї місцевості споруда слугувала переконливим доказом стабільності обраних просвітницьких орієнтирів. Саме тому на особливу увагу заслуговує діяльність графа І.А.Безбородька як одного з провідників ідеї впровадження освіти у Малоросії. Дослідники звертають увагу, що "Гімназія вищих наук до заснування Київського університету (1833) і при тогочасному занепаді Київської духовної академії, як загальноосвітнього вищого закладу, при віддаленості і слабкому ще розвитку Одеси, як привабного центру на півдні, була єдиним передовим за типом, вищим учбовим закладом на всьому південному заході, у всій Малоросії, що саме і мав на увазі Безбородько" [6, с. 11–12]. Інші дослідники вбачали вмотивовану перевагу Ніжина як плацдарму з розповсюдження знань над Києвом, перш за все, у географічних чинниках і у ментальній відмінності розділених Дніпром міст: "Власне фундація цього вищого закладу саме в Ніжині не була випадковим явищем, примхою його засновника, а обумовлювалася тим місцем, яке займав Ніжин у ряді малоруських міст. Деякі говорять: чому заклад цей влаштований не в Києві, віддаленому лише трохи більше ніж за сто верст, природному й історичному центрі Малоросії? Але річ у тому, що Київ вже лежав по іншу сторону Дніпра і на той час був більш польським, ніж російським або малоруським містом, яким і залишався майже до останнього польського повстання 1863 року" [23, с. 15].

Майже одразу після Указу про заснування Гімназії розпочалася робота з підготовки "плану утворення цього училища". Попечитель Харківського учбового округу Северин Потоцький віддав розпорядження керівництву Харківського університету підготувати необхідний план і штат, особливо наголошуючи "на виконанні з усією точністю волі благодійника", викладеної у "Записці" І.А.Безбородька, – "щоб діти особливо незаможних дворян й іншого стану людей, які через бідність свою не мають спроможності до власної освіти, знаходили в гімназії цій численні засоби до набуття знань з наук і мов, потрібних для всякого роду державної служби й інших станів: благодійні ці наміри... розповсюджуються і на саме... виховання" [15, с. 13]. У майбутніх вихованців, таких як М.Гоголь, з відкриттям Гімназії вищих наук поставали ширші перспективи: "Принадно було для батьків дати синові добру освіту і разом з тим побачити його після закінчення курсу з правами університету, тобто дати йому ту пільгу, яку Уряд присвоїв нововідкритому училищу за зразком знаменитого Царськосільського ліцею" [24, с. 212]. Раніше на малоросійських землях діти

незаможних дворян мали доволі обмежені можливості для здобуття знань та естетичного виховання. Не одразу прийшло й усвідомлення, що лише домашньою освітою, не підкріпленою навчанням у освітньому закладі, служіння, "нужного для блага государства", неможливо забезпечити. Так, як не розуміє Чичиков Хлобуєва, який, не маючи шматка хліба, "детей учит танцованию". А ще й приймає рішення перебратися до міста, роблячи це "для детей: им нужны будут учителя". Вдома доступні лише мінімальні знання: "еще можно достать учителя закону божию; музыке, танцованью ни за какие деньги [нельзя] достать" [19, с. 86].

Граф Безбородько висував також ідею викладання предметів не тільки зарахованим до пансіону, але і "стороннім учням понад встановленої кількості, які, …приїжджаючи до міста Ніжина, житимуть за власні кошти на квартирах". Пансіон передбачалося утримувати за рахунок капіталу І.А.Безбородька, що забезпечувало б "безтурботний прожиток незаможним юнакам, відкриваючи їм надійний шлях до освіти" [15, с. 13].

Задумана концепція освіти передбачала викладання дисциплін, які виходили за межі навчальних програм звичайних гімназій: "логіка і риторика, право природне, народне і право цивільне вітчизняне, політична економія, сільське господарство, статистика російської держави, загальна історія й географія і науки, що відносяться до торгівлі й технології. Крім цих предметів можуть викладатися науки, які найбільше використовуються у суспільстві, такі як: тригонометрія і алгебра, оскільки перша потрібна для механіки і землевиміру, а друга в бухгалтерії; хімія, оскільки вона необхідна для технології і землеробства, ботаніка для вивчення найуживаніших трав і цивільна архітектура, природна історія і дослідна фізика, щоб запропонувати тільки загальне поняття про ці науки; охочі ж присвятити себе вченому поприщу можуть продовжувати і завершувати як ці, так і інші науки в університеті. Мови можуть викладатися російська, французька, німецька, італійська і латинська" [15, с. 14]. До розробки плану і штатного розпису залучалися О.Стойкович, І.Рижський, представники Харківського університету, а також М.Фус, чиновник Головного правління училищ. Базові положення у редакції останнього і були винесені на розгляд та затвердження. Розроблене Головним правлінням училищ при Міністерстві народної освіти "Начертание" загального плану й уставу Гімназії за зразком Демидівського училища, передбачало можливість отримання знань, як у обсязі звичайної гімназії, так і, відповідно до волі засновника, засвоєння "вищих наук для тих, хто закінчив гімназичне навчання і бажає набуті знання вдосконалювати" [15, с. 17].

Таким чином, на першому етапі становлення Гімназії важлива роль у розвитку на меценатських засадах освітніх ідей Лівобережної України

належала І.А.Безбородьку, представнику роду Безбородьків. Замисел запровадження першого університету для малозабезпечених дворян отримував реалізацію за сприяння відомих діячів періоду освітніх реформ Олександра І В.П.Кочубея і О.Б.Куракіна. Головна робота була сконцентрована у декількох напрямках, пов'язаних з підготовкою документації про відкриття Гімназії та проекту майбутньої споруди, акумуляцією фінансових засобів, забезпеченням та доставкою будівельних матеріалів для спорудження її та, чи не найголовніше, розробкою концептуальних засад структури і змісту нової школи.

1815–1821 роки – етап у становленні Гімназії вищих наук, своєрідність якого визначена діяльністю А.Г.Кушельова-Безбородька і В.Г.Кукольника. У цей період продовжувачем благодійницької справи роду Безбородьків, яка врешті увінчалася відкриттям Гімназії вищих наук, став О.Г.Кушельов-Безбородько. Освітня політика Олександра І зазнала змін, уповільнилися реформи, проте стали очевидними результати її перших років. Так, цілий ряд учених-енциклопедистів, запрошених 1803 року до Росії для викладання у новостворених університетах, стали провідниками передових освітніх ідей та методик, авторами навчальних посібників, вчителями і наставниками. Серед запрошених був В.Г.Кукольник, майбутній директор Гімназії, справами якої він переймався ще задовго до свого призначення [4, с. 170].

На цій стадії розвитку на діяльності Гімназії вищих наук позначилися зміни у галузі, керованій новоствореним Міністерством духовних справ і народної освіти. Як зазначають дослідники, поява останнього відповідала державній політиці у сфері освіти, базові засади якої закладалась у 1815–1817 роки: "щоб Християнське благочестя було завжди основою істинної освіти" [25, с. 375].

Значних зусиль до розробки освітньої концепції – від створення проекту Уставу і "накреслення навчального курсу" до реалізації – відкриття Гімназії вищих наук у 1820 році та впровадження навчання – доклав майбутній почесний попечитель закладу граф О.Г.Кушельов-Безбородько. Здобувши прекрасну освіту у неповних двадцять років, свідомий важливості поставленої мети, наступник І.А.Безбородька продовжив фамільну справу. Під його патронатом було завершене будівництво головної та інших споруд навчального закладу, про що 6 червня 1818 року він повідомляв міністра Міністерства духовних справ і народної освіти О.М.Голіцина.

За кілька днів по тому О.Г.Безбородько надіслав на ім'я Олександра І "Прошеніє" зі звітом про фінансове забезпечення Гімназії вищих наук.

Окремо повідомлялося про здійснення ним грошової пожертви, до якої також додавалося 2500 томів бібліотеки князя Безбородька, що підтверджувало його прагнення забезпечити якісну гуманітарну освіту вихованцям навчального закладу. Варто зазначити, що з цього дарунка почала формуватися славнозвісна бібліотека Гімназії, її поповнення через пожертви і подарунки формувало традицію закладу, виховувало шанобливе ставлення до знань і книги, пробуджувало жагу пізнавати нове.

Того ж 1818 року О.Г.Кушельовим-Безбородьком була надіслана О.М.Голіцину "Записка" з викладом плану діяльності Гімназії, відповідно до якого передбачалися чотири дворічні курси навчання. Викладання "повинно бути улаштоване так, щоб юнацтво, що вчиться, могло набувати достатні й ґрунтовні знання" наук, які готували до цивільної, переважно юридичної, служби, діяльності у промисловості й сільському господарстві.

Міністерством духовних справ і народної освіти затверджувалася наступна структура викладання у Гімназії: "Навчальні предмети, відповідно до такого типу закладів, розподіляти на три триріччя так, щоб вони продовжувалися поступово в трьох розрядах для зручності, відносячи викладання вищих наук до останнього розряду або триріччя" [5, с. 9]. Так закладався принцип навчання у Гімназії, відповідно до якого "вищі", за програмою університетів, науки мали вивчатися слухачами останнього триріччя у розрахованому на дев'ять років курсі, а саме сьомого, восьмого і останнього, дев'ятого, класів. Останнє триріччя і забезпечувало випускникам можливість отримати право на чин з улаштуванням на цивільній чи військовій службі. Своє свідоме ставлення до навчання у старших класах висловлював Є.Гребінка у листі до батьків від 2 листопада 1827 року: "У нас тепер багато роботи: всі лекції читаються по-університетському, бо ми за 7 місяців станемо студентами гімназії, тобто поступимо в академічний клас" [26, 522]. Своєрідно відлунює ідея такої пріоритетності останнього триріччя у другому томі "Мертвих душ": "для малоспособных… был коротенький курс. Но способные должны были… выдерживать двойное ученье. И последний класс, …для одних избранных. Вовсе не походил на те, которые бывают в других заведеньях" [19, с. 12].

Викладена у "Записці" програма була затверджена Міністерством у більшості положень. Вона відповідала новим тенденціям у гуманітарній сфері, виявом чого в останнє десятиліття правління Олександра I стала вимога запроваджувати освіту у світлі релігійно-політичних ідей "Священного Союзу" [27, с. 814]. Як зазначав М.Арістов, "настав поворот від розвитку освіти до розумового застою..., зі школи робили монастир" [10, с. 85]. Саме тому окремий розділ "Записки" О.Г.Кушельова-Безбородька

розкриває план і зміст релігійного виховання: "Упродовж усього навчання особлива увага повинна звертатися на навчання вихованців догматам релігії і щоб для цього слід запровадити для 1-го і 2-го курсу один клас катехізису і для 3-го і 4-го один клас викладу догматів віри і тлумачення обрядів Греко-російської церкви" [15, с. 22]. Широкий перелік "наук, мов і мистецтв, яким навчають вихованців", містив шостий розділ програми, що переконливо свідчив про енциклопедичний характер освіти у майбутній Гімназії.

Перебування О.Г.Кушельова-Безбородька з дипломатичною місією у європейських країнах за два роки до фактичного відкриття Гімназії дозволило вивчати досягнення європейської освіти і педагогіки – відвідувати лекції у навчальних закладах, спілкуватися з відомими вченими і професурою. Широко обізнаний у науках, Кушельов-Безбородько прагнув "не тільки бачити зовнішню будову, але і методу викладання взагалі і окрему систему кожної науки". Відомо, що він здобув прихильність самого Песталоцці, котрий йому "докладно і з особливою ретельністю показував всі класи, методи і системи". Велике враження на О.Г.Кушельова-Безбородька справила зустріч з бібліотекарем Болонського університету поліглотом Мезофанті, з ним буде знайомий і Гоголь. Зміст бесіди про російську літературу свідчив про рівень літературних уподобань не тільки знаменитого італійця, але й майбутнього російського просвітителя [4, с. 170–171].

До розробки концепції навчання у Гімназії долучився і її майбутній директор В.Г.Кукольник. Про це свідчить листування Кушельова-Безбородька з батьком, відставним адміралом Г.Кушельовим: "…я був з Кукольником у графа Віктора Павловича. Він мені прочитав проект, поданий йому комітетом... Я узявся зробити зауваження до нього – і в неділю увечері знов у нього зберемося" [4, с. 172]. З листів також відомо, що з В.Г.Кукольником велися попередні розмови і про його майбутнє призначення.

Засвоєний О.Г.Кушельовим-Безбородьком досвід європейської освіти та ідеї вченого-просвітителя В.Г.Кукольника позначилися на новій редакції проекту, який з деякими змінами і скороченнями був затверджений: "Подібний виклад всіх занять кожного року по цьому училищу, який міститься в представленому проекті, зайвий; а замість того скласти його тільки зі вступу, який у ньому написаний в досить доброму дусі, і повинен залишатися весь без змін; потім же короткий розподіл предметів навчальних на три триріччя із загальною назвою цих предметів в кожному триріччі і нарешті згадати коли мають бути іспити: в чому ж саме екзаменувати…" [15, с. 29]. Як свідчив Н.Кукольник, у розробленій В.Г.Кукольником "початковій програмі" дев'ятирічного викладання наук

знаходила втілення ідея "освіти загальної, майже енциклопедичної". Так, наприклад, у першому класі учні мали навчатися: "російській граматиці до дієслів, каліграфії, читанню слов'янського друку і церковних чисел, катехізису, священній історії, чотирьом першим правилам арифметики і римському численню, читанню латиною і латинській граматиці (відмінам); понад те читанню французькою, німецькою і грецькою; з цих мов вимагалися неодмінно дві, за призначенням батьків". Прикметно, що у перший рік свого перебування у Гімназії Гоголь виявляє цікавість до усіх іноземних мов, просячи батьків надіслати "Латинскую грамматику Бандыша-Каменского, Латинский Лексикон, Французские разговоры и Немецкие разговоры". А стосовно вивчення ще й грецької він просить поради: "советуете ли мне учиться греческому языку, которого профессор уже приехал?" [28, с. 37, 40].

Закладений у програмі принцип послідовності, поступового переходу від простого до складного, дозволяв опановувати науки, сам же її зміст "виявляє, чому міг навчитися… вихованець старанний і які міг добути основи для продовження своєї освіти" [2, с. 16–18]. Починаючи з перших кроків існування, у Гімназії дотримувалися того принципу. Матеріал ускладнювався поступово, про що свідчать архівні документи. Так, у лютому 1822 р. у третьому класі, де навчався Гоголь, проходили російську граматику, у четвертому – логіку, у п'ятому – риторику. Як звітував професор Нікольський, учні проходили відповідно "из российской грамматики – в словосочинении до сочинения имен с глаголами общими и повторяли предварительно словопроизведение по "Грамматике", изданной Главным управлениемучилищ" (успішність Гоголя оцінена найвищим балом), "из логики – главу о понятиях и их разделении по запискам, составленным из оснований "Логики" Баумейстера и профессора Лодии", "из риторики – введение вообще о красноречии потребных к нему пособиях и его разделении по записках, составленных из "Риторики" Ломоносова и "Риторики" Никольского" [29].

Указ Імператора про "заснування в місті Ніжині Гімназії вищих наук князя Безбородька" від 19 квітня 1820 року привів у дію механізм безпосереднього відкриття навчального закладу з численними "приписами" та розпорядженнями, які вимагали надзусиль від почесного попечителя О.Г.Кушельова-Безбородька і першого директора В.Г.Кукольника. Кандидатури майбутніх викладачів Гімназії узгоджувалися з В.Г.Кукольником у травні-червні 1820 року. Розповсюдженню звістки про новий навчальний заклад сприяла публікація у газетах оголошення "Про відкриття навчання в Гімназії вищих наук князя Безбородька" з пансіоном для учнів [8, с. 5].

Прибуття 26 серпня 1820 року до Ніжина новопризначеного директора Гімназії В.Г.Кукольника майже збігалося у часі з прийомом перших учнів. Так, Семен Коханович був зарахований казеннокоштним учнем 26 серпня, прийом прибулих відбувався протягом року [30, с. 7]. Така практика застосовувалася і у подальшому, оскільки Гімназія була зацікавлена у збільшенні кількості вихованців. Відомо, що Гоголь прибув на навчання 1 травня 1821 р., тобто незадовго до закінчення навчального року. Як стає зрозуміло, до проблем з узгодженням документації, технічного й господарського забезпечення діяльності Гімназії, додалася чи не найважливіша – безпосередня організація навчання учнів, які прибували. Досвід В.Г.Кукольника, який свого часу заміняв ректора Санкт-Петербурзького університету, був радником правління, інспектував навчальні заклади міста, став при нагоді в умовах новоствореної Гімназії. Наміри В.Г.Кукольника спиратися у цьому важливому починанні на однодумців сприймалися як продовження традиції, закладеної благодійниками Гімназії вищих наук: "старався розбірливо, без пристрасті і необачності, підшукувати у професори таких людей, які ...поєднували б у собі тверде і належне сучасному рівню знання свого предмету з любов'ю до нього, яка пробуджувала б завжди любов і в учнів" [31, с. 141]. Такими ж критеріями керувався й О.Г.Кушельов-Безбородько, який особисто запросив на посаду учителя малювання художника К.С.Павлова, чий талант мав безперечний вплив на формування естетичних запитів гімназистів. "Ежели бы вы увидели, как я теперь рисую" [28, с. 45], – так радісно повідомляв батьків Гоголь-гімназист, все життя зберігаючи у собі "маленькую страсть к живописи", яка ще у Гімназії стала одним із засобів творчого самовираження й самоствердження.

За поданням почесного попечителя був затверджений на посаді професора німецької словесності І.Є.Міллер, послужний список якого свідчив про його активну наукову та організаторську діяльність. Проте через відому "моральну слабкість" Міллер не зміг підтвердити свої високі атестаційні характеристики, а деструктивною поведінкою впливав на моральну атмосферу нового колективу і підривав репутацію Гімназії.

На думку сучасного дослідника, штат викладачів уформував перший директор Гімназії: "Основний кістяк майбутніх професорів і учителів склався зусиллями В.Г.Кукольника, а не І.С.Орлая" , як це стверджували Д.Іофанов і С.Машинський [32, с. 220]. Практична робота вимагала добору фахівців, тому В.Г.Кукольник, в першу чергу, спирався на тих, кого знав особисто, кого свого часу навчав. Перший лист директора Гімназії до попечителя Харківського учбового округу містить характеристики майбутніх викладачів: "З представлених… перші троє були колись моїми учнями,

п.Пілянкевич у Замойськомму ліцеї, а пп.Нікольський і Шапалинський в Санкт-Петербурзькому педагогічному інституті, тому здібності та їхні дані мені достатньо відомі, й сподіваюся, що вони виправдають очікування начальства" [8, с. 12]. Допомагали і родинні зв'язки – І.Пилянкевич був братом С.М.Кукольник, дружини директора. Саме такий підхід і забезпечив фактичне відкриття Гімназії 4 вересня 1820 року. Згодом були затверджені на викладацьких посадах К.А.Мойсеєв та син директора Пл.В.Кукольник. На родинні зв'язки покладалася після раптової смерті у лютому 1821 р. В.Г.Кукольника його вдова, але посісти місце директора Гімназії старшому синові, Павлові Кукольнику, не вдалося. Можливо, не такими вже й безпідставними були заяви С.М.Кукольник, що "все тутешнє і окружних місць дворянство на місце покійного чоловіка її бажає призначення в директори старшого сина її, Павла Кукольника" [3, с. 15], доктора права з 1815 року, автора 5-томного перекладу "Скороченої загальної історії" Луї Філіпа де Сегюра (1818–1820), виданого у Санкт-Петербурзі.

Подвижницька праця В.Г.Кукольника з перших днів директорства спрямовувалася на організацію навчання. Він вважав необхідними обов'язкові іспити для бажаючих вступити до Гімназії з тим, щоб "побачити ступінь знань в науках кожного, так само як їх недолік в мовах"; додаткові заняття з тими, хто під час іспитів виявить слабкі знання; до відкриття Гімназії належало "провести у всьому тому суворе випробування, і тоді відповідно до виявлених успіхів розподілити учнів по відповідних класах, згідно з положенням Статуту Гімназії" [7, с. 15–16]. У грудні 1820 року В.Г.Кукольник надіслав окружному начальству "Розклад навчальних предметів", зроблений... на перший випадок для занять вихованців, які почали з вересня місяця поступати в пансіон". Він враховував різний рівень підготовки вихованців, відповідав програмі першого з трьох курсів, забезпечував, крім щоденного вивчення Закону Божого і читання священних книг ("головного предмету нашого виховання християнського юнацтва"), викладання мов, російської граматики та каліграфії. Енциклопедична освіта В.Г.Кукольника дозволяла йому викладати декілька предметів: "латинську мову, російську граматику, арифметику и початки географії та історії". Варто зазначити, що, мабуть, не тільки широка обізнаність спонукала директора до читання більшості з предметів, але й відданість ідеї, якою він перейнявся задовго до відкриття навчання. У цьому розумінні він певною мірою втілював мрії багатьох людей, які прагнули здобути освіту, про справжнього вчителя. Подібні уявлення були не чужі й Гоголю. У створеному ним образі "незвичайного наставника" з другого тому "Мертвих душ" відтворено риси педагога з універсальними

знаннями і розумінням свого призначення: "Учителей у него не было много. Большую часть наук читал он сам. Без педантских терминов, напыщенных воззрений и взглядов, умел он передать самую душу науки, так что и малолетнему было видно, на что она ему нужна" [19, с. 13].

Як видно з "Розкладу навчальних предметів у Гімназії вищих наук князя Безбородька 1820 року", вже з перших кроків діяльності В.Г.Кукольника гуманітарна енциклопедична освіта втілювалася у життя шляхом інтенсивного викладання російської граматики й каліграфії (понеділок, четвер, п'ятниця, субота), іноземних мов – французької (понеділок, четвер, п'ятниця), німецької (вівторок, п'ятниця, субота), латинської (понеділок), історії (середа) та малювання (середа, субота) [33, с. 34]. Не останню роль у цьому відігравало те, що з 36-ти тижневих навчальних годин викладання 16-ти забезпечувалося безпосередньо В.Г.Кукольником.

Перший директор Гімназії займався справами Гімназії, опікувався нечисленними вихованцями із загостреною відповідальністю і високою вимогливістю до себе. У спогадах колишніх гімназистів, зокрема П.Рєдкіна, згодом відомого вченого і педагога, його постать змальована дещо ностальгічно-зідеалізовано: "Декілька місяців, проведених до смерті Кукольника першими вихованцями благородного пансіону, запровадженого при Гімназії, не можуть поставати у їхній пам'яті не інакше, як в рожевому світлі. В.Г.Кукольник залучив їх до власного свого сімейства, проводячи з ними майже невідступно весь денний час; дав їм першими наставниками двох старших своїх синів, Петра і Платона Васильовичів, а в товариші – молодшого, Нестора Васильовича..." [31, с. 141]. Спогади імператора Миколи І про В.Г.Кукольника мають інший, ледь не протилежний відтінок. Йдеться про навчання протягом 1813–1817 років синів імператриці Марії Федорівни, великих князів Миколи й Михайла Павловичів. Як свідчив російський імператор: "Я пам'ятаю, як нас з братом мучили двоє людей, дуже добрих, може статися, і дуже розумних, але обидва нестерпні педанти: покійний Балуг'янський і Кукольник. Один тлумачив нам, на суміші всіх мов, з яких не знав гарно жодної, про римські, німецькі і бозна-які ще закони; інший щось про уявне "природне право"… І що ж виходило? На уроках цих панів ми або дрімали, або малювали яку-небудь дурницю, іноді власні їх карикатурні портрети, а потім до іспитів вивчали дещо "в долбяшку", без результату і користі для майбутнього. Здається, краща теорія права – добра моральність, а вона повинна бути в серці незалежно від цих абстракцій і мати у своїй основі – релігію" [34, с. 210]. Попри негативізм виказаної в імператорових спогадах оцінки, очевидно, що для автора пріоритетними були категорії релігійно-морального плану, тоді як,

позбавлене мотивації вивчення наук навіювало сон і породжувало скептичне ставлення до надміру відповідальних наставників. Такою ж відповідальністю позначилася діяльність В.Г.Кукольника на посаді директора Гімназії, його ставлення до своїх обов'язків було "ідеальне, цілком відповідало тій високій думці, яку мав про нього не тільки почесний попечитель, але і попечитель Харківського учбового округу З.Я.Карнєєв" [5, с. 13]. Пояснення прихильності З.Карнєєва, який мав нагоду переконатися "у відмінних" фахових достоїнствах В.Г.Кукольника, можна шукати ще й у їхній відданості місіонерським ідеям масонства: "Я сердечно радий з Божого благословення мати вас помічником у облаштуванні такого учбового закладу, який обіцяє велику для малоруського краю користь" [2, с. 7].

Своїми враженнями від знайомства з В.Г.Кукольником ділився з В.О.Гоголем-Яновським його полтавський сусіда і далекий родич М.М.Щербак. Полтавське дворянство з прихильністю поставилося до можливості навчати дітей у Ніжинській гімназії. Рішення віддати на навчання Гоголя до Гімназії визрівало у В.О.Гоголя-Яновського, тому його цікавила думка М.Щербака, який у жовтні 1820 року влаштовував на навчання свого сина і знайшов там "лише одного директора пана статського радника Кукольника і двох наглядачів". М.Щербак свідчив: "Директор, як зміг я помітити під час свого короткочасного перебування в Ніжині, видався мені людиною освіченою, доброю й ревною до дітей" [35, с. 512]. Спостереження М.Щербака перегукуються зі свідченнями П.Рєдкіна, який розкривав деякі особливості педагогічної системи В.Г.Кукольника: "Частими бесідами своїми, наповненими батьківською уважністю, ніжністю, дружньою простотою, педагогічною досвідченістю, живою цікавістю, широкою ученістю, плідною освіченістю, він очищав відчуття, розвивав розум, пом'якшував серце і укріплював волю вихованців своїх, спрямовуючи їх до всього прекрасного, істинного, високого і доброго" [31, с. 141].

Завершує визначений нами як підготовчий етап у розвитку Гімназії, дев'ятимісячний період колегіального правління після смерті В.Г.Кукольника. Воно утворилось у лютому 1821 року з метою забезпечення діяльності пансіону та продовження викладання. "Тимчасове правління" складалося, як свідчив М.Лавровський, з "незначного зібрання молодших професорів, які тільки-но з'їхалися з різних сторін до Ніжина, які не встигли ще достатньо ознайомитися один з одним, вважаючи себе рівними за званням і службою". Вони не мали такого авторитету серед батьків вихованців, тієї особистої довіри, які були у В.Г.Кукольника, та й самі визнавали, що не пристосувалися до особливостей цього краю, не знали міста, у якому доводилося працювати [3, с. 12]. Про значущість фігури

першого директора свідчить і лист батька Гоголя від 12 лютого 1821 року. Як стає зрозуміло з листа, рішення про влаштування сина у Гімназію вищих наук у родині Гоголів було прийняте, залишалося тільки отримати згоду керівництва закладу. Батько Гоголя, який свого сина "цілковито вже приготував до віддання у ніжинський пансіон", вдруге звертався до В.Г.Кукольника з проханням: "Прошу Вас, Милостивий Государю, удостоїти мене вашим повідомленням, чи можу я бути стільки щасливим, щоб виховати мого сина під вашим заступництвом – не позбавляйте, Поважний муже! – мене цього благополуччя…" [35, с. 25]. Тож авторитет вченого-енциклопедиста сприяв залученню до навчального закладу нових учнів.

"Тимчасове правління" одразу після смерті В.Г.Кукольника звернулося до почесного попечителя з проханням підшукати кандидатуру директора "з відомих, найбільш досвідчених як за ученістю, так і за правотою серця" людей [3, с. 12]. Професура Гімназії була свідома того, що інформація про навчальний заклад ще не набула широкого розголосу, так само як і самі викладачі не мали такої репутації, що сприяло б напливу вихованців. Батько ж Гоголя отримав 18 лютого 1821 р. від "тимчасового правління" письмове запевнення, що стан справ у Гімназії "у цілковитому і повному порядку", а тому він може "благонадійно" доставити сина "у будь-який зручний час для вступу його у число вихованців Гімназії" [35, с. 26]. Попри такі запевнення, критики трималися думки: "Відсутність єдності влади, скеровуючої руки" стали характерними рисами діяльності від 6 лютого 1820 р. по 1 листопада 1821 р. "тимчасового правління". Вказаний період визначався як "смутное время" [3, с. 12], за відсутності вмілого керівництва реалізація задуманого проекту всебічної енциклопедичної освіти в Україні видавалася малоймовірною. Про "зміни, що сталися після смерті поважного колишнього директора", знали батьки вихованців. Так, полковник Бородін від свого знайомого довідався: "Нагляду за пансіонерами зовсім ніякого немає; під час хвороб пансіонерів піклування і допомоги ніякої не робиться, та й лікар відвідувати Гімназію перестав; науки, особливо мови, викладаються погано, в окремі дні зовсім класів не буває; з числа професорів є такі, що вдалися цілковито до пияцтва; яку моральність може подібний збудити у вихованцях! Не що інше, як зразок розпусти; стіл для пансіонерів став гіршим; для навчання книг, необхідних для викладання деяких наук і мов, так само навіть і паперів не дають" [3, с. 18].

І хоч заданий В.Г.Кукольником гуманітарний напрям розвитку Гімназії ще зберігався, проте набір нових учнів став нечисленним. На початок нового навчального року до Гімназії зарахували четверо казеннокоштних і восьмеро своєкоштних, серед них був і Гоголь. "Тимчасове правління"

продовжувало підготовчі заняття спочатку в одному відділенні, а навесні 1821 р. у двох. За результатами річних іспитів вихованців розподілили не по класах, як це бачив В.Г.Кукольник, а по трьох відділеннях. У цей час отримала нарешті розвиток ідея, закладена у проекті Статуту Гімназії, про навчання пансіонерів та вільновідвідуючих. Почесний попечитель О.Г.Кушельов-Безбородько звертав увагу міністерського керівництва на необхідність допуску до навчання "бідних, позбавлених способів до виховання свого, які не могли потрапити у казенні вихованці" на загальних підставах з казеннокоштними вихованцями. Тим часом Міністерство духовних справ і народної освіти позбавило почесного попечителя можливості займатися практичними справами Гімназії, запровадивши триступеневу структуру підпорядкування Гімназії. Відповідно до розпорядження О.М.Голіцина від 30 травня 1821 року, всі дії керівництва Гімназії мали узгоджуватися з попечителем навчального округу. Міністр вимагав: "Прошу... покласти зазначеній Гімназії керуватися загальним правилом, щоб у всіх випадках без винятку, коли потрібен дозвіл, направлялося подання попечителю учбового округу, який один тільки відповідно до звання свого і повинен санкціонувати такі подання, одноосібно або із затвердженням Міністра" [32, с. 235–236]. Отож, вирішення кадрових питань було поза компетенцією О.Г.Кушельова-Безбородька, який, проте, ще певний час залишався досить впливовою фігурою, про що свідчать його "Пропозиції", адресовані на ім'я нового директора Гімназії І.С.Орлая [3, с. 42–43, 47–54, 58–60]. Як згадував Н.Кукольник, почесний попечитель "не припиняв опікуватися процвітанням закладу… Дбайливість ця звичайно на початку виявлялася і з більшою силою і з більшим захопленням… безпосередній його вплив на училищі якимсь дієвішим; нічого не робилося без його відома…" [2, с. 19].

Таким чином, у визначений період засади освітнього закладу закладалися саме завдяки подвижницькій діяльності почесного попечителя О.Г.Кушельова-Безбородька та першого директора В.Г.Кукольника, якому Гімназія зобов'язана "через короткочасність його управління", на жаль, лише "початковими засадами" [3, с. 19]. Важливим на цьому етапі стало те, що перші кроки новостворена Гімназія робила з орієнтацією на гуманітарну освіту, пріоритетним мало стати викладання наук, опанування мов, здобуття енциклопедичних знань, розвиток творчих устремлінь вихованців.

Третій період становлення й розбудови Гімназії пов'язаний з діяльністю другого директора навчального закладу І.С.Орлая й охоплює 1821–1826 роки. Власне, на цьому етапі Гімназія як освітянська інституція цілком певного характеру отримала своє остаточне завершення.

Справу В.Г.Кукольника у Гімназії вищих наук продовжив його земляк,

учений, педагог, літератор І.С.Орлай. Відомо, що їхнє служіння спільним ідеям має давню історію. В.Г.Кукольник належав до когорти вчених, запрошених у 1803 році відповідно до проекту "Про виклик до Росії іноземних учених із слов'янського племені, а найкраще з Карпато-руських мешканців, отримавших звання професорів у Австрійській монархії й здатних викладати російською мовою". Проект, схвально сприйнятий М.М.Новосільцевим, розробив І.С.Орлай. Йому доручили підібрати педагогів за власним вибором. Крім В.Г.Кукольника, запрошення отримали М.А.Балуґянський, П.Д.Лоді, О.І.Стойкович, Г.Терлаїч, Є.Зучич. Професійний рівень запрошених І.Орлаєм педагогів засвідчив блискуче виконання поставленого завдання: "Одноземці його всі цілком виправдали його проект і вибір досить відчутними діями, спрямованими на освіту російського юнацтва і на приготування першокласних наставників для ще більшого розповсюдження світла наук і ґречності у Росії". Як зазначено у послужному списку І.С.Орлая, запрошені посіли професорські кафедри та взялися до викладання наук російською мовою, займалися написанням і виданням "загальнокорисних" книг різного плану, у тому числі й підручників, які були у вжитку в Гімназії вищих наук. Люди високоосвічені з енциклопедичними знаннями та породженими добою Просвітництва бажаннями і готовністю через насичене думкою слово впливати на молодь, формуючи певне бачення світу, власне розуміння свого призначення в ньому, покликані готувати для Російської імперії, по-перше, "освічених у військовій і цивільній справі чиновників", і, по-друге, забезпечити навчальні заклади "в учбовій справі найбільш освіченими наставниками" [36, 41–42]. Ці ж завдання стояли і перед ніжинською професурою, яка втілювала в життя вимріяне засновниками Гімназії. Високі запити змушували обирати "из наук" лише ті, котрі здатні "образовать из человека гражданина". Вся організація навчання мала орієнтувати на майбутнє служіння, відкрити перспективу того, "что ожидает юношу впереди, и весь горизонт его поприща", мудрі вчителі, так само як і "необыкновенный наставник" Андрій Петрович, повинні націлювати на мету, щоб "юноша, еще находясь на лавке, мыслями и душой жил уже там на службе" [19, с. 13].

Саме І.С.Орлаю, на думку М.Лавровського, Гімназія зобов'язана "завершеним улаштуванням, зовнішнім і внутрішнім, впровадженням в дію проекту Статуту в повному його обсязі". Обґрунтованість, продумана логіка його розпоряджень, а також "живе прагнення до благоустрою дорученого йому закладу" підтверджуються архівними документами [3, с. 19]. Час появи І.Орлая був схарактеризований М.Сперанським як період "налагодження справ у Гімназії", саме цей період довелося пережити й

новоприбулому пансіонеру Миколі Гоголю. Визнавши, що "заклад очолювали один за одним люди здібні, які володіли необхідним, щоб поставити справу, як слід" [6, с. 14], дослідник уникає схвальних оцінок результатів діяльності перших директорів Гімназії. Говорячи про нетривалий період директорства В.Г.Кукольника, він робив висновок: у спадщину Гімназії лишилися "лише проекти її організації й неприваблива історія сварки педагогів поміж собою та корисливою інтриганкою удовою-директоркою". М.Сперанський, віддаючи належне енергійності й діловитості І.С.Орлая, все ж уважав, що і йому небагато вдалося змінити: "мало удається налагодити стан справ" та розкривав причини неуспіху: "шанувальник зовнішнього порядку, прихильник паперового діловодства, показовості більшою мірою, ніж звернення уваги на внутрішній побут й дух закладу". Йому не вдалося ані закликати до порядку "розперезаний натовп вихователів", ані налагодити систему виховання [Там само]. Звичайно, крайнощі в оцінці діяльності цих подвижників педагогічної діяльності пояснюються, в першу чергу, методологічним підґрунтям, чого автор і не приховує. Вплив європейської культури й освіти він сприймає як "насаджування освіти" за допомогою "гордих своєю культурою" "чужинців, які прийшли із заходу навчати російських дикунів" [6, с. 14–15]. Проте, як зауважує сучасний дослідник, кинутий докір виходить за межі коректності, оскільки Росія на ту пору, відчуваючи потребу у кадрах, не мала достатньої кількості власних педагогів та учених. Тоді як "західний похід актуалізував цікавість до Європи (Росія вперше опинилася у ролі її об'єднувача), у тому числі й до її інтелектуального потенціалу". Тому не видається випадковим і те, що "священні камені" Європи приваблювали й Гоголя: більшу частину свого життя він провів у Вічному місті, яке укрупнювало відчутно й думку його, й формований образ самого письменника [37, II].

Сучасний погляд на місце і роль І.Орлая у російській та українській історії суттєво відрізняється, чому сприяло ґрунтовне дослідження останніх десятиліть Т.Байцури [38]. Заслуговує на увагу дослідження І.Виноградова, у якому доказово пропонується розглядати постать І.С.Орлая як реальний прототип "ідеального наставника" Олександра Петровича Тентетникова з другого тому Гоголевих "Мертвих душ" [36]. Та попри все вчені вважають, що багато "цінних фактів з наукової біографії І.С.Орлая і досі залишається поза увагою дослідників" [39].

Про приїзд І.С.Орлая в Ніжин стало відомо із спогадів Н.Кукольника. Майбутній директор Гімназії відвідав Ніжин влітку 1821 року: "Чи сподобалася Івану Семеновичу усамітнена наша Гімназія, чи захопила його

думка застосувати свої педагогічні думки на ділі в закладі новому, який ще не склався, чи під впливом інших причин, тільки Іван Семенович негайно після повернення до Петербургу став шукати цього місця і був призначений до нас директором 3-го вересня" [40, с. 70]. Історія призначення І.С.Орлая детально, із залученням архівних матеріалів, викладена Є.Михальским [41]. Наразі факт випадкової появи нового директора Гімназії, на чому наголошує дослідник, викликає сумнів: "Невідомо, як і коли могла б вирішитися проблема пошуків і призначення нового директора в Гімназію, якби не зовсім випадкова обставина: влітку того ж року проїздом через місто Ніжин… І.С.Орлай відвідав Софію Миколаївну Кукольник", яка проживала у "величній будівлі Гімназії, збудованій у строгому класичному стилі, один до одного немов рідна йому Медико-хірургічна академія Санкт-Петербургу". На думку автора, "незгладиме враження справила ця, здавалося б, випадкова зустріч" на Орлая, і саме тоді він прийняв "безповоротне рішення – продовжити святу справу свого сподвижника й однодумця, без останку присвячену ідеалам високого Просвітництва" [41, с. 154]. Як нам здається, у вирішенні цього питання вдалося уникнути крайнощів М.Лавровському. Він заперечив Н.Кукольнику, "буцімто Орлай, побувавши влітку 1821 р. в Ніжині, став шукати місця директора і тим зруйнував сподівання його матері бачити директором свого сина: не можна ж допустити вибору між молодим і невідомим Кукольником і Орлаєм, якому становище, заслуги і популярність відкривали доступ до кращих місць" [3, с. 24]. Водночас дослідник поставив під сумнів випадковість появи І.Орлая у Ніжині влітку 1821 року. Відомо, що навесні 1821 року посаду директора Гімназії запропонували директору Єкатеринославської губернської гімназії Дмитрію Мизку, який відмовився [41, с. 154]. Тож пошуки тривали. Ймовірно, на літо 1821 р. прийшлося знайомство І.С.Орлая і О.Г.Кушельова-Безбородька. Тоді чи, можливо, раніше почалися переговори "про Ніжинське місце". Тому більш вірогідним видається припущення М.Лавровського: "Може бути, і проїзд Орлая через Ніжин... був пов’язаний з перемовами й пояснювався бажанням особистого знайомства з місцевістю" [3, с. 23]. У листі від 1 серпня 1821 року до директора департаменту Міністерства духовних справ і народної освіти В.М.Попова він повідомляє, що остаточного вибору – професура у Московському університеті чи директорство у Ніжинській гімназії – ще не зробив. Проте відвідини Д.П.Трощинського у Кибинцях у той час, "коли Орлай заїжджав у Ніжин з метою ознайомитися з місцем своєї можливої служби" [35, с. 516], та купівля на Полтавщині маєтку виключають випадковість як самої подорожі, так, ймовірно, і призначення. У своєму

листі до батьків Гоголь повідомляв новини: "Сюда ожидают со дня на день директора, который уже утвержден в здешнюю Гимназию. Директор же вам известный, доктор Орлай, которой был в Кибенцах" (6 жовтня 1821 р.) [28, с. 36].

Поява такої постаті у Гімназії вищих наук уповні відповідала сподіванням почесного попечителя на поліпшення стану справ, тим більше, що і Орлай, і Кушельов-Безбородько сповідували педагогічні ідеї та принципи Песталоцці, сприяли проникненню інтелектуальних і просвітницьких віянь із Західної Європи до Росії. Орлай, визнаний європейський вчений, був почесним і екстраординарним членом наукових товариств Росії та Західної Європи – Товариства змагання лікарських і фізичних наук при Імператорському Московському університеті (1804), Альтенбурзького ботанічного товариства (1805), Імператорського Московського товариства дослідників природи (1807), Йєнського мінералогічного товариства (1808), Товариства історії й старожитностей російських, заснованого при Московському університеті (1809), Фітографічного товариства, що у Горинці (1810), Єрлангенського фізико-математичного товариства (1810) ін. Важливим для його подвижницької діяльності у Ніжині є те, що вчений-енциклопедист не припиняв наукову роботу протягом усього життя, про що свідчать його праці та визнання його заслуг. Перебуваючи на посаді директора Гімназії, І.С.Орлай, на відміну від В.Г.Кукольника, не займався викладанням, тому не був позбавлений можливості відчувати себе вченим. Так, уже в Ніжині його обрали "з поваги до його відмінної у медицині обізнаності" членом Імператорського Віленського Медичного Товариства (грудень 1821), а "на вшанування його відмінної любові й ревності до вітчизняної історії та старожитностей" визнали дійсним членом Товариства Історії і старожитностей Російських, заснованого при Імператорському Московському університеті (1823). Почесним членом "Товариства любителів вітчизняної Словесності при Імператорському Казанському Університеті став І.Орлай уже в Одесі, у 1828 р. за півроку до смерті [36, с. 43–45, 48–49, 51]. Як вчений він визнавав необхідність спеціальних досліджень, які проводили численні наукові товариства, виступав за ефективність і корисність їхньої роботи. Проте він висловлювався проти формального підходу при створенні наукових об'єднань. Так, він обстоював думку про потребу в історичному товаристві, оскільки "Південна Росія, заселена природними росіянами, які говорять київським наріччям, окрім губерній: Київської, Полтавської, Єкатеринославської, Кам'янець-Подільської, Волинської, Мінської і, частково, в суміжних інших, займає вельми великі обшири…" [42, с. 145], майже не описана вченими.

При тому критично ставився до тих наукових товариств, діяльність яких була здебільшого формальною. Як приклад І.Орлай наводив історичне товариство, засноване при Ярославському училищі "без користі" й "без дії". Тому І.С.Орлай створення подібного товариства у Ніжинській гімназії вважав дочасним: "Набагато краще і благонадійніше заснувати таке товариство в якомусь іншому навчальному закладі, який би некороткочасним існуванням досяг вже повного свого обзаведення і який через те, маючи до того більш підготовані різні необхідні засоби, міг вже самостійно і різноманітно діяти через свої зв'язки з різними місцями і частинами не тільки усередині Малоросії або взагалі південної Росії, але навіть у вищезгаданій Русі, відторгненій від матері своєї Росії і підвладній іноземній державі" [Там само]. У Гімназії наукове історичне товариство утворилося навесні 1829 р., вже після від'їзду І.Орлая, тоді як при ньому 1824 р. зусиллями старших вихованців П.Рєдкіна і В.Любича-Романовича склалося неформальне історичне товариство гімназистів. Захоплені ідеєю створення всесвітньої історії, найближчі товариші Гоголя К.Базилі й В.Тарновський стали активними учасниками товариства. У біографії Гоголя майже одразу по закінченні Гімназії захоплення історією визначалося декількома напрямками – від практичного викладання історії у Петербурзі, низки спеціальних розвідок у рамках співпраці з С.Уваровим, обіцяної підготовки до друку дослідження "Земля і люди" аж до історичної тематики у художній творчості.

Безперечно, на формування інтелектуальної атмосфери у Гімназії за всю її історію існування найбільший вплив справив І.С.Орлай. Його універсальні знання, педагогічні й гуманітарні погляди були суголосні європейським і уповні відповідали духовним запитам доби, що підтверджується працями [43] й науковими зв'язками з видатними особистостями, зокрема Й.В.Гете [39]. Саме тому можна підставно стверджувати, що перші випускники Гімназії своєю гуманітарною освітою багато чим зобов'язані І.С.Орлаю, який був не тільки організатором і реформатором усіх навчальних та методичних складників закладу, а, в першу чергу, провідником передових інтелектуальних ідей часу.

Як директор Гімназії І.Орлай цілком відповідав вимогам положення Статуту Гімназії "Про посадових осіб з учбової частини в Гімназії": "відомий відповідно до правил своїм християнським благочестям, обізнаний у науках і здатний до управління великим навчальним закладом" [44]. Свій обов'язок він бачив у тому, щоб перетворити Гімназію на один з кращих навчальних закладів: "Прийнявши у розпорядження моє цей новий навчальний заклад, я для себе вбачав найголовнішим обов'язком за

початкового його утворення вжити усіх залежних від мене способів і заходів, щоб привести його наскільки можливо у відповідність до найвідоміших російських училищ і забезпечити йому як у науках, так і господарчому устрої міцне підґрунтя… Таким чином Гімназія незабаром досягне тієї ступені досконалості, на якій я дуже волів би її бачити" [41, с. 171].

Організаційні заходи І.С.Орлая на посаді директора мали корпоративний характер і з першого дня були спрямовані на чітку організацію адміністративної, виховної і викладацької роботи: "Директор запропонував правлінню, як необхідність, управляти вченою частиною Гімназії за допомогою конференцій або дорадчих зносин пп. професорів і вчителів, щоб надати розвитку справ законний і загальноприйнятий рух, привести у відповідність з ухвалами всіх вищих учбових закладів" [45]. Новаторською була й інша пропозиція, що закладала колегіальний принцип співпраці членів конференції: "Щоб кожний з них вільно виявляв свої думки щодо управління Гімназією, навіть якби трапилося те проти якихось заходів, запропонованих самим директором, і чиї судження виявляться більш підставними, записувати в параграфах журналу" [3, с. 24]. Ці пропозиції І.Орлая були сприйняті, їм слідували надалі, що засвідчили архівні матеріали Гімназії – при обговоренні питань фіксувалося "окрема думка", як підтвердження плюралізму [46]. За таких умов забезпечувалася реалізація мети колективних зусиль однодумців-викладачів і чиновників Гімназії – "освіта дітей бідних та незаможних дворян малоросійського краю й приготування їх до державної служби" [3, с. 42]. На засіданнях обговорювалися програми викладання дисциплін і конспекти викладачів, затверджувалися відомості навчання, розклади екзаменів, кандидатури викладачів і службовців Гімназії [47]. Для вирішення численних питань організаційного й господарського характеру запроваджувалося "господарче правління" [48]. Підпорядковане директору, правління акумулювало й виконувало численні розпорядження. Так, наприклад, за розпорядженням І.С.Орлая від 29 квітня 1822 року "включити вільного пансіонера Гоголя-Яновського до числа пансіонерів Гімназії на її утримання" [49], належало зробити відповідні зміни у фінансових документах, облікових книгах. За директорства І.С.Орлая у 1821–1826 рр. значно зріс контингент учнів Гімназії [50], особливо за рахунок вільновідвідуючих – з 13 до 187. Цьому сприяли як особистість директора, так і вжиті ним заходи з облаштування "на огромных просторах… единственного высшего учебного заведения, и притом с интернатом, представлявшим столько удобств окрестному дворянству для помещения своих детей и родственников" [3, с. 33–34]. І.С.Орлай намагався поширювати серед місцевого дворянства інфор-

мацію про навчальний заклад, тому вважав за необхідне введення до штату Гімназії "особливого досвідченого інспектора", який би не тільки наглядав за вихованцями, але й "мав навички й навіть, відповідно до обставин, мистецтво приймати щиросердно батьків, які відвідують вихованців, так само як і тих, хто бажає віддавати на навчання дітей своїх" [41]. Відомо також, що були підготовані й розіслані по губерніях "описи Гімназії", що містили "виклад положення, правил і організації цього закладу" і могли "сприяти на користь багатьох родин, які бажають здобуття навчання й освіти для своїх дітей" [3, с. 32]. Герой другого тому "Мертвих душ" Кошкарьов вразив Чичикова своїм ставленням до освіти, пропонуючи: "Тут книги, бумага, перья, карандаши, все. Пользуйтесь, пользуйтесь всем, вы – господин. Просвещение должно быть открыто всем" [19, с. 65]. Прагнення І.Орлая створити позитивний імідж навчального закладу підтверджується його листом до В.О.Гоголя-Яновського: "У підпорядкованій мені Гімназії вищих наук князя Безбородька сталися значні зміни до удосконалення її, що ви можете побачити з доданого при тому списку чиновників" [35, с. 517].

Високі вимоги висував І.С.Орлай до викладачів Гімназії, штат якої збільшився з семи до дев'ятнадцяти осіб. Від професури він вимагав ґрунтовно розроблених конспектів зі змістом "на всю науку взагалі", до того ж "детальних на кожну частину науки". Директор пильнував: "чи немає чого зайвого у викладанні вихованцям? чи не випущене щось необхідне?". Саме такий жорсткий контроль убезпечив би гімназистів "від обтяжливого зайвого" зі збереженням у пам'яті найсуттєвішого [33, с. 46].

У своїй викладацькій практиці Гоголь намагався також дотримуватися чіткої структуризації лекційного матеріалу з історії й географії. Так, наприклад, вступна лекція з "Древней всеобщей истории" містить формулювання: "Значение истории вообще", "Разделение истории на повествовательную и описательную", "Определение собственно истории", "Понятие о всеобщей истории", які узгоджуються з лаконічним викладом відповідного матеріалу. Подібний підхід до викладання географії, заснований на принципах "ясности и понятности", був задекларований Гоголем ще раніше, у 1830–1831 рр., коли він задумав написати для дітей книги з географії, про що йшлося у його статті "Несколько мыслей о преподавании детям географии".

Підбирати викладацькі кадри, навіть з числа студентів-випускників петербурзького та московського університетів, чи за допомогою ректорів тих закладів, І.С.Орлаю було надзвичайно важко, що підтверджується зверненням до почесного попечителя Московського університету з

проханням віднайти кандидатуру професора військових наук та гувернерів для пансіону, оскільки у Москві "поза сумнівом зручніше знайти цих людей, ніж у Ніжині – містечку, яке ніхто не відвідує" [51]. Згідно зі сформульованими директором вимогами, викладачі повинні мати відповідні свідоцтва про опановані університетські курси наук, мати ступінь кандидата, магістра або доктора, а претенденти на професорську посаду бути відомими "вищому начальству" своєю діяльністю, "здібністю своєю й наполегливістю у наставництві юнацтва" [3, с. 63]. У фондах архіву Гімназії зберігаються "Послужні й формулярні списки чиновників Гімназії" 1821–1825 рр., які дають уявлення про освіту, рівень фахової підготовки, службові переміщення професури, учителів, наглядачів навчального закладу [52]. Відповідно до списку чиновників, більшість з яких "за вибором і клопотанням Орлая була призначена" [3, с. 64] в Гімназію, у 1826 році до її штату входили: директор Орлай І.С., законовчитель Волинський П.І., старші професори Білевич М.В., Нікольський П.І., Мойсеєв К.А., Шапалинський К.В., молодші професори С.М.Андрущенко, М.Г.Білоусов, М.О.Соловйов, Ф.І.Зінгер, Х.М.Ієропес, учителі А.І.Самойленко, О.В.Лопушевський, К.А.Персидський, І.Г.Кулжинський, Я.К.Воагард, К.С.Павлов, О.Д.Урсо, Ф.О.Севрюгін, бібліотекар Авг.І.Аман, наглядачі Є.І.Зельднер, Ад.І.Аман, І.Г.Демиров-Мишковський ("де Миров-Мишковський"), П.Блохін, лікар К.К.Фібінг, економ О.Тарновський, писарі П.Скороходов та П.Артинов [53].

Подібний підхід до вирішення кадрових питань був виправданим, оскільки від узгодженої й фахової роботи залежала як господарчо-організаційна, так і, найголовніше, навчально-виховна діяльність Гімназії. Тільки за таких обставин, відповідно до проекту Статуту Гімназії, забезпечувалася реалізація педагогічних та гуманітарних ідей І.С.Орлая, що були згодом викладені у праці, присвяченій реформуванню освіти у Росії [54].

Перші кроки І.Орлая були спрямовані на скасування існуючих "відділень" і розподіл учнів по класах. У грудні 1821 року, за пропозицією директора, був затверджений порядок контролю за поточною успішністю та проведення іспитів, що, згідно з проектом Уставу, дозволяло отримати "ступінь кандидатів або дійсних студентів ", а також класні чини [3, с. 30]. Була запроваджена 4-бальна система оцінок. Екзаменаційні питання за 1822 рік з "пространного катехизиса", етики, слов'янської граматики, священної історії були підготовлені викладачами Гімназії й зберігалися у навчальній частині [55]. У січні 1822 року після іспитів відкрили четвертий клас, сформований "з посередньо або слабко встигаючих 3 відділення", і п'ятий, до якого увішли ті, хто мав добрі й відмінні успіхи. Лише декілька

предметів – Закон Божий, мови, малювання – викладалися, як і раніше, у трьох відділеннях. Розподіл учнів по класах відкривав вихованцям з кращим рівнем підготовки шлях для отримання знань "у вищих науках і залежно як від таланту, так і змагальної старанності їхньої серед інших, надати заохочувальний хід, або принаймні не зупиняти їх розвиток з посутньою користю в процесі навчання" [3, с. 27]. Такий підхід знайшов своєрідний відгук у діях "необыкновенного наставника" Александра Петровича, "одаренного чутьем слышать природу человека". Знання психології ("Как он знал детей!") дозволяло визначати орієнтири: "Его малейшее ободренье уже бросало в дрожь, в радость и в трепет и [толкало] честолюбивое желание всех превзойти" [19, с. 11–12]. І.Орлай підготував і представив на розсуд Міністерства духовних справ і народної освіти "Розклад навчальних предметів для шести класів і трьох відділень", який після незначного доопрацювання був затверджений 28 січня 1822 року [33, с. 36]. Починаючи з нового навчального 1822–1823 року, послідовно відкривалися 6, 7, 8, 9 класи. Розподілені за класами відповідно до рівня підготовки, учні краще засвоювали предмети. Так, влітку 1824 р. похвальним листом за успіхи "у науках і мовах" був нагороджений Гоголь і переведений до 6 класу. Його товариш К.Базилі склав екзамени одночасно за 3 та 4 класи і перейшов до 5. Перебування у Гімназії О.Миницького, П.Богаєвського, О.Шрамченка, які через лінощі по 2 роки знаходилися в одному класі, стало предметом обговорення конференції [30, с. 67]. Однією з важливих пропозицій І.С.Орлая, спрямованих на вирівнювання знань з мов, для "единообразного и единоуспешного" розвитку мов з розвитком наук, був розподіл учнів на шість розрядів: "принципатів, або тих, хто навчається початкам мови", "граматистів, або тих, хто вивчає етимологію", "синтаксистів, або тих, хто вивчає словотворення", "риторів, або учнів риторики", "піїтів, або учнів поезії", "естетиків, або тих, хто навчається естетиці" (разом з читанням передбачався аналіз творів латинських, грецьких, німецьких, французьких, російських авторів). Передбачалося, що отримані у такий спосіб навички дозволять студентам "академічного курсу", останнього з трьох триріч, "на практиці вправлятися у написанні творів на усіх мовах, які викладаються в Гімназії, під час вивчення філософських наук" [33, с. 37]. Саме ця ідея І.С.Орлая формувала програму літературної підготовки, що стала за його директорства важливою частиною гуманітарної освіти в Гімназії [37, III]. Красномовне підтвердження новацій Орлая, пов’язаних з вивченням літератури, міститься у "Пропозиції", яку він адресував професорові російської словесності П.І.Нікольському. Пропонований до обов’язкового

виконання "порядок у викладанні мови й словесності" враховує особливості розподілу учнів за розрядами. Якщо від професора вимагається у першому класі ознайомлювати з "початками мови", то у четвертому належить на класичних зразках розвивати творчі здібності з риторики, щоб вихованці вчилися "робити і власні наслідування, щоб у такий спосіб поступово… досягли можливості не тільки створювати ці малі твори, але і великі, так звані промови". У п'ятому класі особлива увага приділялася поезії, що повинна викладатися на кращих зразках "з усією своєю повнотою і ясністю". Вихованці ж мали "створювати наслідування їм". Фактично з наслідувань починали свої вправи гімназисти, зверталися до класичних зразків, засвоювали техніку різних жанрів, широкого розповсюдження набула серед них практика переспівів творів відомих авторів. Власне, такий підхід у поєднанні з позакласними заняттями журналістикою, активною літературною творчістю розвивав літературні та естетичні смаки вихованців у межах літературної школи.

У шостому класі учні повинні займатися "аналізом досконалих риторів", серед яких Демосфен і Феофан Прокопович, а також "письменників, як: Ієрузалем, Фенелон, Томас, Каранчіолі, Бем, Татищев, Емін, Карамзин" та "вишуканих поетів" Гомера, Горація, Вергілія, Овідія, Петрарки, Камоенса, Тассо, Мільтона, Буало, Расіна, Поупа, Ломоносова, Сумарокова, Хераскова, Державіна, Жуковського інших [33, с. 46–48]. Як видно з переліку авторів, вивчення західноєвропейського контексту йшло обіруч посиленої уваги до російської історії і літератури, що у сукупності мало формувати необхідну грань історико-культурної свідомості учнів, готувало їх до служіння імперії. Подібні прагнення були властиві й О.Г.Кушельову-Безбородьку, який намагався увести до штату Гімназії ще одну посаду професора російської словесності і тримався думки, що "вітчизняна словесність є найважливіший предмет виховання" [56].

Класична енциклопедична освіта гімназистів вимагала знайомства з багатьма науками, що не були забезпечені необхідною навчальною літературою [33, с. 133–137]. На це звертав увагу І.С.Орлай уже з перших днів перебування на посаді директора. 19 листопада 1821 конференція ухвалила рішення про придбання підручників з математики, географії, загальної історії, риторики, красномовства, художніх творів. Про брак підручників і навчальної літератури заявляли професори, писали до батьків гімназисти, серед них був і Микола Гоголь. У листах від 10 грудня 1821 р., 7 січня 1822 року він просив допомогти з книгами – "Французской грамматикой, Латинским лексиконом Ивана Кронеберга, арифметикой, 2-й частью, Священной историей, катехизисом, Нравоучительными сказками

Мармонтеля" [28, с. 37, 38–39]. 29 липня 1822 року на засіданні конференції перед новим навчальним роком довелося констатувати: "Гімназія при сучасному початковому облаштуванні ще потребує багатьох класичних видрукованих для бібліотеки книг та інших посібників" [33, с. 42–43].

У цей час почалося інтенсивне формування бібліотеки, заснованої на пожертві почесного попечителя, "яка складалася переважно з класичних творів французької літератури". За дорученням директора перший бібліотекар К.В.Шапалинський перевірив фонди бібліотеки, про що у грудні 1821 року повідомляв: "через відсутність хоч якогось вигляду, відповідно до якого можна було б її зараз оглянути і від кого слід прийняти, опечатати без усілякого розгляду" [3, с. 133]. Статистичні дані про зростання кількості томів протягом 1821–1830 років наводить М.Лавровський [3, с. 133–134]. Одним із джерел надходжень було дарування, як, наприклад, це зробив син першого директора Гімназії Пл.Кукольник: "З ревності до дбайливості благодійників роду людського, що заснували і стараються удосконалити в малоросійському краю Гімназію вищих наук, ... насмілююся запропонувати в дар належне мені зібрання добірних класичних творів, що складаються з 500 томів" [3, с. 16]. Це уповні відповідало духу доби, ідеї доброчинності, закладеної у базових документах освітньої реформи 1803–1804 років. З архівних джерел відомо, що бібліотека поповнювалася і завдяки гімназистам. Так, 30 травня 1825 року конференція Гімназії оголосила подяку пансіонеру Петру Рєдкіну за подаровані книги [30, с. 83]. Під кінець директорства І.С.Орлая кількість подарованих гімназичній бібліотеці книг була близько тисячі. При тому слід визнати правоту дослідників – достеменно про фонди, які впливали на формування естетичних уподобань гімназистів перших випусків, говорити досить важко: "Коло читання Гоголя у ніжинський період складно відтворити з достатньою повнотою. У ніжинському ліцеї була казенна бібліотека, яка нараховувала у час навчання письменника декілька тисяч томів" [57, с. 435]. Проте відомо, що у бібліотеці, крім періодики, була література, яка представляла різні сфери знань – гуманітарну, економічну, богословську, природничу ін. [58, с. 17–18]. Спогади Н.Кукольника підтверджують, що саме за часів І.С.Орлая гімназична бібліотека, так само як і створена тоді ж приватна учнівська, за окремими джерелами – з Гоголем-бібліотекарем, відігравали у житті Гімназії важливу роль. Бібліотека, як згадував Н.Кукольник, "за управління Івана Семеновича, не була схожа на багато інших бібліотек училищ, не являла собою забороненої скарбниці, доступної лише бібліотекареві… ми там навчалися; поповнювали знання наші; іноді набували їх від кореню, коли професор відповідної кафедри не

задовольняв нашої допитливості… Моїм професором естетики, політичної економії і деяких інших наук була бібліотека Гімназії вищих наук князя Безбородька" [2, с. 19–20].

Можна констатувати, що на період директорства І.С.Орлая припадає сплеск творчих потенцій гімназистів у різноманітних проявах – літературній творчості, об'єднаннях у літературні гуртки, виготовленні рукописних журналів та альманахів, сценічній діяльності на підмостках самодіяльного театру. Ще певний час після його від'їзду влітку 1826 і першого випуску гімназистів зберігалася творча атмосфера. До кінця 1826 року продовжував виходити рукописний журнал "Литературное эхо", у жовтні "Дамський журнал" надрукував вірш гімназиста М.Ріттера "К И.П.С.". На початку 1827 року гімназичний театр ще грав комедії Д.Фонвізіна, Я.Княжніна, О.Писарєва, Ж.Б.Мольєра. Та градус надмірних амбіцій молодих талантів поступово знижувався, втрачався запал змагальності творчих шукань. Так поступово починала згасати закумульована І.С.Орлаєм та його однодумцями-професорами енергія.

Четвертий період в історії Гімназії вищих наук окреслений 1826–1832 роками. Важливу роль у діяльності та реорганізації навчального закладу у цей час відігравав Д.О.Ясновський.

Варто зауважити, що у означений період ускладнилися процеси внутрішнього протистояння у самій Гімназії. Звичайно, не можна відкидати й зовнішніх віянь, які могли впливати на загальну атмосферу Гімназії. За 12 років існування навчального закладу змінилося три міністри – О.М.Голіцин (1816–1824), А.С.Шишков (1824–1828), К.А.Лівен (1828–1833). Діяльність міністерства визначалася гуманітарною політикою спочатку Олександра І, а потім Миколи І. Наприкінці царювання Олександра І посилився контроль за внутрішнім життям навчальних закладів, у тому числі й позбавлених автономії університетів. Політика Миколи І у гуманітарній сфері виключала можливість вільного вияву думок, участі у діяльності масонських гутків і об'єднань. Заборона масонських лож у 1822 році не зупинила розповсюдження ліберальних ідей, тому після грудневих подій 1825 року рескрипт Миколи І від 21 квітня 1826 року вимагав "витребувати знов по всій державі зобов'язання від всіх, хто знаходиться в службі, й відставних урядовців і дворян, що не служать, в тому, що вони ні до яких таємних товариств... надалі не будуть належати". Відповідну анкету мали заповнити дворяни, відверто відповівши на сформульовані в ній питання. За неправдиву чи приховану інформацію імператор вимагав піддати "найсуворішому покаранню як державних злочинців" [58]. Влітку 1826 року письмове пояснення щодо своєї причетності до діяльності масонських лож

давали чиновники і професори Гімназії, значна частина з них підтримувала зв'язки з масонами [33, с. 60–64]. Сфера духовного життя імперії регламентувалася цензурними Статутами 1826 й 1828 років, а стратегію розвитку освіти мав визначати створений у 1826 році за Указом Миколи I "Комітет із звіряння й зрівняння уставів навчальних закладів і визначення курсів навчання в них" під головуванням міністра народної освіти. На подальшій роботі Гімназії своєрідно відбилися тенденції згортання освітніх реформ і посилення нагляду за діяльністю навчальних установ.

У Гімназії після від'їзду І.С.Орлая, так само як і після смерті В.Г.Кукольника, певний час не було директора. Тимчасово директорські повноваження виконував М.В.Білевич [30, с. 109], який майже одразу взявся наводити лад у пансіоні. 31 липня 1826 року розпочалося слідство на підставі рапорту призначеного Орлаєм інспектора М.Білоусова "про зіпсованість деяких вихованців" [59]. Архівні документи свідчать про тривалий розгляд історії, фігурантами якої стали вихованці А.Миницький та А.Шрамченко, і прояснюють обставини, за яких наприкінці серпня 1826 року конференція прийняла рішення "призначити карцер" [60].

За розпорядженням в.о. попечителя Харківського учбового округу А.А.Перовського від 10 жовтня 1826 року обов'язки директора Гімназії тимчасово покладалися на К.В.Шапалинського, про що Гоголь повідомляв матір: "Должность директора исправляет профессор физики и химии Шапалинский" [28, с. 77]. Не можна не помітити, що завдяки тісним контактам гімназистів з викладачами і служителями Гімназії не тільки у навчальному процесі, але й у побуті – у приміщенні навчального закладу знаходилися квартири викладачів і спальні пансіонерів, окремі наставники тримали міні-пансіони тощо – атмосфера очікування на зміни була тривожною, хвилювала усіх. Своє ставлення до змін, які відбувалися у Гімназії, гімназисти передавали у листах. Так, задоволений призначенням Шапалинського та першими кроками Н.Білоусова на посаді інспектора, Гоголь сповнений оптимізму, що виражається піднесеним настроєм: "Стол, одеяние, внутреннее убранство комнат, заведенный порядок, этого всего вы теперь нигде не сыщете, как только в нашем заведении. Советуйте всем везть сюда детей своих: во всей России они не найдут лучшего" [Там само]. При цьому діяльність почесного попечителя А.Г.Кушельова-Безбородька, якого він не сприймає як нову людину, оцінюється негативно: "был… немалое время, много говорил, ничего не сделал и уехал восвояси". Саме під час згаданого Гоголем візиту почесного попечителя набрало сили його розпорядження про відрахування М.Прокоповича, О.Данилевського й П.Мартоса за читання "непристойних

для віку книг" та писання віршів, "які не засвідчували чистої моральності". З максималістських позицій юності сприймає Гоголь і від'їзд колишнього директора: "Орлай наш успел везде охулить нашу Гимназию, что, думаю, и он оттого так мало о ней печется. Из Одессы получили на сих днях письмо от Орлая, он и тем заведением не доволен" [28, с. 79].

У самій же Гімназії посилювався нагляд за вихованцями. В грудні 1826 року інспектор пансіону М.Білоусов доповів правлінню Гімназії про відібрані у вихованців заборонені книги [30, с. 120–121]. Це, на думку М.Лавровського, свідчило, що стан справ у Гімназії після І.С.Орлая погіршився. Це можна пояснити ще й тим, що дорослішали гімназисти, демонстративно не бажали миритися з каральними методами наглядачів: "Скарги на пансіонерів постають одна за одною, розпочинаються розслідування, застосовуються жорсткі заходи; стає очевидним, що чогось не стало, що порвалися нитки, якими тримався дотепер порядок, що починається знову смутний, перехідний час" [3, с. 45]. Цікаве спостереження зробив І.Виноградов. На його думку, другий том "Мертвых душ" містить епізод, у якому відлунює від'їзд Орлая: "Наскільки дозволяють судити рядки поеми, зі "смертю" незвичайного наставника Тентетникова – від'їздом з Ніжина Орлая – в Гімназії "завелись шалости потаенные… Все было в струнку днем, а по ночам – кутежи… За два года узнать нельзя было заведения". Останнє зауваження в свою чергу точно відповідає часу перебування Гоголя в Ніжинській гімназії після від'їзду Орлая до Одеси: Гоголь пробув тут ще два навчальних роки, 1826/27 і 1827/28-й" [34, с. 273].

У дослідженні І.Сребницького з посиланням на архівні джерела обстоюється протилежна думка, виказана ще В.Шенроком: "Та розбещеність ніжинських гімназистів, яка так виявилася одразу після відходу Орлая з Ніжина, поза сумнівом існувала і в його час" [33, с. 20–21]. 1826–1827 роки він визначив як період "міжвладдя" з деструктивними для Гімназії наслідками. Відомо, що у Гімназії "на перших порах" її існування "між професорами відбувалися постійні чвари, інтриги й розподіл на партії", але "з особливою силою виявилася професорська боротьба після від'їзду з Ніжина другого директора, Орлая, під час тривалого (понад рік) міжцарства до приїзду нового директора, Ясновського" [Там само]. Цієї думки тримається В.Коробка: "Склад викладачів Ніжинської гімназії розпадався на дві групи, рівновага між якими тільки сяк-так підтримувалася, мабуть, важкою рукою Орлая" [11, с. 275].

Не можна не помітити, що від'їзд І.С.Орлая вплинув на набір учнів до Гімназії. Суттєво зменшилася загальна кількість гімназистів. Станом на 1 січня 1827 р. їх було 209, тоді як у 1826 – 249. Про небагатьох вихованців

пансіону, що залишилися, йдеться у листі Миколи Гоголя від 17 січня 1827 року до Г.Висоцького: "Я здесь совершенно один: почти все оставили меня; не могу без сожаления и вспомнить о вашем классе. Много и из моих товарищей удалилось. Лукашевич поехал в Одессу, Данилевский тоже выбыл… Из старых никого нет. Нас теперь весьма мало…" [28, с. 81]. Зауважимо, в останні три роки існування Гімназії контингент збільшувався лише за рахунок вільновідвідуючих, тоді як кількість пансіонерів неухильно зменшувалась, аж до 26 осіб у 1832 році. При цьому майже наполовину менше – дев'ятнадцять – залишилося своєкоштних пансіонерів. Звичайно, не останню роль у наповненні пансіону вихованцями, які утримувалися коштом батьків, відігравала особистість директора. І.С.Орлай був фігурою авторитетною у цих краях, тому деякі учні послідували за ним. Так, наприклад, завершував своє навчання у Рішельєвському ліцеї при директорі І.Орлаєві П.Лукашевич. Виключений з Гімназії П.Мартос намагався у другій половині 1826 року направити документи до Одеського ліцею [61, с. 38]. Побажав продовжити там навчання і К.Базилі, який "поїхав до Одеси на канікули й ...посилаючись на хворобу, не повернувся" [62, с. 9], залишивши Гімназію у другій половині 1827 року [63].

Запрошений почесним попечителем Д.О.Ясновський став третім директором, зовсім не маючи досвіду педагогічної роботи. Він був відомий своєю службою у малоросійського генерал-губернатора графа Румянцева-Задунайского та директорством у петербурзькому банку і з'явився у Ніжині після багатолітньої відставки. Як згадував його симпатик І.Кулжинський, Д.Ясновський, "вийшовши у відставку, поїхав у своє село. Більше двадцяти років жив він у відставці, потім років шість служив по дворянських виборах, і ще бадьорим, свіжим стариком приїхав до нас до Ніжина директором Гімназії" [64, с. 11]. Офіційне затвердження Д.О.Ясновського відбулося на початку лютого 1827 року, про що повідомляв правління Гімназії почесний попечитель А.Г.Кушельов-Безбородько [65]. Не позбавлений красномовства, новий директор був "людиною XVIII століття" і, "окрім енциклопедичних знань про всі науки, він чудово знав мови латинську, німецьку і польську, вільно говорив і писав цими мовами; а російською мовою не було, здається, такої книги, якої б він не прочитав і про яку б не міг дати найправильнішого судження" [66, с. 82]. Додатковим підтвердженням його гуманітарних нахилів може служити замітка у газеті "Русский инвалид", надрукована 8 червня 1854 року: "Д.О.Ясновський, довірений ад'ютант і керівник військово-похідної канцелярії графа Румянцева, дав собі обітницю написати історію Румянцева; він довго готував і збирав матеріали, став вже обробляти деякі частини історії, але, на превеликий жаль, пожежа, що трапилася, винищила всі матеріали і

початкову його працю" [67].

З березня 1827 року Д.Ясновський керував Гімназією з Чернігова, надсилаючи директиви та розпорядження. На його вимогу вся пошта розглядалася у Конференції [30, с. 130]. Про призначення нового директора тісне коло професорів і гімназистів довідалося одразу й з хвилюванням чекали на його появу. Гоголь повідомляв у лютому 1827 року матері: "Ожидают у нас директора, г-на Ясновского, со дня на день. Не знаем его характера. Говорят, что слишком добр, даже до слабости, чего мы боимся" [28, с. 84], а навесні – Г.Висоцькому: "Ожидаем со дня на день нового нашего директора Ясновского. Какой он? не знаем. – Говорят: добренькой…" [28, с. 86]. Чекання затягувалося, як видно з червневого листа 1827 року гімназиста Є.Гребінки: "З дня на день чекаємо на директора, і, напевно, до канікул не дочекаємося" [26, с. 521]. Молодий Тентетніков з гіркотою зауважував: "Все переменилось в училище: на место Александра Петровича поступил какой-то Федор Иванович". Новий наставник одразу взявся наводити дисципліну. "Налег он тот же час на какие-то внешние порядки… И точно как бы на зло своему предшественнику объявил, … что для него ум и успехи ничего не значат, что он будет смотреть только на хорошее [поведение]" [19, с. 14].

Саме з прибуттям до Гімназії 5 жовтня 1827 року нового директора почалося серйозне розслідування славнозвісної "справи про вільнодумство", яка в історії гоголезнавства була предметом уваги дослідників ще з дореволюційних часів. З перших днів Д.Ясновський ревно взявся до виконання розпорядження в.о. Харківського учбового округу графа Вієльгорського, і розслідування розпочалося. 15 жовтня конференція Гімназії заслухала звіт молодшого професора М.Г.Білоусова про викладання природничого права, яке на той час було вже призупинене. За два тижні по тому почалися перші допити вихованців, пов'язані з викладанням цієї дисципліни. За наказом директора, у гімназистів були відібрані для розгляду й аналізу зошити з природничого права. Так, у Гімназії, яка ще зберігала у певних межах можливості для творчої реалізації вихованців, поступово оприявнювалися негативні тенденції, про що згадував Н.Кукольник: "За останні три академічні роки (1826–1829) втратила багато у внутрішньому характері" [2, с. 21]. Звіт про діяльність Гімназії за 1827 рік містить положення про посилення виховних заходів: "Для кращого нагляду за пансіонерами і вільновідвідуючими учнями призначені, окрім інспектора, благонадійних наглядачів і екзекуторів, старші з благонадійніших вихованців, які б спостерігали за поведінкою своїх товаришів і про непристойні вчинки їхні доводили б до відома своїх наглядачів, а вони до відома інспектора або директора, які, з огляду на провину, накладали б на них

відповідне стягнення. Але якщо б вчинок заслуговував на більше покарання, то визначено (за згодою обох опікунів) замкнення в карцері, але здійснюватися воно може згідно з рішенням конференції й до того ж лише стосовно учнів вищих класів, які можуть відчувати весь сором такого замкнення" [69].

У ході розслідування з'ясовувалися факти релігійного і політичного вільнодумства. З'явилися матеріали, які компрометували не лише професорів Білоусова, Зінгера, Ландражина, Шапалинського, але й вихованців. Тривожна атмосфера запанувала і у закладі, де знаходився Тентетніков: "Разврат завелся уже вовсе не детский: завелись такие дела, что нужно было многих выключить и выгнать" [19, с. 14]. Про серйозні події у лютому 1828 року писав рідним Є.Гребінка: "У нас трьох учнів викрито як масонів: Змієв, Колишкевич і Родзянка; тільки це і тут таємниця, а тому прошу Вас про це ніде не розповідати" [26, с. 525]. Нова хвиля допитів старших гімназистів прокотилася 17–29 травня 1828 року. Беручи до уваги їхні свідчення, конференція обмежила доступ до бібліотеки. Саме в ці дні Є.Гребінка схвально відгукнувся про діяльність директора, котрий "дуже взявся за влаштування порядку в Гімназії і, якщо він пробуде ще, то Гімназія прийме новий вигляд" [26, с. 527]. Проте загальний стан справ у навчальному закладі стрімко погіршувався, зусилля адміністрації спрямовувалися на з'ясування історії конфлікту та нових обставин, що відкривалися, тоді як нагальні питання залишалися без розгляду. Тому справедливе зауваження Н.Лавровського: "Три роки було паралізоване навчання: і ті, що учили, і ті, що вчилися, перебуваючи в ненормальному стані, звичайно, ставилися і до навчання ненормально" [3, с. 130]. Лист Гоголя, написаний у травні 1828 року, містить натяк на нестабільність у Гімназії: "Дела теперь столько нам, что право подумать страшно. Наши премудрые наставники, дремавши целый год, вздумали приударить во всю ивановскую. Экзамен будет слишком близко и первых чисел июня должен окончиться" [28, с. 76].

Всебічний розгляд конфлікту з природничого права між М.Білоусовим і М.Білевичем досвідченим у адміністративних та господарських справах Д.О.Ясновським призвів не до його локалізації, а навпаки, надав йому політичного забарвлення й вивів за межі Гімназії. Справа, яка зачепила і викладачів, і вихованців, була у полі зору представників влади. У листі до рідних 8 лютого 1830 року Є.Гребінка повідомляв: "У справі Білоусова на свято приїжджав до Гімназії з Грузії жандармський майор і так жив два тижні у директора, що ніхто не знав про це" [26, с. 549].

Розслідуванням "справи про вільнодумство" та ревізією стану справ у навчальному закладі обернулося перебування у Ніжині з 24 лютого по 21

травня 1830 року члена Головного правління училищ Е.Б.Адеркаса. Високопоставлений чиновник оцінив успіхи учнів як "достатні", особливо у "дев'ятикласних учнів", зробивши при цьому висновок, що "юнаки, які готуються вступити до державної служби, з користю провели час в училищі" [3, с. 125]. Проте висновки, які стали вирішальними у долі не тільки причетних до справи, але й самої Гімназії, базувалися на власному розслідуванні Адеркаса й враховували викладену в "детальному донесенні" позицію директора Д.Ясновського [3, с. 116–123]. Атмосферу в Гімназії красномовно передають рядки з листа Є.Гребінки, який просить вислати йому: "картуза, бо шапка з червоними верхами під підозрою. Наш директор людина підозрілива, а в 9 класі одне слово такого… начальника може вирішити долю людини!.." [26, с. 555]. У новому, 1830, навчальному році, згідно з наказом міністра, прийом вихованців "до нижнього класу цієї Гімназії" вже не здійснювався. 1 серпня 1830 року своє невдоволення станом справ у Гімназії висловлював її почесний попечитель і нагадував про обов'язки вчителів: "Усякий наставник повинен завжди мати на увазі важливість своєї посади і взяту ним відповідальність перед урядом, батьками та совістю своєю, не тільки повчаннями, а ще більше власним прикладом навчати учнів своїх усіх християнських і громадянських чеснот… Разом з тим я не можу не помітити, що п. директор повинен би з більшою твердістю припиняти будь-яку безладність, бо з Вищої волі затверджений статут надає йому владу і покладає на нього цей обов'язок" [3, с. 130–131]. Тож за наслідками розслідування з'явилася доповідь міністра на ім'я Миколи I "Про безладдя, що виявилося в Гімназії вищих наук князя Безбородька" і спеціальна записка шефу жандармів та начальнику III Відділення Бенкендорфу. Відповідно до резолюції Миколи I професори Білоусов, Шапалинський, Ландражин і Зінгер були усунені від роботи та взяті під нагляд міської поліції, а згодом вислані [70, с. 192–208].

Гімназію чекали складні часи. Про енциклопедичну освіту вже не йшлося, оскільки навчальне навантаження професорів збільшилося, а до викладання дисциплін у старших класах залучалися вчителі: "римське право і німецьку словесність доручено було Білевичу, математику – Самойленку, фізику – Соловйову, французьку словесність – Нікольському й Мойсєєву, німецьку граматику – наглядачу при пансіоні Бестерському, слов'янську граматику – вчителю Хандожинському" [3, с. 127]. На серйозні зміни в організації роботи навчального закладу вказувало й отримане у конференції наприкінці грудня 1830 р. розпорядження "утриматися від призначення на вищі посади чиновників, що вже служать нині, до затвердження нового статуту; а щоб не було зупинки у викладанні, до того часу доручити посади найбільш здібним" [3, с. 131].

Таким чином, останній період в історії Гімназії вищих наук князя Безбородька став часом стагнації, що завершився "розгромом складу викладачів" [3, с. 94], і, чи не найголовніше, призвів до перепрофілювання на Фізико-математичний ліцей, що закріплювалося Статутом 1832 року.

Підводячи підсумок, слід зазначити, історія Гімназії в основних своїх моментах відбиває загальні закономірності розвитку гуманітарної освіти першої половини XIX століття, водночас зфокусувавши найголовніші політичні, соціальні й культурологічні протиріччя доби.

Література

1. Михед П.В. О нежинской литературной школе // Наследие Н.В.Гоголя и современность: Тезисы докладов и сообщений научно-практической Гоголевской конференции. – Нежин, 1988. – Ч. I. – С. 11–12.
2. Кукольник Н. Лицей князя Безбородко // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 9–24.
3. Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (1820–1832). – Киев: Типогр. М.П. Фрица, 1879. – 159 с.
4. Полевой П. Граф А.Г.Кушелев-Безбородко // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 158–175.
5. Петухов Е. Гимназия Высших наук кн.Безбородко в Нежине. 1820-1832 (к 75-летию со дня основания): Исторический очерк. – СПб.: Тип. В.С.Балашева и К°, Фонтанка, 95, 1895. – 64 с.
6. Сперанский М.Н. Гимназия высших наук и нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – К.: Лито-типография т-ва И.Н.Кушнерев и К°, 1902. – 30 с.
7. Пляшко Л.А. Город, писатель, время. Нежинский период жизни Н.В.Гоголя. – Киев: Наукова думка, 1985. – 113 с.
8. Михальский Е.Н. В.Г.Кукольник и его роль в становлении Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. Вип. 6. – Ніжин, 1995. – С. 1–33.
9. Самойленко Г.В. Нежин – город юности Гоголя. – Нежин, 2002. – 262 с.
10. Аристов Н. Состояние образования России в царствование Олександра I // Известия Историко-филологического института кн.Безбородко в Нежине. – Нежин, 1879. – Т. 3. – С. 57–101.
11. Коробка В.И. Детство и юность Гоголя // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1902. – №2. – Отд. 2. – С. 239–286.
12. Иофанов Д. Н.В.Гоголь. Детские и юношеские годы. – К.: Изд. АН УССР, 1951. – 423 с.
13. Полякова Н.В. Складывание российской системы образования http://www.effective-seminars.ru/clause/clause/25828/2224/
14. Манн Ю. "Сквозь видный миру смех..." Жизнь Н.В.Гоголя 1805–1835. – М., 1994. – С. 61–177.

15. Михальский Е.Н., Самойленко Г.В. Основание Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. Вип. 1. – Ніжин, 1990. – С. 6–35.

16. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.

17. Пыпин А.Н. Общественное движение в России при Александре I. Исследования и статьи по эпохе Александра I. – СПб.: Академический проект, 2000. – 560 с. (Серия "Пушкинская библиотека", т. 14)

18. Кочубей П.А. Учреждение Гимназии высших наук в городе Нежине. Письма гр. В.П.Кочубея. 1805 г. // Русская старина. – 1870. – №9, сентябрь. – С. 298–304.

19. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). — М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 7.

20. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. – Т. 1. – СПб., 1864.

21. Синицкий Л. Путешествие в Малороссию акад. Гильденштедта и кн. И.М.Долгорукого // Киевская старина. – Т. XL. – 1893. – №3. – С. 412–441.

22. Александрова Л.Б. Проекты архитектора Л. Руска для провинциальных городов // Проблемы синтеза искусства и архитектуры – Л., 1979. – Вып. 9. – С. 42–50.

23. Сребницкий И. Нежин // Гимназия высших наук и Лицей князя Безбородко. – СПб., 1881. – С. 11–26.

24. Коялович А.М. Детство и юность Н.В.Гоголя // Московский сборник / Под ред. С.Шарапова. – Б.М., 1887. – С. 202–272.

25. Виноградов И.А. Гоголь – художник и мыслитель: Христианские основы миросозерцания. – М.: Наследие, 2000. – 448 с.

26. Гребінка Є. Твори: У 3 т. – Т. 3. – К., 1981. – С. 522.

27. Учреждение Министерства Духовных дел и Народного Просвещения. Октября 1817 // Полное собрание законов Российской империи. – СПб., 1830. – Т. 34.

28. Гоголь Н. В. Полное собрание сочинений: В 14 т. / АН СССР. Ин-т рус. лит. (Пушкин. Дом). – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1937–1952. – Т. 10.

29. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104., оп. 1. од. зб. 67, арк. 16, 67.

30. Летопись жизни и творчества Николая Гоголя. Нежинский период (1820–1828) / Сост. Н.М.Жаркевич, З.В.Кирилюк, Ю.В.Якубина // Гоголезнавчі студії. Вип. 8. – Ніжин, 2002. – 232 с.

31. Редкин П.И. К.В.Шапалинский // Лицей князя Безбородко / Изд. Гр.Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. 1. – С. 141–143.

32. Михальский Е. Внезапная кончина В.Г.Кукольника. Временное правление Гимназии высших наук князя Безбородко // Література та культура Полісся. Вип. 14. – Ніжин, 2000. – С. 219–239.

33. Сребницкий А.И. Материалы для биографии Н.В.Гоголя из Архива Гимназии высших наук. – К., 1902. – 141 с.

34. Виноградов И. Религиозное образование Гоголя в Нежинской гимназии высших наук // Н.В.Гоголь и Православие. – М.: Изд. "Отчий дом", 2004. – С. 154–306.

35. Щеголев П.Е. Из школьных лет Н.В.Гоголя (1821–1825) // Исторический вестник. – 1902. – Февраль. – С. 509–547.

36. Виноградов И. "Необыкновенный наставник" И.С.Орлай как прототип одного из героев второго тома "Мертвых душ" // Нові гоголезнавчі студії. Вип. 2 (13). – Сімферополь, 2005. – С. 14–55.

37. Михед П.В. Н.В.Гоголь в Гимназии высших наук кн.Безбородко (проблемы изучения) // Гоголезнавчі студії. Вип. 8. – Ніжин, 2002. – С. I–VI.

38. Байцура Т. Иван Семенович Орлай: Жизнь и деятельность. – Словацкое педагог. изд-во в Братиславе; Отд. украинской литературы в Пряшеве, 1977. – 236 с.

39. Зимомря М.І. На відстані часу // Микола Гоголь і світова культура. – Київ–Ніжин, 1994. – С. 120–124.

40. Кукольник Н. // И.С.Орлай (из памятной книжки) / Изд. гр. Г.А.Кушелева-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 70–80.

41. Михальский Е.Н. Назначение И.С.Орлая директором Гимназии высших наук князя Безбородко в Нежине // Література та культура Полісся. Вип. 23. – Ніжин, 2003. – С. 139–179.

42. Мнение директора Орлая об учреждении ученого общества при Гимназии высших наук кн. Безбородко // Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (1820–1832). – К.: Типогр. М.П.Фрица, 1879. – С. 143–145.

43. Орлай И.С. О необходимости обучаться преимущественно отечественному языку и нечто о обучении языками иностранным // Украинский журнал. – 1825. – №16. – С. 241–249.

44. Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 2162, оп. 1, од. зб. 331, арк. 13.

45. Центральний державний історичний архів України (Київ), ф. 2162, оп. 1, од. зб. 267, арк. 167.

46. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 14, арк. 52–53; од. зб. 15, арк. 28–30.

47. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 10; од. зб. 11; од. зб. 14; од. зб. 20; од. зб. 26.

48. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 10; од. зб. 11; од. зб. 156.

49. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 64, арк. 39.

50. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 57; од. зб. 162, арк. 95 зв. – 96.

51. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 15. арк. 2.

52. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 61, арк. 1–52; од.зб. 69, арк.1–17.

53. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 15, арк. 5 зв.

54. Мнение Орлая "О преобразовании училищ в России" // Лавровский Н.А. Гимназия высших наук кн.Безбородко в Нежине (18201832). – Киев: Типогр. М.П.Фрица, 1879. – С. 145–158.

55. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 66, арк. 1–7 зв.
56. Лист почесного попечителя А.Г.Кушелєва-Безбородька до попечителя Харківського учбового округу від 19 травня 1822 р. // Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 64, арк. 44.
57. Воропаев В.А. Три этюда о Гоголе // Гоголь: История и современность. – М., 1985.
58. Супронюк О.К. Лектура вихованців Ніжинської гімназії вищих наук кн.Безбородька у 20-ті роки XIX ст. // Бібліотечний вісник. – 1996. – №2. – С. 17–21.
59. Луковская Д.И., Гречишкин С.С., Морозов В.И. Михаил Михайлович Сперанский (материалы к научной биографии). http://www.hrono.info/libris/speran02.-html#_ftn241. 11.06.2008.
60. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 1, арк. 18.
61. Якубіна Ю.В. Про витоки Гоголевого страху (ніжинський період) // Сіверянський літопис. – 2001. – №3. – С. 101–106.
62. Супронюк О.К. Невідомий Петро Мартос. Нові матеріали про видавця "Кобзаря" 1840 р. // Київська старовина. – 1997. – №3/4. – С. 36–46.
63. Халчинский И. К.М.Базили // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. II. – С. 5–13.
64. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 22, арк. 18 зв.
65. И.К. (Кулжинский И.Г.) Воспоминания учителя // Москвитянин. – 1854. – №21. – Т. VI. – Смесь. – С. 1–16.
66. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 22, арк. 3 зв.
67. Кулжинский И. Д.Е.Ясновский // Лицей князя Безбородко / Изд. гр. Г.А.Кушелев-Безбородко. – СПб.: Тип. ИАН, 1859. – Отд. I. – С. 81–83.
68. Эйдельман Н. Розыскное дело http://vivovoco.astronet.ru/VV/PAPERS/NYE/-ALEXIS.HTM 10.06.2008
69. Відділ державного архіву Чернігівської області в м.Ніжині, ф. 1104, оп. 1, од. зб. 16, арк. 2.
70. Машинский С.И. Гоголь и "дело о вольнодумстве". – М.: Советский писатель, 1959. – 293 с.

А.В.Чоботько

В.Розанов о природе религиозности Н.Гоголя

Одним из наиболее принципиальных расхождений между Розановым и Гоголем было разное осмысление ими идеи Бога и человеческой религиозности. Особенности духовной жизни Гоголя, его философско-религиозные симпатии, представления о сущности мира неизменно вол-

новали Розанова. В разное время Розанов по-разному подходил к решению этой проблемы. В одно время он видит Гоголя язычником, поклонником античной культуры, позже акценты смещаются Розановым в прямо противоположную сторону, и он говорит об авторе "Мертвых душ" то как о христианине, то как о скрытом стороннике иудаизма. Разумеется, что в каждом из перечисленных случаев Розановым приводится абсолютно новый набор аргументов и доказательств. Религиозные симпатии Гоголя всегда представлялись Розанову нестабильными, все время изменявшимися: "Гоголь между язычеством и христианством, не попав ни в одно" [1].

Впервые мысль о Гоголе-язычнике, поклоннике античной культуры, испытывающем постоянную тоску по идеалу, была высказана в статье "Загадки Гоголя...". Эта мысль также получила подтверждение у Розанова в послереволюционный период, во время кардинального изменения его отношения к творчеству Гоголя. Как и в ряде других случаев, Розанов подходит к решению поставленного вопроса предельно субъективно, характеризуя гоголевские образы и сюжетные коллизии его произведений так, чтобы они могли быть включены в создаваемую им схему. Приводимые именно в этой, конкретной ситуации доводы и предположения в другой ситуации и в другое время могли быть полностью отброшены, если вступали в противоречия с вновь выстраиваемыми мыслями. В значительной степени именно таким, предельно субъективным розановским подходом к оценке различных сторон творческого наследия Гоголя и объясняется тот факт, что абсолютное большинство выдвигаемых им совершенно оригинальных предположений и гипотез (в основной массе своей не встречавшихся ни до, ни после него) подвергалось резкой критике или отбрасывалось как несостоятельные в дальнейших литературоведческих изысканиях, касающихся творчества автора "Мертвых душ".

Розанов видит прямую связь между "Арабесками" и "Мертвыми душами". В "Арабесках" Гоголь говорит о жизни народов Древнего Египта, Древних Греции и Рима. Таким образом, здесь в наиболее емкой форме нашло отражение понимания Гоголем общих и отличительных черт древних цивилизаций. Мысль его сводится к тому, что в каждой из этих цивилизаций на первый план выдвигались различные стороны человеческой жизни: в Древнем Египте все было подчинено смерти, смерть полностью довлела над жизнью (об этом свидетельствует строительство огромных пирамид), в Древней Греции первостепенной мыслилась красота, все усилия людей были направлены на совершенствование своего тела, на достижение гармонического соответствия между

физическим и интеллектуальным развитием (примером тому является расцвет искусства), в Древнем Риме все было подчинено силе и могуществу. "Первоначальные устои" из жизни украинского народа Гоголь показал "в "Бульбе" и в народных малороссийских рассказах" [2], уходивших своими корнями также в дохристианские времена. При сопоставлении этих произведений с "петербургскими повестями" и "Мертвыми душами" читатель мог проследить за эволюцией человечества на примере России, которая в розановской интерпретации представляла собой яркий пример поступательного регресса, деградации и "измельчания" человека.

Для того чтобы показать связь между "Арабесками" и "Мертвыми душами", Розанов приводит целый ряд аргументов. По его мнению, Гоголь в "Мертвых душах" "изваял фигуры до такой же степени вечные и универсальные.., безупречные, как Аполлоны и Зевсы Фидиев и Праксителей..." [3], то есть образы русских помещиков и Чичикова созданы с такой же силой и художественной убедительностью, что и произведения античных скульпторов, но они кардинально отличаются друг от друга по своей смысловой направленности. Тем самым, они дают возможность проследить за поступательным процессом "измельчания" человека. Воспроизведенные Гоголем в "Арабесках" "исповедания" народов и resume их жизни" [4] позволили Розанову заключить, что именно из этого "колоссального, режущего, оглушающего контраста" [5] между разными этапами в жизни человечества родились "Мертвые души".

Восхищение Гоголя древними политеистическими цивилизациями, как бы противопоставление их норм жизни нормам жизни в христианской России, позволило Розанову характеризовать его не только как русского, но и как "европейского обличителя" и, более того, "до известной степени – обличителя христианского" [6]. И в этом плане Розанов прослеживает аналогии между исторической ролью Ф.Петрарки и исторической ролью Гоголя: "Оба они тяжелым вздохом вздохнули по античном мире. Просто – еще не понимая ничего, а только сравнивая красоту лиц. "За лицом – душа: и неужели были хуже души греков и римлян за вот этакими их лицами, нежели души Коробочек и Чичиковых за достаточно хорошо нам известными лицами этих наших современников "?..?.." [7].

Гоголевские образы, представляющиеся Розанову гипертрофированными исполинскими чудовищами, стали возможны лишь во времена доминирующей и главенствующей в обществе христианской этики и морали: "Вот что принес на землю Христос, каких Чичиковых, и Собакевичей, и Коробочек. Какое тупоумие и скудодушевность. Когда прежде была Аннунциата" [8]. Аналогичная мысль повторяется Розановым и в

статье того же времени "Апокалиптика русской литературы". Здесь писатель подвергает сомнениям религиозно-конфессиональную принадлежность Гоголя к христианству и для подтверждения своих мыслей обращается к схожим доказательствам и аргументам. Он пишет: "Что-то случилось. Что-то слукавилось. Кто-то из "бедной ясли" вышел не тот. И стало воротить "на сторону" лицо человеческое... И показалось всюду РЫЛО. И стал "бедный сын пустыни" описывать Чичиковых... Подхалюзиных. Собакевичей. Плюшкиных. И куда он ни обращался, видел все больше и больше, гуще и гуще одних этих РЫЛ. И чем больше молился несчастный кому – неизвестно... Тем больше встречал он эти же РЫЛА" [9]. Обращения к христианскому Богу никоим образом не могли изменить сложившейся ситуации, поскольку чем усерднее и пристрастнее Гоголь молился, "тем больше встречал он эти же РЫЛА" в повседневности, тем явственней и зримей перед ним во всей своей красоте и великолепии представал немеркнущий античный идеал.

Исходя из вышесказанного, можем констатировать тот факт, что Гоголь предельно остро чувствовал разрыв между действительностью и идеалом, который отождествлялся писателем с дохристианским миром. Действительность, окружавшая писателя, свидетельствовала о неслыханной деградации человека и человечества, к которой они "пришли" после распространения христианства.

Вместе с тем Розанов неоднократно говорит о симпатиях Гоголя к католичеству. К таким выводам он приходил, в первую очередь, после анализа отдельных периодов в жизни Гоголя, а также исходя из содержательной стороны некоторых его произведений. Одним из наиболее примечательных факторов, позволивших Розанову конструировать такую линию при подходе к определению конфессиональной принадлежности Гоголя, была ссылка на его многолетнее пребывание в столице Италии Риме – центре католического мира. Рим как центр католичества для одних из наиболее рьяных адептов православия – запорожских казаков (ведь, как подчеркивалось выше, именно с казачеством у Гоголя отождествлялись "извечные первоначальные устои") – был тем, "чем для киевских старушек "Лысая гора" [10]. В письмах же Гоголя он определяется как "настоящая родина души моей" [11]. Это "чертово гнездо Европы", "вековечная, извечная, начальная родина ксендзовства" [12] так привлекала Гоголя, что он посвятил ей несколько лет своей жизни под предлогом невозможности, ввиду состояния собственного здоровья, находиться в России. Для Розанова ссылки со стороны Гоголя на плохое здоровье – всего-навсего мистификация, игра, желание скрыть настоящие причины своего отъезда и многолетнего пребывания в Италии.

Находясь в Италии, центре католического мира, Гоголь писал о России, воспринимавшейся как центр мира православного, все время изображая ее в самых неприглядных красках, постоянно выводя на первый план только негативные, отрицательные стороны в ее жизни. Такой контраст между тем, что окружало Гоголя в католической Италии, и тем, что нашло отражение в "Мертвых душах" – произведении, повествующем о православной России, – Розановым переосмысливался как прямое свидетельство и подтверждение трагической раздвоенности писателя. Ведь разительное несоответствие между тем, что он видел, живя в Италии /блеск, красота, гармония/, и тем, что изображал, когда писал о России /косность, грубость, пошлость, мздоимство, тьма, вековые предрассудки/, лишь подчеркивало значимость для Гоголя Рима как центра католичества. Факт непрямого, скрытого, опосредованного противопоставления двух культур, двух религиозных христианских направлений трактовался Розановым как своеобразное мерило гоголевского отношения к православию и католичеству, хотя он, в конечном счете, и признал, что Гоголь "в католичество не перешел" [13].

Розанов также видел в Гоголе скрытого сторонника иудаизма. Но если в другое время и в других ситуациях он, называя Гоголя то язычником, то католиком, использовал, превратно трактуя, различные факты из биографии писателя, то в данном случае попытался отождествить с ним образ старика-колдуна из "Страшной мести", названного им иудеем. Чтобы придать весомость и доказательность своим размышлениям, Розанов совершает весьма пространный экскурс в талмудическую, ветхозаветную и новозаветную историю, пытается найти подтверждение своей точки зрения в других священных книгах евреев и христиан, иллюстрируя ее соответствующими эпизодами из них. Поэтому имя Гоголя, вынесенное в заглавие статьи "Магическая страница у Гоголя", появляется только во второй ее части. Первая же часть этой работы является, своего рода, введением и представляет собой выяснение вопроса о месте кровосмесительного брака у евреев /Талмуд, Ветхий Завет/ и у христиан /Новый Завет/. Именно с этих позиций Розановым и проводится принципиальное различие между христианством и иудаизмом. Заключение, к которому пришел Розанов, таково: "Народы, смотревшие без отвращения на половую систему.., видели в родственной любви чудо и желали его, а мы видим в ней грех и избегаем ее" [14].

На розановской системе размышлений по этому вопросу остановимся чуть подробнее. Творческий замысел "Страшной мести" Розановым заметно утрируется и упрощается. Он сводится им к попытке Гоголя

передать невероятные события, невозможные в действительности украинского средневековья и связанные с действиями инфернальных сил, персонифицированным представителем которых в повести является колдун. Его образ вобрал в себя всю полноту народных представлений о демонических существах. Содержательная сторона повести, как и в ряде других случаев, в интерпретации Розанова сводится только к описанию пространственных границ действий колдуна, к простому перечислению его поступков: "Суть – Катерина и ее отец, или, точнее и строже – только один отец, "колдун" [15]. Сюжет же повести рассматривается Розановым как пересказывание Гоголем библейского эпизода о Лоте и его дочерях. Именно в этом направлении и конструируется им дальнейшая схема размышлений. Розанов, говоря об автобиографичности образа колдуна, подкрепляет свое мнение доводами, которые кажутся ему убедительными. Одним из таких доводов является ссылка на язык, речь колдуна, которые Розанов называет "частным", "личным" языком Гоголя, применяющимся им только в наиболее сокровенных и интимных произведениях /письма, "Авторская исповедь", записки к Оптинским монахам/. Язык колдуна резко отграничивается Розановым от языка других персонажей произведения, получающего характеристику "художественной работы", "выдумки". Другим аргументом, призванным засвидетельствовать в пользу розановского тезиса об "автобиографизме" образа колдуна, является указание на "реализм" – предельную достоверность колдовства, максимально приближенные к реальным этапы колдовства.

К разгадке тайны "Страшной мести", по Розанову, ведет единожды упомянутое в тексте произведения слово "жид". Оно представляется писателю ключевым, а "жидовское начало" ассоциируется у Розанова с кровосмешением, выступает в качестве противоположного христианскому. "Сущность кровосмешения" в повести Розанов усмотрел в эпизоде вызывания колдуном души Катерины и в последующем ее появлении.

Хотя, по мнению Розанова, сюжет повести и дублирует библейский сюжет о Лоте и его дочерях, но сам ветхозаветный эпизод Гоголем во время написания этого произведения так ни разу и не упоминается, потому что в таком случае его автор ни под каким предлогом не осуществил бы свой замысел. Если бы Гоголь нашел хоть какие-то незначительные параллели между тематикой своей повести и соответствующим библейским эпизодом, он бы полностью изменил сюжет своего произведения. Этот библейский мотив описан Гоголем как бы "изнутри", он как бы вытекает из личного опыта писателя, из пережитого им.

Сны Катерины для Розанова также реальны. Подготовка колдуна к колдовству и сам этот процесс передается Гоголем с невиданной

художественной силой, с максимально возможным проникновением в таинства этого действа. Достоверность передачи процесса колдовства, вычленение причин такой достоверности и нахождение их истоков позволяет Розанову признать наличие у Гоголя некоего "внутреннего ведения" и отсутствие каких-либо видимых, опытных, онтологических причин такого знания. Половые явления уподобляются Розановым явлениям магическим, между ними проводятся линии тождества, уравнительного порядка. Наличие признака пола сразу же устраняет наличие чего-то механического, материального, потому что употребление и соединение этих категорий одновременно для Розанова невозможно, взаимоисключаемо. Замок колдуна, вещи, находящиеся там, наделяются признаками живого, выступают в качестве не орудий и объектов, а являются прямыми участниками колдовства и "кровосмесительных процессов". Замок колдуна – "утроба", где происходит кровосмешение. "Невиданное оружие", находящееся в комнате колдуна, является тем ограничительным элементом, который позволяет отделить это место от христианского мира.

Кровосмешение всегда представлялось Розанову неотъемлемой чертой жизни еврейского народа. У христиан же этот процесс мыслился иррациональным, стоящим вне традиций и религиозных заветов. Поэтому Гоголь, благодаря своему "внутреннему ведению", смог разгадать таинства древневосточных рабовладельческих обществ.

Как видим, особенности розановского мышления довольно явственно проявились в вопросе о выяснении религиозно-конфессиональной принадлежности Гоголя. Розанов предельно непоследователен, постоянно противоречит сам себе, утверждает то, что незадолго до этого с таким же упорством отрицал. Розановское мышление можно с полным правом назвать неким ситуативным мышлением, когда в каждой индивидуально взятой ситуации /жизненной, литературной, общественно-политической и т.п./ он декларировал совершенно разные, прямо противоположные излагавшимся ранее, мысли, руководствуясь при этом только ему известными причинами и мотивами.

Литература

1. Розанов В.В. Опавшие листья: Короб 1-й // Розанов В.В. Уединенное. – М.: Республика, 1990. – С. 192.

2. Розанов В.В. Загадки Гоголя... // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 344.

3. Там же. – С. 338–339.

4. Там же. – С. 343.

5. Там же. – С. 343.
6. Розанов В.В. Гоголь и Петрарка // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 658.
7. Там же. – С. 659.
8. Там же. – С. 658.
9. Розанов В.В. Апокалиптика русской литературы // Розанов В.В. О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 675–676.
10. Розанов В.В. Загадки Гоголя... // Указ. ист. – С. 344.
11. Там же. – С. 337.
12. Там же. – С. 337.
13. Там же. – С. 337.
14. Розанов В.В. Магическая страница у Гоголя // Розанов В.В. Собр. соч.: О писательстве и писателях. – М.: Республика, 1995. – С. 400.
15. Там же. – С. 401.

Е.С.Анненкова

Еще раз к вопросу о западничестве И.С.Тургенева в аспекте Пушкинской речи писателя

А.Блок в своих знаменитых "Скифах" написал удивительные по значительности вложенного в них смысла слова: "Нам внятно все – и острый галльский смысл, И сумрачный германский гений", а Вл.Соловьев выразил ту же мысль в более категоричных выражениях: "Настоящее существительное к прилагательному русский есть европеец. Мы русские европейцы, как есть европейцы английские, французские, немецкие". Иван Сергеевич Тургенев, пожалуй, как никакой другой русский художник, мог бы подписаться под этими словами. И удивительно, что Федор Михайлович Достоевский, так искренно воспевавший "всемирную отзывчивость" русского человека, не принимал именно этого качества у собрата по перу Ивана Тургенева.

Тургенев был одним из самых последовательных западников и либералов, и декларации писателя собственных политических и мировоззренческих позиций никогда не расходились с его гражданским поведением: "Я все-таки европеус – и люблю знамя, верую в знамя, под которое я стал с молодости" (письмо к А.И.Герцену от 13 (25) ноября 1862; [1, т. V, с. 73]). Тургенев не был политическим деятелем, он был убежден в том, что "посильную пользу приносить могу я только как писатель, как артист" [1, т. V, с. 279]. Оксфордский университет, как известно, в 1879 г. наградил Ивана Сергеевича почетной степенью доктора естественного

права как раз за "литературные заслуги", за "Записки охотника", что было для скромного Тургенева "честью столь же великой, сколь неожиданной" [1, т. XII, кн. 1, с. 88]. Общемировую известность он также заслужил именно благодаря своему писательскому дару. Иван Тургенев был первым из живших на Западе русских писателей, который так много сделал для знакомства и сближения русского общества с европейской культурой и соответственно России с выдающимися писателями Европы. Академик М.П.Алексеев называл Тургенева "пропагандистом русской литературы" на Западе, а современная исследовательница творчества писателя Н.П.Генералова подчеркнула, что "в течение многих лет он (Тургенев – Е.А.) был послом России в Европе и Европы в России" [2, с. 8].

На Западе Тургенев был признан выдающимся русским писателем уже начиная с 1860-х годов, причем не только в Европе считали его вдохновенным поэтом, но слава его дошла и до Нового Света. Успех, который имели в Америке его произведения, был грандиозным и прочным, что не переставало искренно удивлять писателя. На Западе Тургенева воспринимали исключительно как русского писателя, как носителя русской культуры и традиций, в России же постоянно упрекали в отсутствии любви к родине, в равнодушии к ее "духовной самобытности", в "подражании" Западу, в "отрыве от почвы". Дж.Голсуорси писал: "Старательно причисляя Тургенева к "западникам", они (критики) не замечали, что не столько Запад повлиял на него, сколько он на Запад. Тургенев достиг исключительного положения сам по себе: он был поэтом от природы, самым утонченным поэтом, который когда-либо писал романы. Именно это отличало Тургенева от его великих русских современников и объясняло его выдающееся место в литературе и влияние на Запад" [3, с. 7]. Близкие французские друзья Тургенева подчеркивали его русскость, Ги де Мопассан прозорливо писал: "Люди, подобные ему (Тургеневу – Е.А.), делают для своего отечества больше, чем люди вроде князя Бисмарка: они стяжают любовь всех благородных умов мира" (выделено – Е.А.) [4, с. 52]. Генри Джеймс, пламенный почитатель таланта русского писателя, как и Мопассан, знавший его лично и называвший его "великим московитом", в некрологе о Тургеневе так выразил значение творческой деятельности писателя: "Он кажется нам "неограниченным своей личностью" потому, что, пожалуй, только из его сочинений мы, говорящие на английском, французском и немецком языках, получили <…> представление о русском народе. Гений Тургенева воплощает для нас гений славянской расы, его голос – голос тех смутно представляемых нами миллионов, которые <…> ждут своего часа, чтобы вступить на арену

цивилизации" [5, с. 7]. Вопрос же о предназначении "славянской расы", или "русская идея", был для России последней четверти XIX века предельно актуальным, он выходил из плоскости чистой политики, становился животрепещущей религиозно-философской идеей, захватывая все сферы жизни мыслящей интеллигенции. Поэтому эта проблема не обошла стороной и литературные празднования, посвященные открытию памятника А.С.Пушкину в Москве в начале июня 1880 г., в которых принял участие и Тургенев (в связи со смертью Великой Императрицы Марии Александровны, жены Александра II, торжества были отложены на неделю и начались 7 июня 1880 г.).

Иван Тургенев был трагической фигурой на горизонте русской общественной мысли. Это было связано не только с его необыкновенной личной судьбой, его оторванностью на многие годы от горячо любимой родины. Во многом это объяснялось выраженным своеобразием и непоколебимостью его общественно-философской позиции, которой обусловливалось его практическое одиночество среди многих русских общественных и художественных деятелей, сумевших найти поддержку своим взглядам в определенных, хоть и немногочисленных, кругах русского общественного движения. Тургенев чаще всего оставался непонятым и как писатель, которого надо было разгадывать, ибо он не выдавал готовых жизненных формул и не проповедовал, скорее ставил вопросы, нуждающиеся в серьезном обсуждении и глубоком понимании, весь состоял из полутонов и чувства такта, и как гражданин, свободная и открытая позиция которого не удовлетворяла желающих получить радикальные ответы на вечные русские вопросы "что делать?" и "кто виноват?". Тургенев давно привык к тому, что на родине он чаще является удобной мишенью для ударов и, сильно переживая это, тем не менее от своих либеральных и западнических воззрений не отступал. В очередной раз приехав на родину в 1880 г. и получив приглашение выступить на Пушкинских торжествах, он с радостью согласился сказать слово о своем любимом русском поэте, не собираясь при этом подлаживаться под общий тон кипящей радикальными идеями русской жизни. Открытие памятника величайшему русскому поэту Александру Сергеевичу Пушкину было примечательнейшим событием в жизни русского общества, и общественные деятели и русские литераторы готовились к нему с большой ответственностью и тщательностью. На эти торжества возлагались большие надежды, связанные с примирением всех ведущих общественных сил русской интеллигенции, которое было необходимо России в непростых условиях накалявшейся общественно-политической жизни.

Тургенев еще раз воспользовался возможностью донести свои мысли о великом русском поэте и, конечно же, о России, русской прогрессивной молодежи, и в очередной раз оказался в одиночестве, ему привычно достались непонимание и упреки в недооценивании всего русского, лавровый венок же достался Федору Достоевскому.

Но так ли полярно расходились взгляды двух гениев русской литературы, так ли непреодолимы и непримиримы были противоречия, которые уже день спустя после взаимных рукоплесканий и поздравлений, легли окончательно разъединяющей чертой на непростые отношения этих великих русских писателей?!

Примечательно, что И.Тургенев и Ф.Достоевский, будучи действительно очень разными людьми и абсолютно полярными талантами, сходились в некоторых принципиальных позициях. Это касается не только приверженности обоих монархической власти[1], в признании за царем законных прав и реальных возможностей управления Россией, что обусловливалось пониманием национального своеобразия России[2]. Важно именно то, что оба они осознавали необходимость единения русского народа с семьей европейских народов[3], что нашло подтверждение как раз в речах, произнесенных ими на московских торжествах. Оба писателя сходились и в признании того, что А.С.Пушкину принадлежит величайшая заслуга в деле самоопределения русской нации и становления ее самосознания, оба подчеркивали национальный и народный характер творчества поэта, общим был и философский смысл речей. Но их историческая направленность, их тональность и реакция публики на

[1] Тургенев писал: "Я либерал с давнего времени, но я и монархист тоже с давнего времени…" [V, с. 418], и позже писатель уточнял, что он "либерал династический, который никакой другой возможной реформы не признает, как реформы, исходящей сверху…" [1, т. XII, кн. 1, с. 174].

[2] Русский философ И.А.Ильин так писал о монархическом устройстве России, которое проистекало из "бытия России": "Нет ничего опаснее и нелепее, как навязывать народу такую государственную форму, которая не соответствует его правосознанию (например, вводить монархию в Швейцарии, республику в России, референдум в Персии, аристократическую диктатуру в Соединенных Штатах и т.д." (Ильин И.А. О монархии и республике // Вопросы философии. – 1991. – №4. – С. 128–129).

[3] Ф.Достоевский писал в январском выпуске за 1877 г. "Дневника писателя": "…нам от Европы никак нельзя отказаться. Европа нам второе отечество, – и я первый страстно исповедую это и всегда исповедовал. Европа нам почти так же всем дорога, как Россия; в ней все Афетово племя…" (Достоевский Ф.М. Полное собрание сочинений: В 30 т. – Л.: Наука, 1972 – 1988. – Т. XXV. – С. 20, 23).

выступления разнились, что можно сказать и о придаваемом им значении в современном литературоведении. Главным пунктом расхождения было понимание писателями роли русского народа и России в судьбе современной Западной Европы. Ф.Достоевский со всем пламенем своего сердца высказал мысли о великом и особенном назначении русского народа, которому предназначено свыше воссоединить все человечество, все нации мира, причем объединиться народы должны будут под знаменем православной веры. Тургенев не мог ни поддержать, ни понять Достоевского в этой его идее, так как никогда не жил иллюзиями и не страдал утопическими фантазиями, а был, по верному замечанию блестящего русского ученого П.Б.Струве, "необыкновенно острым по своему историческому и политическому зрению человеком", свободным от ловушек максимализма, от "ошибки короткого замыкания" [6, с. 96].

Известный критик Н.Страхов выделил такие основополагающие компоненты речи Ивана Сергеевича Тургенева и реакцию публики на нею: "Главный пункт, на котором остановилось общее внимание, состоял в определении той ступени, на которую Тургенев ставил Пушкина. Он признавал его вполне народным, т.е. самостоятельным поэтом. Но он ставил еще другой вопрос: есть ли Пушкин поэт национальный. <…> Все это и другое подобное было иным не совсем по душе. В группе деятельных участников торжества пронеслось чувство некоторой неудовлетворенности, неясной досады" [7, с. 685].

Иван Тургенев был далеким от ортодоксальных взглядов и навязчивых проповедей человеком, как уже было сказано, он был сдержанным, искренним и свободным в оценках. Как замечательно выразился в "Апологии сумасшедшего" глубокий мыслитель и друг А.Пушкина П.Я.Чаадаев, "прекрасная вещь – любовь к отечеству, но есть нечто еще более прекрасное – это любовь к истине". Тургенев всегда руководствовался критерием объективности и правды. И в речи, произнесенной им на заседании Общества любителей российской словесности 7 июня 1880 г., он от своих принципов не отступил, а как раз обоснованно оформил и подытожил уже давно назревшие мысли о "великом учителе", как он всегда величал Пушкина. Тургенев готовился к речи серьезно, продумывая каждое ее положение, но именно в связи с глубокой сосредоточенностью и ответственностью, с которыми он взялся за дело, небольшая брошюра, в которую оформилась речь, "вышла уже вовсе не для народа <…>, а для людей культурных…" [8, с. 682], которые так же мало поняли ее искреннее и истинное содержание, как и "народ".

Н.Генералова верно подметила, что содержание Пушкинской речи Тургенева во многом было сформировано под воздействием идей В.Белинского. Поэтому неслучайны в тексте речи упоминания о самобытном русском литераторе, которого так почитал писатель (кроме того, критик умер 26 мая, в день рождения Пушкина). В.Белинский считал, что своему развитию, своим "примечательным поэтическим именам" русские обязаны соприкосновению с Европой, огромная роль в этом принадлежала Петру Великому, о котором также в своей речи вспоминает Тургенев. О грандиозной деятельности Петра Великого в своем выступлении говорит, кстати, и Достоевский, приписывая именно этому человеку-гиганту пробуждение русского самосознания. Опираясь на Белинского, который первым объявил Пушкина "величайшим и по преимуществу национальным русским поэтом", и Тургенев назвал Пушкина "первым русским художником-поэтом", поясняя, что "самая сущность, все свойства его поэзии совпадают со свойствами, сущностью нашего народа" [9, с. 303]. Для Тургенева духовная принадлежность к своему народу была высшей похвалой. Этим писатель признавал исключительность заслуги Пушкина, которому выпал жребий ввести русский народ в семью других мировых народов, выразив его душу в вечных художественных формах. Тургенев подчеркнул, что Пушкин благодаря сочетанию особой "восприимчивости" и "самодеятельности" сумел открыть миру своеобразие русской ментальности. "Самодеятельности", т.е. независимой свободе духа, обязан поэт, по мнению Тургенева, и тем, что он "освободился и от подражания европейским образцам и от соблазна подделки под народный тон". Потому то Пушкин и является "великолепным русским художником", только русским, т.е. именно с его именем, с его творчеством стало возможно ассоциировать Россию. Ибо, как писал И.А.Ильин, "жизнь народного духа находит себе в творчестве гения сосредоточенное и зрелое выражение. Гений говорит *от* себя, но не *за* себя только, а за весь свой народ <…>, ибо слово его *рождено духовным актом национального строения и несомо подлинным ритмом народной жизни*" [10, с. 229].

Основной, самый серьезный упрек, который бросали Тургеневу, заключался, как уже было сказано, в том, что он так и не осмелился назвать Пушкина "национально-всемирным поэтом", "национальным поэтом в смысле всемирного" [9, с. 304]. Но Тургенев указал на главное, что сумел сделать великий поэт: "установить язык и создать литературу", так как, по мнению писателя, только "художество как воспроизведение, воплощение идеалов, лежащих в основах народной жизни и определяющих его духовную и нравственную физиономию, – составляет одно

из коренных свойств человека". Пушкин же выразил "музыку духа" (И.Ильин) своего народа, которая всегда своеобразна у каждой нации, и благодаря этому гений Пушкина и стал явлением общечеловеческим: "Но только тогда, когда творческой силою избранников народ достигает сознательно-полного, своеобразного выражения своего искусства, своей поэзии – он тем самым заявляет свое окончательное право на собственное место в истории; он получает свой духовный облик и свой голос – он вступает в братство с другими, признавшими его народами"[1].

Тургенев сказал многое, но все-таки не договорил до конца, не поддался соблазну превознести до уровня Шекспира или Гете, заслуженно или нет, русского поэта, и тут, как мне кажется, сказалось свойство его скептически настроенного и вечно сомневающегося ума: "…мы не решаемся дать Пушкину" "название национально-всемирного поэта", "хоть и не дерзаем его отнять у него". Он лишь выразил надежду, что явится в России еще тот "неведомый избранник, который превзойдет своего учителя – и заслужит вполне название национально-всемирного поэта…" [9, с. 307]. Моя мысль находит свое подтверждение в высказывании уже упомянутого П.Б.Струве, который проникновенно писал о Тургеневе следующее: "Представьте себе поэтический дух Платона во власти или, вернее, под властью скептицизма – и вы получите Тургенева. <…> Тургенев чаял высший мир идей-образцов и – целомудренно боялся верить в них и прикидывать к ним жалкие тени подлунного бытия. Это странное сочетание стремления ввысь, в мир вечных "идей", с трезвым, а подчас и разъедающим анализом низменной действительности ярко сказалось и в художественном творчестве, и в политическом мышлении Тургенева" [11, с. 279].

Ф.М.Достоевский, благоговейная любовь которого к Пушкину хорошо известна, в своей речи также назвал его "великим народным писателем", т.е. таким, который максимально емко и полно раскрыл душу своего народа. Достоевский считал Пушкина "первым русским человеком", который "приходит в самом начале правильного самосознания нашего",

---

[1] Удивительна едва ли не буквальная перекличка взглядов художника-Тургенева со взглядами на проблемы важности сохранения национальной самобытности мыслителя И.А.Ильина, который писал об этом следующее: "Каждое истинное духовное достижение – в звании, и в добродетели, в религии, в красоте или в праве – есть достижение *общечеловеческое*, которое способно объединить на себе взоры, и чувства, и мысли, и сердца *всех людей*, независимо от эпохи, нации и гражданской принадлежности". (Ильин И.А. Путь духовного обновления. – С. 252.)

который первым в романе "Евгений Онегин" воплотил "настоящую русскую жизнь" и "положительный тип русской женщины". Но Достоевский, будучи отягощенным определенными партийными привязанностями (а он причислял себя к "русской партии", члены которой особенно пламенно верили во вселенское предназначение русского народа), со всей пафосностью своего гения, которая и породила безудержность его выступления и затмила определенную схожесть взглядов его и Тургенева, назвал "всемирную отзывчивость" Пушкина, его способность "перевоплощения своего духа в дух чужих народов" едва ли не определяющим фактором его гениальности, его величия, увидел в этом выражение "национальной русской силы". Но и Тургенев выразил схожую мысль, только в более спокойных выражениях, связав восприимчивость Пушкина с присущей ему глубокой национальной самобытностью: "…Пушкин был центральный художник, человек близко стоящий к самому средоточию русской жизни. Этому его свойству должно приписать и ту мощную силу самобытного присвоения чужих форм, которую сами иностранцы признают за нами…" [9, с. 303]. Для подтверждения своих мыслей оба писателя приводили известные и почти одинаковые примеры из пушкинского творчества, которые подтверждали их тезис о "всемирной отзывчивости" русского поэта: Тургенев упомянул "Скупого рыцаря", "под которым с гордостью подписался бы Шекспир", Достоевский же и "Скупого рыцаря", и сцены из "Фауста", "Пир во время чумы", и "Дон Жуана", утверждая, что, "если бы не было подписи Пушкина, вы бы никогда не узнали, что это написал не испанец" [12, с. 455], хотя последний комплимент представляется несколько сомнительным.

Для понимания же причин расхождения писателей в оценках пушкинского гения принципиально важно помнить тот важнейший факт, что Тургенев не был верующим человеком в том смысле, в каком был абсолютно верующим в Христа Спасителя Достоевский. Тургенев, верный себе, пытался быть максимально объективным и трезвым в оценках, опыт жизни на Западе давал ему возможность не увлекаться утопическими идеями о победоносном вхождении русского народа в семью европейских народов, да еще и в качестве народа ведущего и несущего миру светоч своей православной веры[1]. Интеллектуал Тургенев более трезво смотрел

[1] В письме к Е.А.Черкасской И.С.Тургенев писал по поводу болезненного для России "балканского вопроса": "…видя на месте ненависть к нам всей Европы – нельзя наконец не углубиться в самого себя – и не признать за Россией права

на мир, и эта ясность взгляда позволяла ему увидеть, что русский народ, несмотря на весь огромный потенциал, несмотря на все свое величие и величие созданного им языка, не занял еще в семье европейских народов свое особое уникальное и ведущее место. Вспомним письмо Тургенева к графине Е.Ламберт, написанное им 21 мая (2 июня) 1861 г.: "История ли сделала нас такими, в самой ли нашей натуре находятся залоги всего того, что мы видим вокруг себя – только мы, действительно, продолжаем сидеть – в виду неба и со стремлением к нему – по уши в грязи. Говорят иные астрономы – что кометы становятся планетами, переходя из газообразного состояния в твердое; всеобщая газообразность России меня смущает – и заставляет меня думать, что мы еще далеки от планетарного состояния. Нигде ничего крепкого, твердого – нигде никакого зерна; не говорю уже о сословиях – в самом народе этого нет" [1, т. IV, с. 326]. Достоевский же "всю свою жизнь жил с этой верой в способность русского народа к всеобъемлющему синтезу, во внутреннюю полноту и богатство Православия, в котором найдут себя в высшем, органическом синтезе все отдельные части западного христианства" [13, с. 125]. Мысли о великом предназначении русского народа зрели в писателе со времен его возвращения с каторги, в "Дневнике писателя", в статьях разных лет, мы встречаем их в более логически оформленном и завершенном виде, чем они были высказаны им в Пушкинской речи. Так, в статье, посвященной памяти французской писательницы Жорж Санд, Достоевский подчеркивал, что "величайшее из величайших назначений, уже сознанных русскими в своем будущем, есть назначение общечеловеческое, есть общеслужение человечеству.., всечеловечеству"; в одной статье "Дневника писателя" за 1877 год он писал "о будущем предназначении гения России во всем человечестве, как всеединящего, всепримиряющего и все возрождающего в нем начала", в другой же, январской книжке 1877 года, Достоевский подчеркивал, что "Россия, вкупе со славянством и во главе его, скажет величайшее слово всему миру, которое тот когда-либо слышал, и что это слово именно будет заветом общечеловеческого единения" [12, с. 124, 254, 412]. Но русский мыслитель-богослов В.Зеньковский верно замечал, что Достоевский ошибочно приводил "вселенскую правду" "в слишком близкую связь с Россией, что Россия одна в состоянии взять на себя бремя всего мира", этим самым он как бы искусственно отделял Россию от "всего христианского мира",

---

поступить как ей хочется (письмо от 9 (21) ноября 1876 г., Париж) [1, т. XI, с. 349).

оставаясь во "власти христианского натурализма, во власти утопизма" [13, с. 125]. Более того, философ замечал, что "служение Православию (а Достоевский отождествлял православное и русское – Е.А.) как вселенской истине освобождается от навязчивой мессианской идеи <…> освобождается от почвенничества, ибо в самой-то почве и оказались ужасающие диссонансы и буйство…" [13, с. 140]. К этим мыслям подтолкнули ученого горький кровавый опыт истории России, от которого по благодати господней был избавлен Ф.Достоевский.

Вопрос о самоопределении России, о месте и значении ее в мире будоражил русскую общественную мысль чуть ли не с самого начала XIX века. Известное "Философическое письмо" П.Я.Чаадаева, своеобразного и глубокого выразителя дум русского интеллигентного общества, заострило те проблемы, которые легли в основу формирования двух ведущих сил в России – славянофильства и западничества. Интересно, что обе эти силы Ф.Достоевский называл "явлением историческим и в высшей степени народным". Исторический опыт показывает, что разъединяло эти партии отношение к религии, к православию в частности, что было действительно крайне существенным, а объединяла не только любовь к России, практически одинаковая забота о самобытности русского духа, о сохранении его национального своеобразия[1], но и отношение к Западной Европе. П.Я.Чаадаев, которого по привычке охотно относят к западникам, абсолютно совпадал с Пушкиным в мыслях о самобытной неповторимости России: "Мы не Запад… Россия… не имеет привязанностей, страстей, идей и интересов Европы" (ср. со словами Пушкина: "Россия никогда ничего не имела общего с остальною Европою … история ее требует другой мысли, другой формулы" [14, с. 159]). Не видели ничего общего у русского народа с европейцами и другие выдающиеся деятели философской и художественной мысли не только XIX, но и XX века, когда продолжал так громко обсуждаться вопрос о "русской идее". И Вяч.Иванов, и Н.Бердяев, и И.Ильин, и С.Булгаков писали о коренных генетически-исторических различиях между европейцами и русскими, указывали на упадок духовной культуры Запада, на разложение моральных сил европейского человечества (о "дурных идеях

[1] Любовь к родине и отдаленность от нее сильно переживались Тургеневым, потому и чувства национальной гордости были особенно заострены у писателя. Очень лаконично и полно выразил идеи о ценности национального своеобразия И.А.Ильин, находившийся после революции в вынужденной эмиграции: "Национальное обезличение есть великая беда и опасность в жизни человека и народа". (Ильин И.А. Путь духовного обновления. – С. 240.)

и гибельных заблуждениях", которые вынесли русские из триумфального шествия по Европе после Отечественной войны 1812 г., писал тот же Чаадаев, имея в виду, что эти идеи были чужды русскому духу). Очень скромного мнения о нравственном потенциале современного ему западного общества был и западник Тургенев, упомянувший и в своей Пушкинской речи о "горьких для нас плодах" жизни западных народов. Но тем не менее, тяжело переживая все недостатки российского жизненного уклада, он желал своей стране лучшей доли, устроенности и благополучия социальных и моральных сторон жизни народа. И образцом для него оставался общественный уклад жизни Западной Европы, цивилизованность и развитость правосознания которой увлекали писателя. В азарте спора со своим непримиримым оппонентом А.И.Герценом писатель даже заявил, что "мы, русские, принадлежим и по языку и по породе к европейской семье, "genus Europaeum" – и, следовательно, по самым неизменным законам физиологии, должны идти по той же дороге" [1, т. V, с. 67]. Достоевский же в России был первым писателем, в творчестве которого с такой мощной силой раскрылся смысл "русской идеи", который впоследствии по-разному трактовался русскими философами и религиозными мыслителями. Но Пушкинская речь его, также тщательно подготовленная, хорошо продуманная и опиравшаяся в некоторых положениях на идеи того же В.Белинского, эта речь, полная решимости Достоевского "своему делу послужить", все-таки, по верному замечанию, чуткого исследователя творчества писателя И.Волгина, принадлежит больше "сфере искусства", чем "области "чистой мысли" [15, с. 392]. О чисто художественном блеске выступления Достоевского писал и Тургенев: "Эта *очень умная, блестящая и хитроискусная*, при всей своей страстности, речь всецело покоится на фальши, но фальши крайне приятной для русского самолюбия <…> Но понятно, что публика сомлела от этих комплиментов: да и *речь была действительно замечательная по красивости и такту*" (выделено авт. – Е.А.) [1, т. XII, кн. 1, с. 272]. Произнесенная пламенно и страстно, она возымела небывалое воздействие на слушателей, которые по ее окончании бросились целовать и поздравлять автора. Среди этих восторгавшихся слушателей был и Тургенев, который не мог сдержать восхищения писательским и ораторским талантом своего ярого оппонента и бросился, по словам самого Достоевского, обнимать оратора. Поражен выступлением был и идеологический противник писателя, друг Тургенева, убежденный западник П.В.Анненков, который назвал Достоевского "гением". Особенный восторг и овации вызвали два тезиса Достоевского – о русском человеке и

о великом предназначении России в мировой истории: "Да, назначение русского человека есть бесспорно всеевропейское и всемирное. Стать настоящим русским, стать вполне русским, может быть, только и значит только (в конце концов, это подчеркните) стать братом всех людей, *всечеловеком*, если хотите". И дальше: "О, народы Европы и не знают, как они нам дороги! И впоследствии, я верю в это, мы, то есть, конечно, не мы, а будущие грядущие русские люди поймут уже все до единого, что стать настоящим русским и будет именно значить: стремиться внести примирение в европейские противоречия уже окончательно, указать исход европейской тоске в своей русской душе, всечеловечной и воссоединяющей, вместить в нее с братскою любовию всех наших братьев, а в конце концов, может быть, и изречь окончательное слово великой, общей гармонии, братского окончательного согласия всех племен по Христову евангельскому закону!" [12, с. 458].

Но успех речи был непродолжительным, быстро наступило отрезвление, и Тургенев как раз против этих ведущих и громких положений Достоевского и выступил резко и категорично. Он писал своему издателю М.М.Стасюлевичу 13 (25) июня 1880 г.: "А главное: "Мы скажем последние слова Европе, мы ее ей же подарим – потому что Пушкин гениально воссоздал Шекспира, Гете и др."? Но ведь он их *воссоздал*, а не *создал* – и мы точно также не создадим новую Европу – как он не создал Шекспира и др. И к чему этот *всечеловек*, которому так неистово хлопала публика? Да быть им вовсе и не желательно: лучше быть оригинальным русским человеком, чем этим безличным всечеловеком" [1, т. XII, кн. 1, с. 272]. Впоследствии в XX веке споры о национализме, космополитизме, интернационализме и "сверхнационализме" (И.Ильин) среди мыслящей русской общественности продолжались, но важным мне представляется то, что если некоторые спорные положения речи Достоевского объясняются крайним волнением человека, искренно желавшего изложить свои давно выстраданные сердцем думы, а главное, думы человека, глубоко верующего в Христа, то религиозные мыслители, находившие множество плодотворных и благодатных зерен в творчестве гениального Достоевского, к "всечеловеку" относились с большим опасением и неприятием. Так, например, С.Булгаков писал: "Абстрактных, космополитических всечеловеков, из которых состоит абстрактное человечество, вообще не существует, в действительности оно слагается из наций, а нации составляются из племен и из семей. Стоит только переложить абстрактный язык науки на конкретный язык действительности, как вся проблема о соотношении индивидуального получает перестановку и проблематичным

становится уже не существование национального рядом с общечеловеческим, как прежде, но наоборот, возможность общечеловеческого в национальном, всеобщего в конкретном" [16, с. 439–440].

В.Зеньковский уже в XX веке верно подметил, что "Европа уже не вне нас, а внутри нас, – и это относится не только к стихии культуры, но и к религиозной стихии" [13, с. 139]. Это сложилось исторически, потому и споры западников и славянофилов были неразрешимыми и бесплодными. Тот же исторический опыт расставил все по своим местам, и уже теперь никому не приходится сомневаться в том, что А.С.Пушкин – великий "национально-всемирный поэт", как и И.С.Тургенев – русский западник и великий гениальный художник мирового значения, ибо "гений всегда остается для своего народа живым источником духовного освобождения, радости и любви" [10, с. 230], а таким и является для нас творческий и духовный опыт Ивана Сергеевича Тургенева.

Литература

1. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений и писем: В 28 т. – М.; Л., 1961. Письма в 13 томах, 15 книгах. – М.; Л., 1961–1968.
2. Генералова Н.П. И.С.Тургенев: Россия и Европа. Из истории русско-европейских литературных и общественных отношений. – СПб.: РХГИ, 2003. – 584 с.
3. Голсуорси Дж. Собр. соч.: В 16 т. – М., 1962. – Т. 16. – Цит. по: Генералова Н.П. И.С.Тургенев: Россия и Европа. Из истории русско-европейских литературных и общественных отношений. – СПб.: РХГИ, 2003. – С. 7.
4. Ги де Мопассан. Статьи о писателях. – М.: Гос. изд-во художественной литературы, 1957. – 79 с.
5. Джеймс Г. Женский портрет. – М., 1984. – Цит. по: Генералова Н.П. И.С.Тургенев: Россия и Европа. Из истории русско-европейских литературных и общественных отношений. – СПб.: РХГИ, 2003. – С. 7.
6. Струве П.Б. Статьи о русских писателях // Русская литература. – 1992. – №3. – С. 81–104.
7. Страхов Н.Н. Биография, письма и заметки из записных книжек Ф.М.Достоевского. – СПб., 1883. – Цит. по: Тургенев И.С. Полное собрание сочинений: В 30 т. – Сочинения в 12 т. – Т. 12. – М.: Наука, 1986. – 814 с.
8. Тургенев И.С. Полное собрание сочинений в 30 т. – Сочинения в 12 т. – Т. 12. – М.: Наука, 1986. – 814 с.
9. Тургенев И.С. Собрание сочинений: В 10 т. – М.: Госуд. изд-во художественной литературы, 1962. – Т. 10. – 344 с. (Текст Пушкинской речи цитируется по данному изданию).
10. Ильин И.А. Путь духовного обновления / Иван Ильин. – М.: АСТ: АСТ МОСКВА, 2006. – 365 с.

11. Струве П.Б. И.С.Тургенев как политический мыслитель. – Цит. по: Полторацкий Н. П.Б.Струве и И.С.Тургенев (И.С.Тургенев в характеристике П.Б.Струве) // Записки русской академической группы в США. – New York, 1983. – Т. XVI. – P. 279.

12. Достоевский Ф. Дневник писателя. – СПб.: Азбука-классика, 2005. – 464 с.

13. Зеньковский В.В. Русские мыслители и Европа. – М.: Республика, 2005. – 368 с.

14. Кожинов В.В. Пушкин и Чаадаев (к истории русского самосознания) // Пушкин и современная культура. – М.: Наука, 1996. – С. 138–161.

15. Волгин И. "Колеблясь над бездной…" – М.: Центр гуманитарного образования, 1998. – 656 с.

16. Булгаков С.Н. Сочинения: В 2 т. / С.Н.Булгаков. – М.: Наука, 1993. – Т. 2. – 603 с.

Л.С.Крикун

"Сонячна машина" В.Винниченка: стратегії досягнення досконалості як норми буття

Намагання пізнати, осмислити суспільство, реалізувати своє ставлення до нього супроводжувало людство на всіх етапах його історії. На нову суспільну атмосферу першої половини XX століття гостро зреагувала й літературна творчість В.Винниченка періоду еміграції. Він зумів виразити те, що визначило зміни в системі взаємин людини й світу, особистості й суспільства. Тому творчість письменника стала виразником ідей, настроїв, почуттів цілого покоління й належно означена "певним чином пророчою" [6, с. 8].

Досліджень, присвячених вивченню "Сонячної машини", на сьогодні маємо чималу кількість. Проте, як зазначає критик І.Гайванович, "якщо від початку письменницької кар'єри автор зосереджує свою увагу лише на особистостях, постійно ставлячи своїх героїв у межові ситуації екзистенційного вибору та мусуючи тему "чесності з собою", то першою, по суті, спробою художнього узагальнення на рівні суспільства є його роман "Сонячна машина" [3, с. 183–184]. Твір цікавий насамперед ідеєю прагнення досконалості як норми буття. З огляду на час і обставини написання твору Винниченкове зацікавлення питанням трансформації суспільства є цілком закономірним, адже руйнація усталених основ буття за умови відсутності нових конструктивних моделей існування спричинила кризу морально-духовного розвитку людства. Відтак у творі актуалізується спроба окреслити шляхи вдосконалення суспільства в контексті утопічного

та антиутопічного дискурсів, що зумовлено його жанровою особливістю.

Питання жанрового означення "Сонячної машини" залишається досить дискусійним. У літературній критиці на сучасному етапі виокремилося принаймні три групи дослідників: перша – ті, хто вважає цей твір класичною утопією (О.Білецький, М.Зеров, Г.Костюк, І.Лакиза, М.Сорока, П.Федченко та ін.); друга – прихильники антиутопічного жанру (І.Гайванович, А.Градовський, Г.Сиваченко, ін.); решта займає проміжне місце, оскільки виділяє його в особливу жанрову категорію синтетичного або універсального роману, який органічно поєднує як різнорідні жанрові форми, так і елементи утопії й антиутопії (Г.Баран та ін.).

Вважаємо, найточніше жанрове визначення роману може бути таким: антиутопія з елементами утопії, фантастики та авантюрно-детективними мотивами. Це дає можливість виокремити його в специфічну жанрову категорію так званого синкретичного роману.

Таким чином, з'ясувавши особливості жанрової модифікації "Сонячної машини", повернемося до проблеми, яка постала перед Винниченком під час перебування у вимушеній останній еміграції: його непокоїть тогочасний драматичний стан суспільства та місце індивіда в ньому. Більше того, як зазначає дослідниця Г.Баран, "автор "Сонячної машини", виходячи з "сьогоднішнього пекла" (мається на увазі сьогодення автора), застерігав, що "пекло" продовжиться й посилиться в майбутньому і призведе до більшовицького тоталітаризму та соціальної катастрофи, до занепаду економіки, духовності, культури" [1, с. 4].

Тому, аби уникнути небажаних прогнозів майбутнього, функціональною в даному ракурсі (адже роман – політематичний) стає тема перебудови світу й людини, яка є основною як в утопістів, так і в антиутопістів. Але трансформація відбувається у протилежних напрямках. Утопісти переконані, що світ і людина, прогресуючи й розвиваючись, удосконалюються. Антиутопісти вважають, що людська еволюція врешті-решт призведе до виродження й повного знищення.

Відтак вибудовується авторська художня концепція світобачення, в основі якої лежить ідея досягнення щастя як необхідна умова порятунку людства від катастрофи. Адже доктор Рудольф задумав свій винахід з метою ощасливити людство. Несподівано для себе він робить цікаве відкриття: "щастя – така надзвичайно рідка, ненормальна річ у людей, що того, кому вона попадається, вважають за ненормального", "щастя – то ненормальність, оп'яніння або божевілля" [2, с. 238]; і далі робить висновок: "коли всі стануть "ненормальними", то ясно, що ця "ненормальність" стане "нормальністю" [2, с. 239].

Отож, науковий винахід Рудольфа Штора (Сонячна машина) перед-

бачав побудову нового справедливого світу на землі, ідеального суспільного устрою. Таким чином, Винниченко репрезентує своєрідний "проект удосконалення людського суспільства через організаційно-інтелектуальні новації" [5, с. 1074], що уможливлює розгляд даної проблеми в утопічному дискурсі. З винаходом фактично утверджується абсолютне панування утопічної ідеї над людськими долями, оскільки, за висловленням самого доктора Рудольфа, Сонячна машина – "це джерело сили, радості, життя, щастя…" [2, с. 264].

Як бачимо, письменник пропонує таку стратегію розвитку людства в кризовій ситуації, за якою сенс буття полягає в щасті, красі, сонці, правді й науці.

Винниченкові герої, досягнувши стану абсолютного задоволення, здавалося б, повинні почуватися безмежно щасливими. Однак майже відразу частина з них усвідомила, що насправді людство опинилося перед страшною загрозою – повною деградацією та здичавінням.

Так, принцеса Еліза намагається переконати Рудольфа в тому, що Сонячна машина небезпечна: "…вона принесе людству величезні нещастя" [2, с. 263], "нещастя буде через те, що машина внесе анархію в громадянство, зруйнує всі підвалини його, викличе страшенну, криваву боротьбу, знищить усі здобутки культури" [2, с. 264]. А Фрідріх Мертенс пояснює графові Адольфу, які "страшні нещастя несе" цей винахід, "наслідки його катастрофічні. Для всієї культури, людськості. Анархія. Руїна всього", й доводить, що "ця машина дасть демагогам, ледарям, нездарам точку опертя. Самі загинуть і весь світ загублять" [2, с. 254].

Винниченко показує процес негативного впливу техніки й науки на людину за умови нераціонального використання нею результатів досягнення. Адже Сонячна машина покликана заміняти людську працю, яка є, по суті, основою життя індивіда, оскільки має на меті добування їжі – природної необхідності для живого організму. Не стане праці на землі – припиниться рух, а разом із ним і життя (загальновідомий вислів: рух – це життя).

Така глобальність змін у суспільстві призвела до поділу людей на прихильників і противників наукового винаходу, що дає можливість у подальшому розглядати сформульовану проблему в межах антиутопічного дискурсу. Відтак людство опиняється в стані невизначеності й сумніву, які породжують суперечності між духовною культурою і мораллю та технічними можливостями. Яскравим прикладом цього є позиція естетки Сузанни, висловлена в передсмертному листі до Макса Штора: "Життя ж нема. Нема душі його – краси. Сонячна машина випалила все людське, а людське є в красі, в твореній краси. В цьому ж, тільки в цьому, є

різниця між людиною й твариною, звіром. Сонячна машина звела людину на тупу брудну тварину, на злого дикого звіра… Людство померло, воно завершило круг, вернулося до вихідної точки… це є загибель людства, поворот у лоно звірів, із якого воно вийшло. Історія скінчена…" [2, с. 469–470]. Героїня, потрапивши в нелегку для неї ситуацію вибору (що є вимогою жанру антиутопії), виголошує бажання "померти людиною". Ця фраза звучить як протест Сузанни проти існуючого недосконалого суспільного устрою, що призвів до катастрофічного наслідку – самознищення. Своїм вчинком героїня роману опротестувала думку про те, що "потворна "механізація" людини стає чимось метафізично неминучим" [8, с. 45]. Така поведінка Сузанни Фішер, безперечно, позначена екзистенційними моментами й викликом суспільству, в якому "…машина перетворює людей на безликих стандартизованих істот, позбавлених будь-якої індивідуальності" [7, с. 67].

У цьому випадку Винниченко накреслює ще один шлях до досконалості буття, позначений прагненням вічного свята краси, любові, щастя; створенням братерства рівних, сильних, вільних царів природи, неба, вод, землі, врешті-решт, "нової людини".

Перед читачем постають три своєрідні стратегії досягнення досконалості як норми буття за умов перебування людства в кризовій ситуації. Кожну з них репрезентують представники різних верств населення, які, відповідно, є носіями своєрідного бачення досконалого суспільства. Так, перша стратегія, яку вибудовують Рудольф і Макс Штори та інші прибічники Сонячної машини, характеризується утопічністю: означена оптимістичною мрією про ідеальне майбутнє. Винниченко вустами своїх героїв висловлює "непохитну віру в комуністично-конкордистське майбутнє" [9, с. 36] й зображує "становлення комуністичного суспільства" [9, с. 34]. Тому цей шлях позначений атрибутами схвалення й визнання, характерними для утопічного дискурсу. З цього приводу доречною видається гіпотеза доктора Йозефа Шпіндлера (спочатку члена Інараку, пізніше – Найвищої Ради Вільної Спілки Творчої Праці) щодо оцінки нинішнього (мається на увазі тогочасного) становища людства: "…наш теперішній стан є стан… богів" [2, с. 455]. І доводить це безсумнівними аргументами: "Характеристична ознака Богів: нічого не робити й годуватись нектарами чи амброзіями. І тепер прошу вас кинути погляд на наш стан: чи не повна аналогія зі станом богів? Включно до нектару – сонячного хліба?" [2, с. 456].

Проте дана стратегія відображає процес регресивного розвитку людства й у кінцевому підсумку представляє первісну модель ідеального суспільного устрою.

Абсолютно протилежним виявився інший шлях удосконалення су-

спільного життя. У цьому контексті він представлений двома найяскравішими постатями принцеси Елізи та пана Мертенса. Відмінність полягає в наданні переваги активній життєвій позиції, зумовленій постійним станом сумніву й заперечення, що є особливістю антиутопічного дискурсу.

Від початку ці герої сприйняли з жахом наукове відкриття Рудольфа Штора, оскільки не могли припустити таке життя, коли людина нічим не зайнята. "Що особливо страшне в усій цій блискавичній катастрофі – це знищення дії, руху, діяльності. Не втрата сили, влади, багатства, слави, все це – порох, дим. А втрата активності" [2, с. 412], – з хвилюванням розмірковує пан президент. Його до обурення вражає те, що інаракісти "вбили найцінніше в людства – активність. Сонячна машина вбила мікроб інтересу. Але де нема мікробів інтересу, боротьби, там нема ніякого життя…" [2, с. 413]. Відтак порятунок людства від катастрофи, яка спіткала його на порозі нового світового ладу, криється "не в Сонячній машині, не в наведенні порядку в якість державі військами іншої, не у фізичному знищенні інакомислячих, не в красивих гаслах, а в щоденному труді" [4, с. 72]. Це є шлях прогресивного розвитку суспільства, оскільки останнє перебуває в стані постійної активності й дієвості.

Дещо відмінною від двох попередніх виявилася виділена нами третя стратегія, яка стоїть ніби рангом вище від описаних. Особливість полягає в тому, що вона позначена екзистенційними мотивами (зокрема, ситуацією вибору), в результаті чого виявилася трагічною. Крім того, в даному випадку важливим моментом є естетична категорія краси, яка задає траєкторію по цьому шляху. Виразником естетичного в творі є героїня Сузанна, яка красі протиставляє все огидне, але в першу чергу Сонячну машину.

Таким чином, своєрідність цієї стратегії полягає в тому, що її основними показниками є категорії краси, любові й щастя. А тому досконалим буття бачиться лише у випадку постійного переживання почуттів щастя й любові та відчуття краси.

Відзначимо, що В.Винниченко, перебуваючи у вимушеній ізоляції під час написання "Сонячної машини" та спостерігаючи "крайню здеморалізованість емігрантського оточення" [10, с. 157], усе більше починає віддавати перевагу філософським розмірковуванням про драматичний стан сучасного йому суспільства. Письменника цікавлять насамперед буттєві умови існування героїв, з'ясування та усунення причин розладу як фізичних, так і психічних сил людства та пошук шляхів виходу з кризи. Тому невипадково виділена автором проблема у фіналі роману знаходить дещо неоднозначне розв'язання в контексті поєднання утопічного та антиутопічного дискурсів. З одного боку, майбутнє письменнику бачиться в

науково-технічному прогресі, негативним наслідком якого є людська бездуховність і аморальність. З іншого – в хаотичній розрусі, в результаті якої настає суспільне виродження. Але водночас Винниченко висловлює надію, що людству вдасться уникнути фатального кінця й побудувати гармонійне досконале суспільство, що, на його думку, є абсолютною нормою буття в світі.

Література

1. Баран Г. Вивчення роману В.Винниченка "Сонячна машина" на уроках української літератури // Українська мова та література. – 2000. – №14. – С. 4–6.
2. Винниченко В.К. Сонячна машина / Передм. О.Гнідан. – К.: Сакцент Плюс, 2005. – 640 с.
3. Гайванович І. Винниченкова система конкордизму як проект саморегуляції суспільства // Молода нація: Альманах. Вип. 3. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 180–192.
4. Грищенко В. Батіг, пряник чи мікроб інтересу? (Погляди В.Винниченка на будь-яку владу одних людей над іншими в романі "Сонячна машина") // Українська мова і література в школі. – 2000. – №6. – С. 69–72.
5. Новейший философский словарь – 3-е изд., исправл. – Мн.: Книжный Дом, 2003. – 1280 с.
6. Сиваченко Г.М. Пророк не своєї вітчизни. Експатріантський "метароман" Володимира Винниченка: текст і контекст. – К.: Альтернативи, 2003. – 280 с.
7. Сиваченко Г. "Сонячна машина" В.Винниченка в магічному колі експресіонізму // Слово і час. – 1998. – №1. – С. 65–71.
8. Сиваченко Г. "Сонячна машина" В.Винниченка і роман-антиутопія XX сторіччя // Слово і час. – 1994. – №1. – С. 42–47.
9. Сорока М. Місце для утопії: Про роман В.Винниченка "Сонячна машина" // Критика. – 2006. – №7/8. – С. 33–36.
10. Федченко П. "Треба б наблизити до найбільшої реальності…": Про "Сонячну машину" В.Винниченка // Київ. – 1989. – №1. – С. 157–160.

Н.І.Михальчук

Естетизоване життя як провокація: музичний проект буття проти принципу реальності ("Раб краси" В.Винниченка)

Філософська історія терміна "естетичний", за Г.Маркузе, відображає репресивне трактування чуттєвих пізнавальних процесів, "порядку чуттєвості" ("Ерос і цивілізація", розділ "Естетичний вимір"), але первісно він означав "пов'язаний з почуттями", а мета естетичного полягала в досконалості чуттєвого пізнання. Ця досконалість визначалась як краса.

Повторюючи тезу О.Баумгартена, Г.Маркузе наголошує на внутрішньому зв'язку цього терміна з інстинктивним задоволенням, при якому "естетичне задоволення, як і раніше, залишається задоволенням" [1].

Феномен естетизму, що зводиться до визнання краси вищим благом і вищою істиною, а насолоди красою – вищим життєвим принципом, був вперше обґрунтований романтиками. У спільній для романтизму тенденції до заглиблення у внутрішній світ людини треба шукати і витоки концепції музикального як безпосереднього вираження чуттєвості.

Ф.Шіллер протиставляє "внутрішнє" як "музикальне" "зовнішньому" як "пластичному: "Залежно від того, відтворює поезія предмет, як це роблять зображувальні мистецтва, чи, подібно музиці, тільки називає відомий стан духу, не маючи для цього необхідності у предметі, вона може бути названа зображувальною (пластичною) або музикальною" [2]. Ця тенденція у розумінні музикального знайде пізніше своє теоретичне вираження у Гегеля, який розглядає його включеним у світ історичної духовності, через призму філософії культури: головне завдання музики – дати можливість прозвучати "пустому "Я", "самості", тому способові, яким "внутрішня суть відповідно своїй суб'єктивності та ідеальній душі віддається своїм порухам" [3]. Предмет музики, за Гегелем, – чиста суб'єктивність, "душа, що звучить".

Натомість Новаліс, Вакенродер, Тік розглядають музику космологічно, через призму "філософії природи", бо це – її "звучащая душа", яку можна виразити тільки в музикальній формі. Така музика "тотожна метафізичній праоснові буття" [4]. Ця тенденція знаходить своє продовження у філософській концепції А.Шопенгауера, філософії музики Вагнера і у Ф.Ніцше. Спільним для обох тенденцій є твердження, що предметом музики є душа, "внутрішнє", відтак естетичний вимір буття постає як здатність душі, і що "тільки в царстві романтики музика дома" (Гофман). "Саме як романтика музика досягла найвищої зрілості і досконалості" [5], – скаже пізніше М.Бахтін.

Герой оповідання В.Винниченка "Раб краси" – це герой з романтично-естетичним ставленням до світу, що перебуває (герой) у пошуках естетичної цінності існування. Його загострена чуттєвість постає як безпосереднє, природне начало: "Мені од всього сумно… Сонце заходить – сумно, дощ іде – сумно… А надто як сонце заходить" [6]. Така чуттєвість знаходить своє вираження у музиці: "І вже про череду забуду, про все… Тільки граю…" (с. 55). С.Кіркегор, чия концепція музики зазнала впливу романтиків і водночас стикається з ідеями А.Шопенгауера, називає таку чуттєвість "абсолютним предметим музики" [7]. Вона передає становлення, рух почуття, зміну емоційних станів і постає у "згуках", у внутрішній

динаміці, у послідовності моментів і дає безпосереднє вираження тому, що неможливо впіймати у строго фіксованих образах: "Ось згуки заплакали, забились, і тихо мерли, як лист восени… Тихше, тихше… І вмить… згуки насмішкувато струснули тугу, засяяли радістю… І знову згуки тихше, тихше… Їх менше, менше… Один всього… а далі цілий гурт згуків…" (с. 61). За А.Шопенгауером, музика, на відміну від усіх інших мистецтв, – безпосереднє вираження волі, що становить сутність буття, виражаючи "силу, бурю, нетерпіння, пристрасть": "повітря сколихнулось, розірвалось, згуки… скажено понеслись і закрутились у бойовому танці" (с. 61).

Філософія життя мислить саму категорію життя як безлику реальність, субстанцію, яку неможливо осягнути раціональними засобами. Музика, за Ф.Ніцше, якраз і є вираженням цієї стихійно-безособової сили, яка підпорядковує людину подібно до стихії, бо може бути споглянута нею зсередини, оскільки людина сама теж є проявом життя: "А згуки лились із саду й плили десь над головою. Здавалось, то саме Життя плило на них. Убране в сміх і сльози, радість і страждання… І душа його (Василя)… повна того самого сміху й сліз… росла, давила груди…" (с. 61). Музика через сферу емоцій дозволяє відчувати безпосередню пульсацію життя, безперервний, безупинний процес його розвитку.

Відвертаючись від природного світу, воля не відмовляється від усіх предметних опорних пунктів: "Василь… дивився на все і ніби ховав собі те все в душу" (с. 60). Музика виступає як праоснова всіх речей, оповідання дає космічно-онтологічне її розуміння, бо мелодія – перша форма руху в універсумі і "споглядувана у своїй реальності є для матеріальних речей спосіб уподібнення ідеям", вона тче "…із тіла звуків і тонів чутний універсум" [8]. Така музика тотожна з метафізичною праосновою буття, з метафізикою несвідомого душевного життя, втіленого у музиці: "Ось сопілка захурчала, дві ноти… затріпались у повітрі, – і в очах стоїть картина. Поле. На горі… сиве жито; хитається і слухає веселих жайворонків. Вони наче поспішають сказати йому, що вже… за селом сонце розставило в небо свої пальці і зараз буде тепло-тепло… Внизу хтось клепає косу, скрипить десь віз, …пасеться череда… і звідти біжать дві ноти" (с. 54). Така музика – найглибша насолода, бо є гармонією, яка дарує героєві згоду з самим собою: у ній несвідомо, безпосередньо, нерефлектовано, втілене у прекрасну форму – "згуки" – виступає чуттєве начало.

Космізм музики як "чутного універсуму" поєднується з вираженням у ній життя душі, "найглибших снів душі" (Тік): "Вони думають, що я сплю… А я й не сплю, а так…" (с. 55). Відтак душа розглядається як мікроуніверсум, співзвучний душі природи. Реальність музики для героя – це реальність універсуму – гармонії.

"Дослідження еротичних коренів мистецтва відіграє важливу роль у психоаналізі; проте їх робота і функція помітні скоріше в самому мистецтві, ніж у художнику" [9]. Через сублімовану естетичну форму – "Він (згук) жаліється на щось комусь. Кому? Життю? На що? На те, що йому, Василеві, так тяжко, так дуже тяжко жити?…" (с. 61) – виявляє дію несублімований зміст: зв'язок мистецтва, музики з принципом насолоди, задоволення, навіть якщо ця чуттєва радість – від розколу, порушення гармонії. Вільна гра творчої уяви санкціонує істину почуттів, що "здіймала з дна душі стовпи думок і почувань" (с. 61) як естетичну цінність, і робить можливою свободу від принципу реальності: "Василю! Ходім!.. Уже йдемо!.. Чуєш?" (с. 61). Тільки під час пауз в естетичній насолоді, "протрезвління", бо він "як п'яний" (с. 62) від естетичного розчинення у природі Василь повертається до повсякденної дійсності. Це повне занурення у споглядання природи, забування при естетичній насолоді нею власного "Я" покривається поняттям "вчувствование". Початки теорії "вчувствования" – у концепції краси Гердера, який, виступаючи проти естетичного формалізму І.Канта, підкреслював, що всяка краса виразна: форму ми називаємо прекрасною, оскільки вона є вираженням внутрішнього життя, що його ми самі "вчувствываем" у форму. Як істотний зміст цього "вчувствования" Гердер визначає "досконалість гармонії частин для загальної життєвої мети цілого". Цю досконалість ми знаходимо вищою мірою, здійсненою у душі людини, тому в естетичному враженні ми витлумачуємо видимі форми предметів за аналогією з нашою душевною організацією. Проте сам Кант, вважаючи єдиним завданням мистецтва задоволення, яке надається його (мистецтва) формою, даючи порівняльну оцінку окремих видів мистецтва, відводить музиці особливу роль. Він вбачає у музиці тільки мистецтво вишуканої гри відчуттів, музика говорить тільки через відчуття, без понять, у ній більше чуттєвої насолоди ніж культури. Ідея "вчувствования" була відновлена школою романтичної поезії, особливо Новалісом, який підкреслював, що людина настільки глибоко може пройматися насолодою природою, що відчує себе єдиною з нею, причому зникне розрізнення між "Я" і "не-Я", а сам предмет буде здаватися одухотвореним. У оповіданні це пантеїстичне розчинення окремої душі в одухотвореному "Все": природа розглядається як всеобіймаюча сутність, а враження від неї стає естетичним символом, втіленим у музиці, і його значення належить не до "рассудочного" світу, а до невиразно відчутного. Ф.Шіллер, перебуваючи під сильним впливом І.Канта, запозичив у нього різке розмежування окремих душевних здібностей і не приділяє глибокої уваги психологічному аналізу процесу "вчувствования". Проте різні сторони душевного життя у цьому процесі тісно пов'язані між

собою, особливо почування і уява: "Ось сопілка захурчала... – і в очах стоїть картина. Поле. На горі... сиве жито..." (с. 54).

Герой відчуває гіпнотичну силу музики, естетизм зумовлює спрагу насолоди, знемагання ("томление"), незрозуміле для самого героя, – "щось ссе у грудях, хоч ріж" (с. 55) – і водночас прагнення звільнитися від безпосереднього, естетичного ставлення до світу, бо воно не дає людині свободи: "І душа його, як раб…" (с. 61). Але свідомість героя не може пробитися через броню безпосередньості, тому "Тітка Саня й одшіптувала, та не пособляє" (с. 55).

Ідеалізм мусив у свій час змиритися з тим, що психоаналіз "зазіхнув" на душу художника і на художній твір: романтичний порив до трансцендентного обертається бажанням задоволення, що визначається душевно. Так проявляє себе "цинізм психоаналізу" (П.Слотердайк).

На думку Ф.-Т.Фішера, така природа нашої душі, що вона цілковито вкладається у явища зовнішньої природи, приписує цим явищам, у яких немає нічого спільного з будь-яким вираженням, відомі настрої з допомогою мимовільного і несвідомого акту. Головна цінна складова "вчувствования" проявляється тільки завдяки тому, що ми вкладаємо у речі і природу нашу моральну сутність – пантеїстичне прагнення до возз'єднання з природою: Василь – "тужливий син степів...", "нічний вітерець" – "син неба і степів". "Один з них грав, бо так було потрібно, а другий радісно підхоплював сі згуки, грався ними..." (с. 51). Крім того, безпосереднє "вчувствование", за Фішером , найчастіше відбувається в галузі звуків.

У європейській філософії початку XX ст. була популярною ідея, згідно з якою західноєвропейська культура знайшла своє найбільш чисте вираження саме в музиці. Ця думка стала центральною у філософсько-історичній концепції О.Шпенглера, на думку якого західна душа у своїй тузі за нескінченним народжує новий спосіб самовираження, а саме музику.

Власне шпенглерівська ідея музикальності західної душі бере свій початок від характерного для німецької філософії, починаючи від романтиків і А.Шопенгауера, інтересу до музики, як особливої, що відрізняється від інших, форми мистецтва. Цей інтерес до музики і її подальше філософсько-культурне осмислення має місце у Ф.Ніцше і Р.Вагнера.

"Мій зв'язок з музикою, – пише Ф.Ніцше, – це факт надзвичайної ваги для розуміння тієї психологічної проблеми, яку я собою становлю" [10]. Романтизм, ілюзорний світ, перед яким тьмяніє дійсність, вираження німецького духу – це любив Ніцше у музиці і подолання цього було справою його життя. Як самодостатнє мистецтво чистого звуку, музика, що перестала служити життю як цивілізації, бо "Мейстерзінгери" – відповідь

німецької культури французькій цивілізації" [11], як "последыш" культури, – згубна. Це жіночна сила, спокусливий світ, який пробуджує пристрасні енергії і сама ж вириває їх до останку, музика – це демонічне: "…Василь не чув її (Катерини). Весь блідий, з своїми запалими щоками, над якими горіли якимсь чудним і страшним світлом очі, з криво-болісно стуленими губами, він дивився в той сад і не рушився (с. 61). Тому "остерігайся музики" – таке застереження Ф.Ніцше.

За Г.Маркузе, зв'язок між задоволенням, чуттєвістю, красою, істиною, свободою і мистецтвом теж відображається у понятті естетичного. Але такий естетичний вимір не може зробити принцип реальності загально-значущим: світ естетичного за своєю суттю нереалістичний – проблему свободи Маркузе пов'язує з категорією сили: "…його (естетичного виміру) свобода від принципу реальності досягається ціною ***безсилля*** перед реальністю" [12]. Г.Маркузе розглядає естетичні цінності як такі, що можуть служити для прикрас, створення настрою, але жити з цими цінностями – це привілей геніїв або "печать декадентської богеми". Реальний світ – "світ принципу виробництва", а феномен естетичного відмежовується від етичного, теоретичного та практичного ставлення до світу. Зрештою, і "єдино можливе розуміння естетики, при якому можна вичерпати всю її сферу… полягає в тому, що називають її головною проблемою: всебічно зрозуміти і пояснити естетичне ставлення людини до дійсності у його своєрідній відмінності від етичного, практичного та теоретичного ставлення" [13].

Етичний вимір оповідання пов'язується з проблемою вибору, який мав би вирішити конфлікт між вимогами дійсності та прагненням душі і подолати естетичну безпосередність. Акт вибору вольовий, а Василь – меланхолік, реагує смутком на всі прояви дійсності. Знемагання романтики пов'язують з меланхолією, з постійним прагненням до чогось не зовсім визначеного. Тому за героя вибирає саме життя: обставини, природа, соціальне середовище, а його ставлення до світу залишається суто естетичним: "Естетичним началом може називатися те, завдяки чому людина є безпосередньо тим, чим вона є" [14], – стверджує С.Кіркегор, визначаючи романтичне світовідчуття як естетичне. Відтак виникає антиномія мистецтва й етичного.

Ідея калокагатії визначала суть ще давньогрецького мистецтва і була обґрунтована в естетичній теорії Аристотеля, для якого естетичне і моральний зміст мистецтва – неподільні. Функція музики в оповіданні – насолода чистим задоволенням, вона творить добро, даючи чисту і природну насолоду.

Актом вибору мало б стверджуватися абсолютне розмежування добра і зла. Його усвідомлення привело б до відмови від краси як найвищого принципу, що не визнає абсолютності цих протилежностей: "Художня творчість у деяких випадках – певна атрофія совісті, навіть необхідна атрофія совісті, та етична вада, без якої йому, мистецтву, не бути. Щоб бути добрим, мистецтву довелося б відмовитися від доброї половини себе. Єдиний спосіб для мистецтва бути свідомо добрим – не бути".

Як романтик, Василь навіть не намагається поглянути на принцип естетизму з погляду іншого, не романтичного "Я". Особистість жінки (Катерина) опиняється в полі дії його власного "Я" і не розглядається як самостійна реальність, а тільки як "реальність для іншого", як момент у його власному внутрішньому світі, імманентно. Принцип трансценденталізму, витлумачений естетично, не дає можливості знайти в реальності друге "Я", а тільки пережити його в уяві: "Яке визначення виразить сутність жінки? "Буття-для-іншого"… Те, що існує для іншого, ніби не існує насправді, і сам прояв його повністю залежить від цього іншого" [15]. Те, що саме жінка виступає в якості "іншого", пояснюється не тільки тим, що у внутрішньому житті романтика любовні взаємини відіграють завжди чи не найважливішу роль, а й тому, що найвищу насолоду романтик бачить у напруженому еротичному переживанні: "І те, що він грав, ніхто ніколи не чув, бо то грало його серце" (с. 56). Від романтизму іде у С.Кіркегора зацікавленість музикальним як безпосереднім вираженням еротичної чуттєвотсті: "В еротично-чуттєвій геніальності музика має свій абсолютний предмет" [16]. Музикально-еротична чуттєвість Василя має безособистісний характер, це сила, що підпорядковує людину, як стихія. Власне, не просто жінка є предметом бажання естетика, – він насолоджується власною насолодою, тому "Так любиш, чи що? – Не знаю…" (с. 59). Ф.Ніцше висловив ту ж думку: "Люблять, зрештою, не предмет бажання, а власне бажання" [17]. Краса і добро протистоять один одному. Краса – основа і причина пристрастей душі, а добро має співпадати з перемогою над ними. Така краса не визнає розмежування добра і зла, альтернативи абсолютного, бо вона руйнує безпосередність, тому герой не є моральним чи неморальним, він є блаженним, "чудним" (с. 361). За Шеллінгом, моральність, так, як і неморальність, зумовлюється роздвоєнням. Герой оповідання – натура безпосередня, що ясно не усвідомлює, що дає їй насолоду, і ця нерефлектованість надає тим самим більше привабливості його образу, безпосередньому вираженню його пристрастей.

Відтак категорія краси знаходить інший вимір. Т.Ліппс підкреслює, що "у змісті прекрасного є деяке вище протиріччя: я знаходжу в прекрасному

хотіння і діяння або можливість до цього, ***силу***, або ж я знаходжу безперешкодне самозживання і самозадоволення" [18]. Самозживання протистоїть хотінню і діянню, і ця суперечність досягає вирішального значення там, де йдеться про прекрасне і піднесене. Завдяки цій суперечності піднесене ставиться у явну протилежність до непіднесеного, але виразно прекрасного. Сфера піднесеного – це сфера наявної і дієвої сили, сфера непіднесеного прекрасного – це сфера насолоди, спокійної, але такої, що себе зживає.

Феномен естетичного не має також виправдання перед судом теоретичного та практичного розуму. Архаїчне мислення, мислення у його первісному стані, мислення, "що не мислить" (П.Рікер), відрізняється від того, що культивоване, "приручене" для досягнення матеріальних результатів. За Леві-Строссом, це архаїчне мислення – несвідома логіка людської душі, або "спонтанне дике мислення, що продовжує існувати у мистецтві" [19]: "…то були вже не згуки дерев'яної засмальцьованої палички, а гострі, колючі думи, які… билися в душі. І, вриваючись туди, вони з болем впивалися в серце, дряпали мозок, і серце нило, а в голові здіймалися картини" (с. 55).

Цьому мисленню наша цивілізація, яка протиставляє мистецтву логізоване життя у цивілізованому світі, "забезпечує статус заповідника" (Р.Вейман) – "в саду", "за прутами" (с. 64), а логіка людської душі, "серця", мусить відчужуватися від самої себе заради досягнення матеріальних інтересів: цивілізація – це відхід від логіко-натурального порядку, який вимагає з'ясувати автентичну істину – "найнятися", – що ніколи неспроможна погамувати спрагу душі, яка опирається цьому прогресивно-регресивному рухові, плоди якого обіцяють відчуження: "з душею розлучать" (с. 52) (даний підхід ширше розкритий у статті О.Г.Ковальчука "Модель альтернативної історії як гіпотеза: ідеологемні інтенції краси ("Раб краси" В.Винниченка)").

Це своєрідне провіщення втрати мистецтвом суспільних функцій. Соціум здійснює десакралізацію, розмежовує "пережите" і "мислиме". Г.Башляр, усупереч вірі у найвищу цінність раціонального розуму, вказує на деміфологізацію світу соціумом: "Ми, безперечно, знаємо, що ми втрачаємо. Зненацька це цілий всесвіт…, це наш ***психічний природний порив***, що уривається, ламається, втрачає віру і престиж (звідси остракізм). Нам так було треба зберегти цілісне бачення світу. Але саме цю потребу і треба подолати" [20].

Ф.Теніз проводить знамениту межу між спільнотою, яка будується на афективних та духовних узах, і суспільством, заснованим на раціональних

інтересах та контрактах – "найнятися", – що "хоч серце зв'яжи з серцем, розірвуть" (с. 52). Ера суспільства настає після ери спільнот і виглядає як форма занепаду. Це провіщує теми О.Шпенглера: протистояння між культурою і цивілізацією, остання становить собою застиглу і мертву форму першої. Тому для участі у культурі, вищим проявом якої є естетична діяльність, треба вискочити із матриці цивілізації, стати її аутсайдером, мандрівником – "чудним", бо логіка "поглинає" естетику.

Література

1. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995. – С. 190.
2. Шиллер Ф. Сочинения. – Т. 6. – М., 1957. – С. 452.
3. Гегель Г. Сочинения. – Т. 14. – М., 1973. – С. 99.
4. Миттенцвай И. Музыкальное в литературе. – Л., 1987. – С. 113.
5. Бахтин Н.Н. Из жизни идей. – М.: Лабиринт, 1995. – С. 25.
6. Винниченко В. Раб краси. – К., 1997. – С. 55. Далі, цитуючи за цим виданням, вказуємо у тексті сторінку.
7. Цит. за виданням: Гайденко П. Трагедия эстетизма. – М., 1970. – С. 156.
8. Шиллер Ф. Цитована праця. – С. 208.
9. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995. – С. 190.
10. Цит. за виданням: Бахтин Н.М. Из жизни идей. – М.: Лабиринт, 1995. – С. 25.
11. Там само.
12. Маркузе Г. Эрос и цивилизация. – К., 1995. – С. 176.
13. Мейман Э. Эстетика. – М.: Госиздат., 1919. – С. 63.
14. Цит. за виданням: Гайденко П. Трагедия эстетизма. – М., 1970. – С. 156.
15. Там само.
16. Там само.
17. Там само.
18. Мэйман Э. Эстетика. – М.: Госиздат., 1919. – С. 90.
19. Вейман Р. История литературы и мифология. – М.: Прогресс, 1975. – С. 300
20. Культурология XX в.: Энциклопедия. – СПб.: Университетская книга, 1998. – С. 145.

В.П.Хархун

Міфічний світ тоталітаризму (збірки М.Рильського 30-х років)

Відомо, що протягом розвитку світової цивілізації міф оприявнювався по-різному. Ключові домінанти у різновекторності його кодифікування можна означити так: "сказання істинне" – "сказання вигадане". У першому

випадку слід говорити про соціально-релігійне походження міфу. М.Еліаде констатує: "Проживання міфу передбачає наявність істинно релігійного досвіду, бо він відрізняється від звичайного досвіду, від досвіду щоденного життя. Релігійний характер цього досвіду є результатом того факту, що актуалізуються легендарні події, події величного характеру, що характеризуються надзвичайною значущістю" [7, с. 29]. Відкриття філософською думкою історії і пробудження історичної свідомості, що виявилася в історіографії, сигналізувало про спростування міфу як сакралізованої історії: міф вступає в опозицію з "раціоналізованою" історією, а відтак – із логосом, утрачає релігійний зміст і стає "вигаданим" сказанням. Відділений від сакрального, міф усе ж не втрачає своєї моделюючої ролі у розвитку цивілізації, принаймні західної. Це уже міф "вторинний", але він забезпечує "поворот до витоків", здійснюючи функцію онтологічної самоідентифікації.

Аналізуючи оприявлення міфологічного мислення у XX столітті, дослідники виділяють тоталітарні режими й, зокрема, марксистський комунізм, для яких роль міфу була визначальною. Комуністичний міф, будучи "вторинним" (читай: штучним, вигаданим, "ув'язненим"), за формою оприявленння є "живим", тобто сакрально значущим. М.Еліаде, пояснюючи феномен "живого" міфу, констатував, що він є "істинна, реальна подія", "подія сакральна, значна, яка слугує прикладом для наслідування" [7, с. 11]. Для тоталітаризму "живий" міф цінний тим, що він уникає опозиції з історією і логосом: "живий" міф – це сакральна історія й утілення логосу. За Мірча Еліаде, міф, "розказуючи" історію, стає незаперечною істиною, "він завжди є розповіддю про творення: він розповідає, як щось сталося, як воно почало *бути*. Ось чому міф рівнозначний онтології: в ньому йдеться лише про *дійсне*, про те, що с*правді* відбулося, проявилося цілком" [1, с. 51].

Так, радянська ідеологія подає історію як міф. Вона актуалізує міфічні моделі космогонії та есхатології, які прив'язують ідеологічну досконаліть до міфічного минулого і майбутнього. Програмування цих моделей зафіксовано у культовому тексті "Інтернаціоналу". Ідея "розрушання до основ" реалізує візію есхатологічної історії з наголосом на "потім": есхатологія передбачає не просто руйнування, а упевненість у початку "нового". "Ми новий світ побудуємо", – це упевненість суто космогонічного порядку. Радянська ідеологія постійно стимулюється космогонічною ідеєю про творення – це творення якісно нового світу з радикально новим соціокультурним устроєм. Безкласове суспільство – це інваріант міфу про золотий вік, який характеризує і початок, і кінець історії. У апеляції до того, що "вже було", але через соціальну несправедливість і класову ворожнечу

було втрачено, легітимізується тоталітарна свідомість, прагнучи змоделювати новий "золотий вік".

Гносеологічна програма тоталітарної свідомості реалізується через міф як логос: у цьому разі тоталітарна людина споріднюється з людиною первісною. М.Еліаде зазначає: "Ця людина [первісна – В.Х.] знаходить у міфах модель для наслідування у своїх діях. Міфи запевняють, що все, що вона робить, *уже було* колись, на Початку Часів […]. Міфи, таким чином, складають суму знань, якими користуються люди" [7, с. 128]. Тоталітарна людина включена у світ міфу – чітко координованої й наперед визначеної данності, яка пропонується як модель для наслідування. В ініціації долучення до здійснення міфу через ритуальні дії людина утверджується онтологічно, констатуючи оприявленість "живого" міфу тоталітаризму.

Отже, радянська ідеологія, відзначаючися релігієподібним модусом, реалізується через розгортання "живого" міфу й прогнозує кодифікацію радянської тоталітарної системи як міфократії.

Естетику соцреалізму, що реалізує тоталітарні інтенції, кваліфікують як таку, що служить міфу. Література, оперуючи словом, – найоптимальніший механізм продукування міфів, задіяний тоталітарною владою. Оприявлення міфологічної природи тоталітаризму найефективніше прочитується у класиків соцреалізму, в українській літературі це – Максим Рильський.

Міфологічні інтенції космогонічного й есхатологічного плану найбільш відчутні у ліриці М.Рильського 30-х років, зокрема у збірці "Знак терезів". Збірка відкривається показово – чітко адресованим повідомленням про народження нового світу:

Слухайте, слухайте всі!
На уламках старої Росії […]
Горде чоло підіймає
Спілка вільних народів [5, с. 7].

Так рекламується космогонічний міф, цілісна концепція якого подається у сонеті "Знак терезів – доби нової знак" (варто зауважити, що жанр сонета вибраний недарма – його особливістю є чітка композиційна і сюжетна логіка – теза, антитеза, кульмінація, висновок, – що дозволяє відтворити пафос боротьби й народження). Простір дії астрономічний, що підкреслено міфемами "знак терезів", "всесвітні шалі": світ увійшов у "знак терезів", перебуваючи у передчутті "бурі". Народження нового світу відбувається у ситуації битви двох титанів, двох антагоністичних сил:

Дві сили, що одна росте дедалі,
За найдорожчі борються скрижалі,

І кожне н і – вогненне чує т а к … [5, с. 9].

На семіосферу космогонічного міфу активно працюють ключові образи "безкрилої тьми", "блискавки удар", "скрижалі". Рух від тьми до світла органічно підтримується логікою змін у системі мотивів: на початку сонета домінує мотив апокаліптичного передчуття й перестороги, у кінці – заклики до боротьби. Фінальна фаза тоталітарної космогонії – народження нового культурного героя. Це – "визвольник людства – вільний пролетар", який мусить довершити тоталітарний міф про народження.

Космогонічний міф тісно пов'язаний із есхатологією. Есхатологічна проекція міфу передбачає насамперед констатацію кінця. Однак важливим в есхатології, як зазначає М.Еліаде, є те, що кінець обов'язково сигналізує про початок. На антиномії "старе – нове", "минуле – прийдешнє", "умер – народився", "впали – виросли" ґрунтується есхатологічний міф тоталітаризму. Один із ключових мотивів тоталітарної поезії – це констатація загибелі старого світу: "Червоні заграви спалили / Старого світу небосхил" [5, с. 31]. Відповідно змінюються часові координати ("Сказав минулому Ілліч / Своє і наше: ні") й просторові ("Руїни впали – виростають мури, / Яких уже нікому не зламать", "Умер і народився Київ / на синіх горах над Дніпром"). Ініціація переродження найґрунтовніше поширюється на головного учасника тоталітарного міфу – культурного героя. У вірші "Моє ма́єво майо́ве" подається візія апокаліпсису, коли "небо впало на дорогу". У момент "загибелі – воскресіння" з'являється новий герой:

Коню, швидше переїдь
Труп господаря свойого!
Вдар у чоло копитом –
І господар встане новий,
Щоб гукнути всім – кругом:
"Я готовий!" [5, с. 29].

Тоталітарні космогонія та есхатологія розгортаються через концептуалізацію ключових формантів тоталітарного міфу: сакральний простір і час, нового культурного героя – взірцеву модель тоталітарної людини.

Моделювання сакрального світу пов'язане насамперед із концептом простору. Міфічний простір тоталітаризму розгортається у трьох площинах: метафоричній (семіотичний рівень), вербальній (комунікативний рівень), візуальній (композиційний рівень). Метафорична домінанта представлена у назві ключової збірки М.Рильського "Знак терезів". Вона сигналізує "доби нової знак" – дихотомічну структуру світу, що виявляється на історичному ("старе – нове"), політичному ("наше – ваше"), морально-

етичному (вороже-буржуазна – пролетарська мораль) рівнях. Антиномія "ми – вони", "своє – чуже" передбачає ворожість як ідеологічно заданий буттєвий модус, звідси визначальність мілітаристських стратегій, якими просякнута лірика 30-х.

Метафора борні, боротьби, сутички, протистояння має очевидне ідеологічне навантаження: здобути увесь світ. Так міфічний простір лінійно організовується двома ключовими локусами. З одного боку, констатація антиномічної розщепленості світу, яку нова країна намагається здолати. З іншого – формується візія здійсненості тоталітарного завдання з узурпації усього світу: "Ми новий створили світ" [5, с. 22]. Відстань між двома ідеологічними локусами позначає метафора дороги. Ліричний герой вірша "Шумлять за вікном дерева" готовий до тяжкої роботи, чітко скоординовуючи життя для реалізації мети, "яка радісна серцю". Він покидає "блукання брудне" й виходить на нову дорогу, образ якої підкреслено поетизується через риторичне звертання й гру наголосами: "Нова́ моя, но́ва дорого!" Ідеологічно одержимий герой у фінальному вірші збірки констатує:

Немає роздоріж,
Дорога нам – одна ж! [5, с. 65].

Розгортання тоталітарної цивілізації мислиться також як переможна подорож морем, уяскравлена у фінальному вірші збірки "Знак терезів" "На кораблях". Тоталітарний герой-моряк залишає рідний берег і вирушає у дорогу. "У широчінь, у вогку далечінь!" – так узагальнено означена кінцева мета подорожі. Натомість дуже чітко задекларована внутрішньоідеологічна ціль: "Для нашої жаги / Усього світу мало!" Завойовуючи море, моряк нещадно вбиває ворогів і ніколи не залишається у супокою – він герой-воїн, призначений принести "вість перемоги".

Ідучи новою дорогою, герой досягає бажаної мети – побудови нового світу, який представлений метафорою дому чи будови ("Правнукові", "Будова"). Семіотично продуктивною у збірці "Знак терезів" є метафорична модель дому. Так, у вірші "Правнукові" визначальною є метафора острова, яка візуально підкреслює окремішність і винятковість Країни Рад, що розбудовується й функціонує як дім:

Розбудовували, робили, творили
Свій високий і простий
Сонцем пронизаний
Дім [5, с. 43].

Завершуючи свою дорогу, герой повинен стати на порозі дому ("На порозі"), яким тепер уявляється увесь світ: "Нова побудова – цілий світ" [5,

с. 30]. Установлення і побудова нового світу-дому засвідчує ідеологічну довершеність героя – найбільш визначального продукту тоталітарної цивілізації.

Метафоричний рівень є універсальний – через метафоричні коди можуть бути прочитані два інші просторові рівні – вербальний та візуальний. У тоталітарному світі вирішальної ролі набуває вербальний простір, який дозволяє вирішити дилему істинно даного й сказаного на користь останнього. Слово у тоталітаризмі виконує магічну роль: воно не зображає чи передає, а створює дійсність, яка є безальтернативною й стає ортоглосією (Алан Бесанко). Для тоталітаризму дійсність – це дійсність, створена словом. Саме тому одна з ключових стратегій – це взяти під владу вербальні комунікативні процеси. Звідси й поява феномена тоталітарного дискурсу – специфічного "ув'язненого мовлення".

М.Гловінський виділяє кілька ознак тоталітарного дискурсу [8]. Його особливість полягає у насадженні певних поглядів і способів бачення світу. Тоталітарне мовлення є оповіддю, яка не передбачає дискусії з адресатом, бо він позбавлений права відповіді. Отже, робимо висновок, це мовлення одностороннє, безальтернативне, доконечне у своїй суті і практично завжди – адресне. Важливо зауважити, що радикально змінюється концепція мовця – говорить не він, говорять ним. Сам процес мовлення перебуває у площині тотальної деперсоналізації й абстрагування: мовець не говорить, слухач (читач) лише слухає (читає). Право мовлення у тоталітарному світі має лише влада, яка стимулює дихотомічні поділи, трактовані як абсолютні й беззаперечні, та одновимірне оцінювання, подане як безапеляційне. Влада використовує тоталітарний дискурс для конструювання відповідної візії світу, яка є недоступна для непосвячених і подає чітке уявлення, як усе повинно бути.

Збірки М.Рильського 30-х років – це яскравий приклад розгортання тоталітарного дискурсу. Голос поета часто лише передає відповідно означену інформацію. Натомість виразно простежується мета мовлення, яка передбачає відповідне бачення світу. Мовець подає "готову правду", прописує основні стратегічні завдання та цілі, подає портрет "взірцевого героя". Збірки 30-х років, передусім "Знак терезів", прочитуються як розгорнута метафора оцінки (домінування паралелізму й антитези) та наказу (перенасиченість тексту риторичними конструкціями й дієслівними рядами з переважанням семантики наказу), реалізуючи феномен контрольованого семіозису.

Вербальні стратегії тоталітаризму виразно проглядаються у внутрішній структурі збірки, зокрема у моделюванні образу тоталітарного поета.

Варто зауважити, щонайменше у 10 віршах зі збірки "Знак терезів" подаються накази для поетів, митців. Важливим фактором для осмислення домінант тоталітарного вербального простору є те, що збірка починається програмним віршем "Декларація обов'язків поета й громадянина", де подається ідеологічна й естетична програма поета. Починаючи збірку з прокреслення домінант вербального простору, М.Рильський таким чином акцентує на його системоутворюючій функції.

Постать поета з'являється в момент проголошення космогонічної появи нового світу. Звідси й семантика обраності: "Вище, на взгір'я стань, / Поете" [5, с. 9]. Поет перебуває у ситуації радикальної зміни в естетичній парадигмі, метафорично чітко означеній у вірші "Нове життя нового прагне слова". Основний мотив поезії – пошук нової естетичної домінанти. Поет ще знаходиться у полоні естетичної цінності фольклору й вишуканого мистецтва Блока та Гріга, однак робить, вочевидь, важкий вибір на користь соціального служіння: "На вулиці Заливчого Андрія / Тебе чекає цвяховий завод" [5, с. 32].

У "Декларації…" немає рефлексій, тільки готові рішення. "Рима дешева? Дарма!" – естетичне втрачає ціннісні орієнтири. Ув'язнена естетика, зрозуміло, передбачає упокорення й самого поета, який уже не потребує прав, а має лише обов'язки, зафіксовані у формі параграфів. Якщо увесь вірш пройнятий риторико-публіцистичним пафосом із яскраво вираженим дидактизмом (вийди, вслухайся, взглянься), то другу його частину можна вважати апогеєм тоталітарного наказу у його одновимірності й безапеляційності.

У шести параграфах подані ключові завдання й визначено функціональні ролі поета. Він слуга, звідси й семантика примусу, визначальна для першого параграфа ("мусиш ти знати", "мусиш віддати", "мусиш своє ім'я написати"). Поет втрачає право на самоідентифікацію, вписуючи своє ім'я туди, "де мільйонне сяє: клас". Звідси й потреба нової тематики, спрямованої на подолання "старенької пані естетики", та прив'язування слова до практичних потреб сучасності. Образ поета вписано у ключові вектори соціальної диференціації нового світу, де "книга, й терпуг, і плуг – цілість єдина" і де поетові випадає прислужувати робітникові. Але найвище призначення поета бачиться в тому, що він активний учасник побудови нового світу, нової космогонії, коли "світу повернемо вісь / Рухом шаленим".

Сукупність комунікативних стратегій, означених у тоталітарному дискурсі 30-х, і визначальна роль образу поета-слуги, вказують на вирішальну роль вербальних проектів у конструюванні міфічного простору тоталітаризму.

Візуальний рівень міфічного простору, який дозволяє зміщувати пропорції і параметри, фокусуватися на відповідних топосах і локусах, що вписані у тоталітарну ієрархію і несуть певне семіотичне навантаження, розроблений найбільш повно. Візуальний рівень виконує організуючу функцію, обумовлюючи логіку композиції як збірки "Знак терезів", так і всієї поезії 30-х (збірки "Київ", "Україна").

В основу збірки "Знак терезів" покладена візуальна антиномія: "На тому березі" – "На цьому березі". Прикметно, що ворожий світ змальовано лише пунктирно (3 вірші), на нього явно шкодують текстуальної території. Окрім того, логіка розгортання сюжету вказує, що він "розмикається", відкриваючи основні мотиви другого циклу. У метафорі бенкету (перший вірш циклу) утілюється вороже-буржуазний світ, який символізує розкіш, аморальність, деградацію ("Кав'яр, паштети, ажур, голизна, / Пестощі, жарти, шартрези"). Цей світ роздирає колізія, яка позначає, із одного боку, бажання насолоди, а з іншого – страх перед невідворотними соціальними змінами. Звідси – й загальний дух істерії, який підкреслюється незчисленними риторичними конструкціями. Фінал вірша подається у вигляді зорового образу – "Падає брама залізна" [5, с. 13] – це перший етап відкривання "другого берега", нової соціополітичної перспективи. Другий етап – морально-етичний. Діти проклинають батька-страйколама за зрадництво ("Страйколам"). Третій етап – магічне замовляння про народження нового світу: "Зоря горить на Сході!", "Дорогу зірці п'ятикутній / П'ятисторонній, огняній!" Так семантично нищиться "той берег", відкриваючи необмежений простір для міфеми "цього берега", яка розгортається не лише на усю збірку, а й на творчість М.Рильського 30-х років.

"Встановлення меж" (той – цей берег) актуалізує категорію сакрального простору, яка стає основоположним системоутворюючим чинником сакрального світу. За Мірча Еліаде, "відкриття святого простору дозволяє знайти вихідну точку та орієнтуватися в суцільному хаосі, створити Всесвіт, *справжнє* життя" [1, с. 13]. Простір розгортається як чітке позиціонування власне сакральності й того, що відноситься до мирського, профанного. Тоталітарний варіант цього позиціонування має насамперед ідеологічний характер: сакральний світ, відтак, окреслюється домінуванням кодексу марксистсько-ленінських ідей, мирський – вороже-буржуазними. Показовим у даному разі є вірш М.Рильського "Дві сили", у якому поет моделює образи двох ідеологічно ворожих світів:

Дві сили на землі: одна зорить в минуле,
Їй рабство – п'єдестал, брехня – підпора їй,
А перед другою – пісень всесвітні гули,
Сади майбутнього і творчості прибій [6, с. 234].

Конструювання сакрального візуального простору відбувається за двома програмами. Перша – це зовнішній вектор, спрямований на узурпацію "іншого" простору. Щонайперше формується радянсько-центрична політична карта світу. Далі сакральний простір тоталітаризму розширюється аж до цілковитого накладання на світовий простір. Мета такої наступальності очевидна:

Хай уся земля назветься
Молода Країна Рад [5, с. 24].

У проекції майбутнього опозиція при формуванні сакрального простору зникає, бо карта світу уявляється як "атоми земної комуни" ("Правнукові"). Ідеологічне позиціонування переходить на космогонічний рівень, звідси нове завдання:

У край заповіданий, до звитяг,
До сонця, над сонце – вгору стяг! [5, с. 30].

Відтак тоталітарний сакрум сягає меж Космосу, де "п'ятикутною зорею сяє сонце на землі" ("Гімни труду і сонцю"). Навзагал символічне "завойовування" сонця – це остаточна мета розгортання сакрального простору, тому особливої патетики й оптимізму набувають твердження: "з нами сонце всіх віків" ("Народам радянської землі"), "сонця світ – над нами!" ("Вогонь, залізо і свинець"), "Дружба народів [...] – сонце незгасне над тьмою сторіч" ("Дружба народів"), "І сонце, що зійшло на Сході, Огнями Всесвіт залива" ("Перемога"). Отже, солярний мотив – один із визначальних у формуванні тоталітарного простору.

Завойовування сакрального простору синхронізується з його розбудовуванням – це друга програма. Просторовий образ "нового життя" активізує міф про золотий вік, коли "цвіте й гуде земля", викликаючи семіотичні коди біблійного раю. М.Рильський невластиво багато для тоталітарної естетики відводить місця для змалювання природи (наприклад, цикли "Роздуми про успіхи", "Вітрила" зі збірки "Знак терезів", багато віршів зі збірки "Літо"). Саме вона – розкішна, буйна, неповторна – є ключовим місцем побутування тоталітарної людини, яка відповідно цю природу ідеологізує.

Для тоталітаризму визначальним є простір упокореної природи, над якою торжествує Історія. Тому розбудовування внутрішнього вектора тоталітарного простору пов'язане саме з мотивом перетворення природи ("Вода й повітря, блискавка і грім", "Нагострили сокири дзвінкі ми", цикл "Вітрила"). Так мілітаристський пафос поширюється і на тематику "людина і природа": "Рівняйтесь, пустині! / Поборе працівник!" [5, с. 65], "І ти, людино, в себе у ногах побачиш постать гордої природи" [5, с. 22]. Це

впливає навіть на естетику вислову – текст наповнюється опоетизованими професіоналізмами (домни, блюмінги, мартени): "Кокс, ферохром і алюміній – / Доби прекрасної скрижаль" [5, с. 57].

Ідея перемоги найповніше втілена в романтизованому образі Дніпробуду (цикл "Вітрила"), який втілює романтику старого Дніпра й прагматику нової доби. Мотив створення Дніпробуду подається у яскравих міфологічних тонах: перед його появою втікає природа, щоб очистити простір для нового "життя земного", утіленого у новобудові. Увінчує міф поява персоніфікованого образу Дніпра-Славути, який прагне стати продуктивним працівником. Так, "Дніпро покірним ставом став, млином – країна ціла " [5, с. 57].

Основна запорука перемоги над природою – це науковий оптимізм, яким керується тоталітарна людина. Тоталітарна міфологія активно педалює образ людини – переможниці усіх стихій: вогню ("Не в бога полум'я украв ти, Тобою створене воно"), води ("Мореплавець море синє, / Море бурне переплив"), неба ("Ти не у птиці вчився літати, / Ти крила не в орла здобув, – / Ти Леонардо сон крилатий / На пишну прозу обернув"), землі ("всі ми – владарі землі"). Звідси й обґрунтованість претензій на створення ключового світотворчого міфу:

Стратосфера поступається
Нашим дотикам і зорам,
Мозку нашому й рукам …
Гей, кінця немає світам,
І за обрієм прозорим
Н а ш а казка починається! [5, с. 182].

Простір упокореної природи, яка символізує торжество тоталітарної свідомості, – це передусім узагальнений план тоталітарної візуальності. Внутрішній ракурс сакрального простору реалізується через систему топосів. Це може бути певна територія ("Радянська країна, труда сторона", "країна вольна"), місто ("зореувінчана Москва", "Москва – наша мати", "серце народів, мозок землі").

У творчості М.Рильського розбудовуванню окремих топосів і локусів приділено особливу увагу, що підкреслюється назвами й ключовими образами збірок "Київ", "Україна". Прикметно, що українська топоніміка не передає патріотичного (національного) настрою. Завдання поета, навпаки, полягає в тому, щоб вписати українську реальність у радянський тоталітарний проект. Звідси й стратегія зображення: повна анігіляція історичної давнини (насамперед Київської Русі) й патетизація "радянського" чи "жовтневого" Києва. Така логіка дискурсу мотивується уже у першому вірші збірки "Київ" і подається через зорову какофонію, працюючи на активізацію зорових регістрів: "Зелений Київ наш, бо він червоний" [5, с. 161].

Поет подає нову історію Києва, виразно індивідуалізовану. Варто зауважити, що уся збірка розгортається як роман поета з містом, тут є непідробно щирі людські зізнання ("Люблю я здавна Київ / Любов'ю теплою, як ніжний син"). Образ Києва формується крізь призму особистих вражень поета, через індивідуальну пам'ять, яка, однак, ґрунтовно ідеологічно мотивована. Ідеологічна домінанта є визначальною, звідси й моделювання образу тоталітарного міста.

Поет починає із розчищування топосу, яке полягає у спростуванні історичної значущості міста для тоталітарної свідомості. У тексті збірки згадується багато локусів (пам'ятник Богдану, Золоті ворота, Маріїнський парк), але для поета вони позбавлені ціннісної перспективи, або, навпаки, є свідченням ницості капіталістичного минулого. Так, дім Городецького уявляється поету як "пам'ятка дозвілля панського".

Натомість М.Рильський педалює есхатологічний міф, представлений міфемою "Умер і народився Київ". У вірші "Київ" моделюється вікова історія наростання народного бунтарства, утіленого в образі "багряної рози". Новітня історія бачиться поету, як розростання цієї "багряної рози" – так варіюється космогонічний міф, який продовжується у вірші "Золоті ворота", де подається історія боротьби за Київ у громадянській війні, та у віршах "Радянський Київ, невмируще місто", "Жовтневий Київ" (вірші поза збірками), що представляють міф про творення через індивідуалізований світ поета.

Тоталітарний міф про місто наповнюється іншими сюжетами: "Тут більшовицький розум наполегливий / Життя будує із міцної цегли" [5, с. 164]; "Проводять дерева свій комсомольський пленум" [5, с. 161]; "І новий росте Растреллі, / Де старий Растреллі зник" [5, с. 165]; "Києву комсомольський сьогодні дано квиток" [5, с. 168]; "І сонце проросте крізь київський граніт" [5, с. 169]. Довершеність тоталітарного міста вбачається в тому, що воно символізується в образі саду, який "цвітом увесь процвіте, нові заквітчає будови".

Подальша стратегія розгортання сакрального топосу пов'язана з проблемою кодифікації поняття "Батьківщина"[1]. У збірці "Знак терезів" воно означено абстрактно, як "наш" простір. Вочевидь, ключовим ідеологічним завданням тоталітарної людини на цьому етапі було максимально розширити простір, а не його означити. У збірці "Літо" починає розроблятися

[1] Про те, як з'являється кодифікація Батьківщини в історичній пам'яті сталінізму, див.: Єкельчик С. Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній яві. – К.: Критика, 2008. – С. 36.

метафоризований образ Батьківщини. Це: "Мій любий, рідний, стоголосий краю! / Радянська земле!" [5, с. 180], "Наша отчизна – розкований світ" [5, с. 181], "Стальна країна більшовицька" [5, с. 190], "медова земля" [5, с. 196].

Назва збірки "Україна" фіксує наступний етап у осмисленні категорій топосу. У програмному вірші збірки "Україна" формується візія "нової країни". Вірш побудований на двовекторній історичній вісі. Спочатку риторично означується багатостраждальне історичне минуле України. Далі, за принципом контрасту, щасливе сьогодення. Для підкреслення значущості радянської сучасності поет використовує два підходи. Перший – це шерег міфічних перемог: "дніпрова глибина двигає турбіни", "сталь і алюміній у колишній радянській пустині", "пшениця ллється у степу". Другий – це іконостас героїв радянської України (Демченко Марія, Олексій Стаханов, Лисенко). Вірш чітко ідеологічно обрамлено: на початку проголошується визначальна роль більшовика, у кінці – заклик єднатися навколо партії.

Констатація перемог радянської України – явище не самодостатнє. Воно працює на іншу ідеологічну мету: така доля України стала можливою лише тому, що вона – частина масштабного тоталітарного проекту: "…цвіте Вкраїна, / Бо вона – країна у країні Рад" [5, с. 250]. Отже, Україна – це не Батьківщина, а лише частина території, на якій розгортається тоталітарний світ. Звідси й умотивованість появи таких віршів, як "Горький", "Із віршів про Пушкіна", які увінчують фінал збірки.

Заключним етапом у кодифікації поняття "Батьківщина" є класика радянської літератури – вірш "Батьківщина". Феноменальний успіх цієї поезії можна пояснити тим, що процес кодифікації відбувається через систему ідеологем, які на структурному рівні представляють тоталітарну ідеосферу. "Звільнена праця" – це абстрагований образ внутрідержавної політики, спрямованої на формування нової тоталітарної людини-робітника, який своїми перемогами увінчає Країну Рад. "І скелі розбиті, й покірна ріка" – план упокорення природи як частина проекту з розростання тоталітарної цивілізації. "Моя Батьківщина не знає – "назад!" / Вперед її кроки" – апологія майбутнього, священного часу тоталітаризму. "Поле борні" – ця ідеологема передає мілітаристський пафос тоталітаризму. "Леніна клич, Партії голос" – так формуються тоталітарні категорії абсолюту. "Союз непоборний радянських країн" – політична формула Країни Рад.

Слід зауважити, що на оприявлення ідеосфери активно працюють художні засоби синтаксичної антитези й анафори, які "ув'язнюють" структуру вірша, скеровуючи його на відповідне ідеологічне сприймання. Вирішальну роль відіграло займенникове означення "моя Батьківщина": тоталітарний герой риторично "привласнює" територію, роблячи її "своєю",

і у той же час стаючи її найкращим апологетом. Так у процесі кодифікації топосу Батьківщини кодифікується і сам тоталітарний герой.

Тоталітарний міф, окрім категорії простору, вибудовує семіотичний корпус категорії священний час, що абсолютизується в образі Історії. Моделюючи новочасну візію Історії, тоталітарне мислення активізує історіографію, яка відкриває необмежений простір для міфотворчості. Наприклад, у вірші "Правнукові", де моделюється уявна розмова ліричного героя з правнуком, подається готова візія історії формування Країни Рад, що подається через міфему острова й дому.

Тоталітарна культура формує чітку аксіологію нової часової лінійності. Минуле – це доісторичний час, який підлягає запереченню, він співвідносний із поняттям "Старої Землі", "Старого світу". У збірці "Знак терезів" минуле уявляється як один із образів ворога – "чорного вчора", – що мусить бути переможений. У подальших збірках категорія минулого активується, але в зміщених ракурсах. У збірках "Київ", "Літо" подається образ індивідуального минулого. У збірці "Київ" поет переживає разом із містом спогади своєї молодості, ностальгійні мотиви характерні й для збірки "Літо", де поет зустрічає прихід зрілості.

У збірці "Україна" подається образ ідеологічно виправданого минулого. Конструюється образ нещасної поневоленої України, яка чекає свого визволителя. Міф історичного минулого вибудовується через домінанти у персоносфері. Основну міфотворчу роль борця й визволителя виконує Іван Голота, якому присвячено два твори збірки, представлені як уривки з поеми ("Іван Голота", "Іван Голота і Шевченко"). У першому творі образ Івана Голоти вписаний у контекст козацьких перемог Богдана Хмельницького і в часи Руїни. Образ водночас моделюється як конкретно-історичний (він представник і захисник бідного козацтва, бере найактивнішу участь у борні) і як позаісторичний і міфічний – Іван Голота, живучи в віках, "ножа існову нагострив". У другому творі міфічна ініціація героя подана ще складніше. Іван Голота вписується в історіографію життя Тараса Шевченка. Є три проекції образу: це конкретно-історична особа, яка стала прототипом Шевченкового героя і після смерті поета повторно історично уконкретнюється, уписується в історичну данність.

Відтак, слід наголосити, що тільки ідеологічно умотивоване минуле, яке уможливлює, наближає соціально благополучне майбутнє, легітимізується в тоталітарній історії.

Ідеологічний початок нової історії фіксує ключова подія – Революція, або Жовтень. Вона всіляко поетизується через акцентуацію ціннісної значущості: "Лиш сонце Жовтня вигріло тобі / Янтар і мед густого листопаду" [5, с. 202]. У вірші "Цього дня" революція прославляється через

низку релігійно забарвлених ідеологем: "цей день великий воскресив", "цей день сторінку щастя нам відкрив". Революція сигналізувала про початок нової епохи, образ якої персоніфіковано й опоетизовано у вірші "При вікні": нова епоха заглядає у вікна, сповіщаючи про свій прихід.

Треба вказати, що тут перекодовується генеалогія часу. Якщо лірика поч. 30-х подає образ метафізичного часу боротьби добра зі злом, то наступні збірки реанімують категорію історично-конкретного чи природного часу, що особливо відчутно у збірці "Літо". Тут актуалізується природній час, чітко прописана циклічність пір року. Однак тепер час повторно міфологізується. Так, сучасне прописане через метафори "весни" і "літа". Тоталітарна людина "в більшовицьке животворне літо / Йде із більшовицької весни" [5, с. 178].Така зміна стала можливою завдяки праці, труду, звідси й сакралізація сучасності як часу радісної праці.

Продуктивна праця мусить бути ідеологічно освячена – тільки тоді вона має магічний вплив. Цю функцію виконує Партія – ще одна ключова міфема тоталітаризму. Під керівництвом партії праця облагороджується, а людське життя отримує відповідний сенс. Звідси й апологетизація партії, її провідної ролі:

Круг Партії тісніше лави!
Зміцняймо міць більшовика!
За день, як золото яскравий,
За цвіт, за сонце, за ЦК! [5, с. 227].

Саме партія уможливлює наближення сакрального часу, яким для тоталітарної людини є майбутнє. Модель тоталітарної історії просякнута футурологічними мотивами: сенс самої історії полягає у її здійсненності у майбутньому. Звідси й актуалізація ідеї мети ("До мети"), яка спрямовує життя тоталітарної людини у майбутнє: "Прекрасний світ, що зветься майбуттям" [5, с. 223].

Тоталітарний часопростір синхронізується із розгортанням ієрархізованої вертикалі героїв. Верхню позицію займають канонізовані герої, увінчані близькістю до тоталітарного абсолюту, нижню – тоталітарна людина, яка перебуває у процесі становлення, релігійно апелюючи до канону героїв і абсолюту.

Навзагал українська радянська поезія приділила велику увагу конструюванню канону героїв. Щонайперше сюди втрапили вожді Ленін і Сталін, Дзержинський і Кіров. Далі – когорта митців: М.Горький, В.Маяковський, С.Пушкін, Т.Шевченко, М.Гоголь, Бетховен та інші. Окрім того, риторична агіографія була створена для героїв, які представляли науку і мистецтво, різні ділянки життя (наприклад, садівництво – Мічурін): так ритуально повторювалась ієрархічна модель тоталітарної онтології.

М.Рильський – один із найактивніших агіографів. Показово, що у двох його збірках 30-х років окремі цикли присвячені розбудовуванню канону героїв: цикли "Постаті" зі збірки "Знак терезів" та "Портрети" зі збірки "Літо". Цикл "Постаті" можна розглядати як знаковий у формуванні канону героїв. Ключовий критерій, за яким будується цикл, це – міфологічне перекодування. Тобто логіка розгортання тоталітарного дискурсу, із одного боку, полягає у деміфологізації, запереченні релігійних начал (ключовий мотив у циклі), з іншого – у повторній міфологізації. Звідси й циклічність: ліричний сюжет розпочинається "знаним" культурним міфом про Прометея й увінчується новочасним тоталітарним міфом про коваля й ударника.

Моделювання канону героїв пов'язане із конструюванням візії нової історії. Звідси й знаковість підбору героїв. Цикл відкриває міф про незгасний огонь Прометея, який, завдяки ідеї жертовності, легітимізується тоталітарною культурою. Далі – "Бетховен". Основний художній принцип, на якому ґрунтується образ, – це містерія дива. Композитор переборює долю – глухий чує і перетворюється на могутнього культурного героя, уписаного у космогонічний міф. Звідси й відповідна риторика:

[…] Ах, землю розтрощити,
Створити землю, дать радість їм,
Синам землі [5, с. 49].

У віршах "Шевченко" і "Франко" представлено соціальний міф про Кобзаря й Каменяра, які вболівають за знедолений люд, працюють для народу й закликають до боротьби.

Новочасна вертикаль тоталітарного міфу представлена віршами "Ленін", "Коваль", "Ударник". Показово, що у цьому циклі основоположна, організуюча роль образу Леніна у структуруванні тоталітарного міфу композиційно не виділена. Цикл увінчують алегоризовані образи коваля й ударника, які розглядаються як ключові персонажі тоталітарного міфу. Наприклад, образ коваля моделюється підкреслено міфологічно:

Не мантія – хвартух, не жезл, а молоток,
І все-таки творець, і все-таки пророк,
Палає перед ним не жертва для Гефеста –
Комуністичного сторінка маніфеста [5, с. 51].

Новочасний взірцевий герой – це герой дії, натиску, перемоги. Він не знає сумнівів, реалізуючи свою мету ("Так хочу! Так буде!"). Ритм його життя напружений і цілеспрямований ("Ще більше, ще далі!). Він представник "залізної маси", і його онтологія означена ідеологічно ("готовий"). Так формується цикл, але не замикається. Відкритість структурі циклу надає вірш "Ленін".

У контексті циклу Ленін уписаний у канон героїв. У вірші представлено

три іпостасі героя. Перша іпостась – власне герой, який наділявся величезною силою і надзвичайними здібностями ("Гордим небаченим зростом / Зріс він над світом іржавим"). Друга іпостась – культурний герой, який бореться зі злими силами заради людей ("Так, він титан, бо "титанів" / Скинув з золочених тронів; / Глянув, дихнув – і розтанув / Лід їх застиглих законів"). Третя іпостась – герой-деміург, який створює елементи Всесвіту, тобто він уписується в "персоніфіковану ідею вічної ворожнечі між Космосом (Порядком) і Хаосом" [3, с. 83] ("Так, він титан, бо на крові / бою двох сил непримирних / склав підмурівок будові / Подвигів творчих незмірних").

Однак внутрішньоциклічна логіка конструювання образу Леніна як культурного героя у мегаконтексті тоталітарної лірики набуває іншого виміру. Це обумовлено потребою конструювання тоталітарного абсолюту, який би структурно організовував тоталітарну картину світу. У літературі, яка відбиває релігієподібні інтенції тоталітарної цивілізації, образ Леніна гіперболізується й дорівнює абсолюту. Так, він поєднує три вертикалі: просторову ("І на високому фронтоні – / Ясне чоло проводиря"), часову ("Сказав минулому Ілліч / своє і наше ні!"), онтологічну ("Не бійся їх, не вір їм, – тільки глянь / На тінь вождя з простертою рукою"). Ленін-абсолют стає організуючим центром тоталітарної цивілізації, надаючи відповідного значення канону героїв і стимулюючи ідеологічну довершеність тоталітарної людини.

У сакральний простір тоталітаризму вписано конструкт нової людини – homo totalitarisus. Саме у системі "влада – людина" реалізується тоталітарна сакральність, як зазначає Е.Дюркгайм, "таємнича, священна сила насправді є владою, яку здійснює саме суспільство" [2, с. 375]. Звідси й логіка тоталітарної практики у царині антропології. Із одного боку, тоталітаризм скерований на "побудову" нової людини, яка уможливлює тоталітарну сакральність, із іншого – настільки ув'язнює її онтологію, що людина алегоризується, стає ідеологемою, а відтак – втрачає власне людське.

Припустимо стверджувати, що homo totalitarisus моделюється як різновид homo religious – для обох феноменів визначальним є підпорядкування надособистісній цінності. М.Еліаде пропонує розглядати концепцію людського буття як шлях до релігійної довершеності: "...людина народжується незавершеною; вона повинна народитися вдруге духовно; вона стає людиною, лише коли переходить з недосконалого, ембріонального стану в досконалий стан дорослого. Тобто можна сказати, що людське існування досягає повноти через низку традиційних переходів, через суму послідовних ініціацій" [1, с. 95].

Тоталітарна людина проходить ініціацію смерті й народження –

есхатологічні мотиви у тоталітарній антропології є визначальними. У міфічному просторі тоталітаризму людина помирає тричі. По-перше, помирає людина-інтелігент ("На сонці ясени горять"). Показовим у цьому випадку є моделювання функціональної ролі поета: "Не жрець, не вождь, а робітник – / Поета справжнього імення" [5, с. 30]. Поет уже не мислить, не рефлексує, не перебуває в естетичному полі, він служить, працює. Натомість поетизуються, зводяться до символізації робітничі професії: тракторист, коваль, будівельник, садівник, матрос.

Так, М.Рильський риторично наголошує на переструктурованості тоталітарного суспільства:

Дзвінкоголосий тракторист,
Дитя веселе колективу,
Чий рівний стан і мужній зріст
Епоху втілює щасливу [5, с. 225].

Смерть інтелігента прогнозує смерть "внутрішньої" людини. Для тоталітаризму важливо позбавити людину власної психологічної території. Внутрішній світ, де людина моделює свою ідентичність і здобуває онтологічну довершеність, є однією із загроз для тоталітаризму. Тоталітаризм прагне людини з особливим психічним складом, особливою ментальністю, мисленнєвими і поведінковими характеристиками, які досягаються "шляхом стандартизації, уніфікації індивідуального начала, його розчинення в масі, зведення всіх індивідів до певного середньостатистичного знаменника, стерилізації чи [...] подавлення індивідуального, особистісного начала в людині" [5, с. 13].

Виставляються нові ціннісні параметри, за якими медитація, рефлексії, мінорність, усе, що позначає "внутрішність" людини, підпадає під негацію ("Самотність! Гордощі! Які слова нікчемні!" [5, с. 23]). Натомість зекономлена внутрішня енергія скеровується в зовнішні гедоністично-оптимістичні програми: "Жити і любити, ненавидіти, їсти, сміятись, прагнути, спалити кораблі" [5, с. 23]. Наділена візією життя як інстинктивного побутування, а не внутрішньопсихологічної онтологізації, тоталітарна людина стає егалітарно самотньою.

Це лише перший етап із відвойовування людини у її внутрішнього світу. Далі – процес функціоналізації, упокорення прагматично-опобутовізованим плануванням розбудови Країни Рад:

Ти не вождь? Рядовий будь вояк,
Будь клітинка, значок телеграми…
…Боротьба за цукровий буряк
Варта більш, як борня з вітряками [5, с. 30].

Егалітарно самотня людина стає формантом ключового феномена

тоталітаризму – людини маси. Людське "Я" уже не має автономного онтологічного статусу. Його ціннісний вимір означується вмінням уключатися у ритуалізований ритм маси, у тоталітарній культурі опоетизованій, зокрема, в образі колективу:

І, в променистім сяючи врожаї,
Імення безіменних уквітчає
Троянда велетенська – колектив [5, с. 28].

Людина потрапляє у нові координати реальності, не маючи імені, втрачаючи право на приватність. "Твої знання – вони вже не твої, / Коли ти з нами", – декларує логіка тоталітарного мислення. Водночас риторично означується інший процес, який підкреслює єдність і монолітність радянського народу, згуртованого у боротьбі й розбудові радянської держави. Цей процес синедокхіального характеру: "Багато нас, і всі – один…" [5, с. 64], "Мільйони трудящих – один робітник" [5, с. 22]. Результат очевидний: людина і "власне людське" опиняються в тотальній зоні ідеологічного, яка активізує проекти "колективного буття".

Смерть внутрішньої людини означала смерть людини як такої. У тоталітарному міфі людина цінна насамперед як пожертва на вівтар прийдешнього – священного часу тоталітаризму:

В огнях прийдущих поколінь
Згуби себе, як тінь [5, с. 63].

Відтак цінність людського буття винесена за кордони самого буття. Померти задля народження – цей есхатологічний мотив характериний для моделювання поведінкових характеристик тоталітарної людини.

Смерть людини зразка європейського гуманізму у тоталітаризмі означав народження нової людини – тоталітарної. Друга ініціація homo totalitarisus – це міфологема народження, яка тримається на опозиції:

Так, ми пролог. У вас і королі,
І шибениці, і церкви, й картини,
А ми лиш проба першої людини,
Нас тільки вчора зліплено з землі [4].

Зразу по появі друга ініціація – кодифікування. Homo totalitarisus – "визвольник людства – вільний пролетар", "Нова людина. Гордий вік / Вінчає слово: більшовик", "син Всесвіту".

Процес формування homo totalitaricus як homo religiousus передбачає вироблення взірцевих моделей поведінки та ідей, що забезпечують уписуваність людини у сакральний світ. Виключно моделюючої ролі у цьому разі набуває категорія правди, яка формується навколо доцентрової точки ідеології. Це – "країна Рад", "Комуністична Партія", "пролетарська дружба". Тоталітарна людина наділяється візією правди "згори", що

переконливо демонструється у вірші "Аероплани над містом". У поезії змодельовано проекцію космогонічного міфу, який переростає у гностичну перспективу. Основні учасники міфу – це небо, "що весело серце лякає", і "не знає / Темнити світ чи світить", та аероплани, що "сипали […] птиць чарівних з рукава". Ключова міфічна подія – поява аеропланів, що знищують "морок неба". Результатом цього протистояння є народження правди, що подається у листівках-"птицях", випущених із аероплана. Так тоталітарна людина отримує абстраговану "готову правду":

Що кожен день – перемога,
Що творчість – кожна рука,
Що більшовизму дорога –
Безмежна ріка […] [5, с. 168].

Апологія "готової" правди унеможливлює оперування альтернативами, навіть на рівні мисленнєвого експерименту. Функція тоталітарної людини полягає лише в тому, щоб відтворити й утілити цю правду, зробити її реально зримою. Звідси апологія категорії мети. Тоталітарна людина одержима метою, яка є ключовим онтологічним індикатором, поза тим вона втрачає будь-які соціальні, духовні чи навіть статеві координати. Наприклад, вірш М.Рильського "Балада про любов", де поет кокетливо грається гендерними ролями:

Він – селянка, а вона коваль…
Ах, я сплутав, та чи це важливо? [5, с. 62].

А далі дає чітку програму:

Винна в тім країна, що кує
З брил людських міцну нову людину…
Хай уже читальник пізнає,
Хто в о н а, хто в і н під цю хвилину [5, с. 62].

Утворюється уявлення про людину-андрогіна, над якою експериментує країна з метою вироблення найбільш вдалого функціонального проекту. Окрім того, це людина, позбавлена соціальних ролей. У вірші "На кораблях" моделюється образ героя-моряка, наділеного візією майбутнього, "вістю перемоги". Для наближення того часу моряк увільнюється від усіх соціальних і родинних ролей. Він не син, не чоловік, не батько – наголошується у тексті. Замість цього – проектування двох ключових ідеологічних ролей. Це – боєць і працівник. Насамперед герой мусить відвоювати простір і час, здобути можливість утверджувати правду. Далі – її утвердити. Тому тоталітарний герой – це учасник творчої праці, який розбудовує Країну Рад. Вирішальну роль у цьому випадку відіграє категорія тоталітарного гносису. Із одного боку, тоталітарний герой – це людина позитивістського віку, яка вважає, що усе може бути пояснено раціонально. Апологія знань сприяла розвінчанню старих міфів: "І місця

там немає тайні, / Де цифра, компас, гвинт, мотор" [5, с. 23]. Це людина знання і діяння:

Не вірить, знає він.
Не мріє він, кує [5, с. 30].

Але, озброївшись знаннями, тоталітарна людина породила нові міфи – у цьому особливість тоталітарного гносису: про верстати "розумні, слухняні машини" ("Ткали рабині тканини рожеві"), про аероплани, які підкорили небо ("Ти не у птиці вчивсь літати"), появу диво-рослини ("І виросла / Рослина та – і вже не та / Під оком Лисенка глибоким" [5, с. 225]), про відважних мореплавців, які, покоривши нові місця, розгортають перед нами світ-казку ("Герда", "Казка"). У міфічному просторі тоталітаризму людина, озброєна знаннями, може робити дива, звідси й очуднена візія нового світу:

П'ять рівне чотирьом, у жовтні – травень юний,
І жовтень аж тоді, як спіє листопад…
Ну, що ж! Дивуйтесь, поваленії труни,
Під рік шістнадцятий химерній Владі Рад! [5, с. 31].

Герой отримує кілька тоталітарних масок. Це – моряк, який іде освоювати нові землі; коваль, який кує нове життя; ударник-прискорювач ходи часу; садівник, який уквітчує Країну Рад. Усі ці маски працюють на створення міфу про культурного героя, який завойовує і моделює нову реальність:

Не шабля і не спис, а молот і терпуг,
Не мрія, а ява, не порив, а потреба:
Із темних брил життя та силою напруг
Витісуєш Нове – і синій виднокруг
Обійми розкрива скорителеві неба [5, с. 21].

Міф, реалізуючи соціальне замовлення тоталітарної культури, онтологізує священну дійсність, яка й виявляє специфіку сакрального у контексті тоталітаризму.

Література

1. Еліаде М. Священне і мирське // Еліаде М. Мефістофель і андрогін. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2001. – С. 305–467.
2. Енциклопедія постмодернізму / За ред. Чарльза Е.Вінквіста та Віктора Е.Тейлора. – К.: Видавництво Соломії Павличко "Основи", 2003.
3. Королев К. Энциклопедия символов, знаков, эмблем. – М.: Эксмо; СПб.: Terra Fantastica, 2003. – С. 83.
4. Рильський М. Зібрання творів: У 20 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 1.
5. Рильський М. Зібрання творів: У 20 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 2. – 430 с.

6. Рильський М. Зібрання творів: У 20 т. – К.: Наукова думка, 1983. – Т. 3. – 438 с.
7. Элиаде М. Аспекты мифа. – М.: Academia, 1995.
8. Glowinsky M. O dyskursie totalitarnym // Dzień Ulissesa i inne szkice na tematy neomitologiczne. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 2000. – P. 36–41.

О.В.Лось

Роль інтертексту в романі С'юзен Ворнер "Широкий, широкий світ"

Мета даної статті полягає в намаганні встановити особливості художнього втілення інтертекстуальності в романі С'юзен Ворнер "Широкий, широкий світ", а також визначити роль міжтекстових зв'язків у сюжетно-композиційній структурі твору. Інтертекстуальність – поняття, впроваджене в літературний й мовознавчий обіг Ю.Крістевою, Р.Бартом, Ж.Женетом та іншими мовознавцями й невід'ємно пов'язане з роботами М.Бахтіна, полягає в тому, що будь-який текст взаємопов'язаний зі всіма іншими існуючими текстами, й дані міжтекстові зв'язки актуалізуються в процесі його сприйняття, що дає можливість різного тлумачення одного й того самого тексту. Такий діалог між різними текстами в площині одного тексту, діалог між автором і читачем, що, залучаючись до цього творчого діалогу, перебирає функції співавторства, – все це складає інтертекст твору. Концепція діалогізму М.М.Бахтіна орієнтує на розуміння світової літератури як безперервного діалогу, до якого постійно долучаються все нові й нові голоси. Так, згідно з ученням М.Бахтіна про "чуже слово", цитування є одним зі шляхів реалізації діалогу між текстами в літературному просторі. В цьому контексті цитата поєднує між собою літературні пам'ятки різних епох, жанрів, напрямків, стаючи провідником у "нескінченному діалозі культур", і, поступово асимілюючись у новому тексті, сприяє породженню власного тексту, власного змісту, утверджуючи творчу індивідуальність автора [1]. Відомо, що цитата, алюзія, будь-яка форма літературної взаємодії становить не другорядний елемент тексту, а вказує на сутність авторського задуму, оскільки автор нерідко свідомо вступає у діалог з "чужими текстами". Цитування розглядається як принципово важливий елемент художнього формування змісту, один із засобів вираження авторської позиції та читацької рецепції, що водночас апелює до авторитетної, актуальної, на думку автора, літературної традиції.

Ю.Караулов називає тексти, що є "значущими для тієї чи іншої особистості в пізнавальному або емоційному відношенні, або добре відомі

оточенню даної особистості, включаючи як попередників, так і сучасників, звертання до яких неодноразово відбувається в дискурсі даної мовної особистості", прецедентними [2, с. 216]. Чим більш значущим є прецедентний текст, тим більшу кількість асоціацій та культурно-історичних контекстів він здатен викликати в уяві читача. Прецедентними текстами зазвичай стають найвидатніші твори світової літератури. Наприклад, прецедентними текстами для С'юзен Ворнер, як для багатьох її сучасників, зокрема, Р.В.Емерсона, В.Вітмена, Н.Готорна, безперечно, слугували Біблія, твори Шекспіра, які письменниця цитує в якості епіграфів до глав роману "Широкий, широкий світ" шістнадцять разів, а також твори Семюела Батлера, Роберта Бернса, Байрона, Чепмена, Чосера, Купера, Драйдена, Лонгфелло, Мільтона й Спенсера. Формуванням такого виразного інтертекстуального поля авторка, вочевидь, свідомо демонструє свою належність до мистецтва слова. На думку Н.Бейм, Ворнер "добирала рядки, що відповідали літературній традиції, яку сама допомагала створювати, й створювала на кшталт "високої" [5, с. 17]. Долучаючи читачів до "високого" мистецтва шляхом швидкого ознайомлення з його літературними зразками, авторка разом з письменниками-сучасниками впливала на становлення літературних запитів і смаків читачів середнього класу, розвиток якого невпинно набирав обертів з середини XIX сторіччя й захопленням якого стало саме читання романів.

Звичайно, сьогодні існує безліч критеріїв щодо визначення "високої" або "низької" літератури, межі яких були досить розмиті у досліджуваний нами період. Значущість письменника на той час здебільшого визначалася його популярністю серед читачів та критиків. І якщо в Англії такого успіху зазнали Скотт, Діккенс, Теккерей й, можливо, Джордж Еліот, у Франції – Бальзак, Дюма, Гюго, Санд, Сю, то в США середини XIX сторіччя побутувала думка стосовно відсутності визначних літературних доробків серед національних письменників, за винятком Готорна. До всього і популярність Готорна серед широкого загалу сучасників видається спірною. Так, виходячи з того, що хороша література, як хороша музика або витвір мистецтва, також може бути гідним чином сприйнята й оцінена, намагання С'юзен Ворнер призвичаїти американського читача до більш "високої" літератури можна розглядати як "грань довоєнного літературного націоналізму" [5, с. 18].

При аналізі роману С.Ворнер "Широкий, широкий світ" впадає в око помітний зв'язок тексту з традиціями попередніх епох, відчутні різноманітні впливи, перегуки, сходження ворнерівських мотивів та образів з тими, що є в творах інших письменників. Тому інтенція авторки, яка, створюючи свій роман, свідомо вдавалася до різних форм інтертексту, а саме цитат,

алюзій, епіграфів, фольклорних мотивів тощо, потребує більш детального вивчення.

Незалежно від експліцитної або імпліцитної презентації прецедентного тексту в творі, його специфіка полягає в тому, що він відсилає читача до запозиченого тексту й завжди розрахований на "радість впізнання". Для читача "інтертекстуальність – це настанова на більш глибоке розуміння тексту, або подолання нерозуміння тексту за рахунок встановлення багатовимірних зв'язків з іншими текстами" [3, с. 12]. Не вдаючись до детального викладу класифікації інтертекстуальних відношень, запропонованої Н.Фатєєвою [4, с. 26–37], зазначимо лише тільки ті типи, що присутні в тексті роману С.Ворнер "Широкий, широкий світ" і можуть стати при нагоді у формуванні більш глибокого уявлення про твір, систему конфліктів, структуру образів, композиційні особливості, власне, йдеться про інтертекстуальність, що утворює конструкцію "текст у тексті", представлену у вигляді цитат й алюзій, та паратекстуальність, або зв'язок тексту з назвою та епіграфом.

Розглянемо більш детально кожний з представлених типів. Конструкція "текст у тексті" широко представлена в романі С.Ворнер численними цитатами з Біблії, яка, звичайно ж, була й залишається невичерпним джерелом цитування в християнському світі. Особливо це стосується протестантських течій у християнстві, розмаїттю яких на теренах Америки слід завдячувати пуританам, тим першим поселенцям, зусиллям яких з колоній постали США як могутня і незалежна держава. Вони беззастережно вірили в абсолютну істинність біблійного Слова й намагалися побудувати своє життя, повністю покладаючись на завіти Святого Письма. Про це, зокрема, показово свідчить епізод, коли головна героїня, Еллен, обирає для себе Біблію, ставлячись до цього важливого кроку з усім сумлінням істинної християнки: "Сповнена запалу Еллен зашарілася, відкинула капелюшок, й з блиском в очах, ніби вирішуючи долю цілої нації, завзято заходилася порівнювати Біблії, обмірковуючи переваги великої, малої й середньої; чорної, синьої, пурпурової та червоної; прикрашеної позолотою і звичайної, з застібкою й без. Еллен не бачила нічого, окрім книжок Біблії перед собою; занурена в найважливішу для неї справу, вона не зважала на посмішки оточуючих. Вона навіть не замислювалась над тим, чи були вони" [8]. Самий доторк до Біблії як книги викликає в Еллен щире релігійне почуття, через книгу вона відчуває свою належність до релігійної спільноти, до всіх, хто колись читав або читає, або читатиме ці помережані сакральними словами сторінки. Читання героїнею біблійного тексту упродовж роману письменниця супроводжує власним коментарем, поступово роз'яснюючи їй, а заразом і читачеві, основні християнські доктрини. Слідуючи кальвіністському переконанню, що проповідник є

шукачем правди обраної еліти й єдиний має доступ до об'єктивної реальності, а саме до абсолютної, метафізичної Істини, пуритани покладалися на вибране алегоричне прочитання "Слова Божого", реалізоване у вигляді проповідей. Проповідь виконує роль центрального за значущістю дійства у більшості протестантських конфесій і має на меті захопити, навчити, переконати й залучити слухача до лав адептів. Традиційно проповідь належить до риторичного мистецтва і, відповідно, до сфери духовного красномовства, що визначило її композиційну структуру. Нагадаємо, що проповідь складається з кількох частин: доктрини – уривка зі Старого або Нового Завіту; пояснення/тлумачення, в якому доступно роз'яснювався буквальний біблійний контекст доктрини; застосування, в якому наголошувалося хибне розуміння паствою доктрини; аргументації й фінальної частини, яку можна було б назвати призначенням, або "рецептом".

Зазвичай, проповідь була націлена на розв'язання певної проблеми, що виникла у членів спільноти. Для того, щоб стати одним зі спільноти, тобто набути членства, претендент мав зазнати "складної підготовки" або "процесу" навернення, що складався з шести психологічних етапів, окреслених пуританським священиком Томасом Хукером: "покаяння, приниження, схильність, насадження, звеличення й оволодіння" [6]. Виконання/подолання кожного етапу відбувалося під прискіпливим наглядом громади, доводячи і новонаверненому, і спільноті щиру істинність його намагань. Оповіді з сюжетом навернення невіруючих були надзвичайно поширені в XIX столітті. Наприклад, досліджуваний нами роман С'юзен Ворнер "Широкий, широкий світ" (1850) або романи Н.Готорна "Мармуровий Фавн" (1860) й Гаррієт Якобз "Пригоди маленької рабині" (1861) продовжували цю традицію, демонструючи випробування новонаверненого на фоні пильної уваги "уявної спільноти". Всі герої роману "Широкий, широкий світ", до вуст яких С'юзен Ворнер вкладає "Слово Боже" у вигляді біблійних цитат, безпосередньо або опосередковано пов'язані зі служінням: пан на кораблі, преподобний Маршам, Джон, який готується прийняти сан священика, Еліс, дочка й сестра майбутнього священика. Тому будь-яке спілкування Еллен з вищезазначеними персонажами неодмінно зводиться до бесіди-дискусії на релігійні теми. Звідси витікає подібність оповіді роману до пуританської проповіді, щоправда, в дещо спрощеному вигляді. Наприклад, у сьомій главі роману, за назву якої слугує біблійний вислів – "Незнайомці приходять, як друзі", помітна стилізація проповіді, за допомогою якої відбувається процес навернення головної героїні до віри. За першу частину проповіді взяте питання-ствердження: "Твоя мати ніколи не зважала на свій спокій або

задоволення, коли йшлося про твоє благо. А Христос зважав? Чи ти знаєш, що він зробив, щоб врятувати грішників?" "Бо ви знаєте благодать Господа нашого Ісуса Христа, який, бувши багатим, збіднів заради вас, щоб ви збагатились Його убозтвом". Далі йде тлумачення цитати, умовна друга частина: "Він прийняв на себе тягар твоїх гріхів, і страждав через те страшне покарання – все, щоб врятувати тебе і таких, як ти. А тепер він просить дітей своїх припинити грішити й повернутися до нього, того, хто заплатив за них власною кров'ю. Він зробив це тому, що любить тебе; так чи не заслуговує він того, щоб, у свою чергу, любили його? <…> Такий же терплячий і добрий, як твоя мама, Ісус – ще терплячішій і лагідніший. Все своє життя, Еллен, ти не любила його й не прислухалася до нього, а він все ще любить тебе і готовий стати твоїм другом. <…> Він знає, ти ніколи не будеш щасливою в іншому місці". На етапі обґрунтування й аргументації подаються найбільш переконливі цитати, що зможуть повністю переконати героїню. "Чи не довів тобі Христос, що він любить тебе більше, ніж твоя мати? Чи чула ти коли-небудь слова лагідніші й прекрасніші за ці? "Пустіте дітей, щоб до Мене приходили, і не забороняйте їм, – бо таких Царство Боже." "Я – Пастир Добрий! Пастир добрий кладе життя власне за вівці". "Я вічним коханням тебе покохав, тому милість тобі виявляю!" <…> Так ти прийдеш до нього (Христа), Еллен?" Досягнувши мети в переконанні Еллен прийти в обійми Христові, пан на кораблі "призначає" наступне: "Не сумнівайся в любові того, хто любить тебе ще більше. Йди до Ісуса. Не думай, що він далеко на небесах і не почує тебе, – він тут, поруч з тобою, й знає кожне бажання і биття твого серця. <…> Скажи йому в своєму серці: "Господи, подивись на мене <…> і візьми це тверде серце, з яким я нічого не здатна вдіяти, і зроби його праведним, сповни його любові – я віддаю його і себе в твої руки, любий Спасителю!" [8].

Наведені тут цитати подаються Ворнер у лапках, але без уточнень джерела. Так, наприклад, у главі 34 також знаходимо цитати з неповною атрибуцією: "Нехай серце вам не тривожиться! Віруйте в Бога, і в Мене віруйте! Багато осель у домі Мого Отця". Зрозуміло, що основне джерело таких цитат складає Біблія, але авторка не вважає за потрібне вдаватися до уточнень. Взагалі, в романі можна знайти лише кілька цитат з точним покликом. Так, у главі 3: "Нарешті вона дійшла до тих чарівних рядків з сьомої частини Об'явлень Святого Іоанна Богослова: "І відповів один із старців, і до мене сказав: "Оці, що зодягнені в білу одежу, – хто вони й звідкіля поприходили?"<…> Зустрічаються також приховані цитати, тобто не взяті в лапки й без уточнень, які Ворнер намагається асимілювати, розчинити у власному тексті, видаючи за свої думки, як, наприклад, цитата

з Приповістей Соломонових у главі 31: "Кожен з нас, Еллен, має щось, що треба пережити – ми повинні бути мужніми й гідно пережити це. *Є приятель, більше від брата прив'язаний*, ти знаєш. Ми не можемо бути нещасними, якщо виконуємо наш обов'язок й любимо Його". Або зустрічаємо такі авторські рядки, стилізовані під біблійну цитату, наприклад, у главі четвертій: "… але від руки, яка ранить, шукай зцілення. Він ранить, тому що може зцілити. Він не засмучує добровільно. Можливо, він бачить, Еллен, що ти б ніколи не прагнула до нього, доки маєш до кого прихилитися. <…> Існує дім, Еллен, в якому все залишається незмінним; й ті, що колись зібралися там, більше ніколи звідти не підуть; й сльози їх витерто їм з очей їх" [8]. Так, письменниця зумисне прибирає межу між "своїм" і "чужим", тоді текст художнього твору і текст Біблії, взаємопроникаючи і взаємодіючи, утворюють єдине ціле. Біблійні цитати ніби утворюють умовний "каркас" оповіді, в яку С'юзен Ворнер вплітає інші її елементи.

Авторська інтенція щодо такої репрезентації цитати, з одного боку, була розрахована на читача освіченого, релігійно підготовленого, того, хто впізнає її й зрозуміє без додаткового тлумачення. А зважаючи на те, що в той час Біблія була настільною книгою кожного християнина, така цитата мала бути зрозумілою майже всім читачам. З іншого боку, ті біблійні цитати, що залишалися не зрозумілими, мали спонукати читача звернутися до першоджерела, а саме Біблії, й у такий спосіб мали реалізуватися завдання, поставлені авторкою в романі: захопити, навчити й переконати читача, чим і пояснюється ворнерівська мотивація інтертекстуалізації роману.

На думку Енн Дуглас, американська жіноча література XIX століття безпосереднім чином змагалася з теологічною або релігійною літературою [7]. С'юзен Ворнер, наприклад, стверджувала, що написала "Широкий, широкий світ", стоячи на колінах. Багато авторок тогочасних бестселерів вживали майже клерикальні вирази. Вони щиро сподівалися, що прочитання їхніх романів справлятиме ефект справжньої проповіді. Вільям Елері Чаннінг, унітаріанський священик і теолог, коментуючи явище жіночого роману та його вражаючий успіх, називав його авторок "євангелістками", "вчительками нації". Він прекрасно усвідомлював, що вони ставили на меті такі ж завдання, що й священики. А їхню тактику вважав навіть більш дієвою: "Жінка, яка не могла говорити в церкві, могла висловитися в друкованому просторі, і її зворушливі тлумачення релігії, засвоєні не в теологічних школах, а школах любові, журби, шляхом набутого життєвого досвіду, домашньої турботи, іноді знаходили шлях до серця впевненіше за священицькі нотації" [Цит. за: 7, с. 129]. Джеймс

Фріман Кларк, священик і церковний реформатор, попереджав читачів журналу "Крисчієн Екзамінер" від 1866 року, що надзвичайно популярні романи С'юзен Ворнер, які пропагують "найсуворіші форми доктрини спокути", повинні сприйматися серйозно, хоча б тільки тому, що загрожують збереженню істинної релігійної доктрини" [Цит. за: 7, с. 130]. Роман "Широкий, широкий світ" естетично та ідеологічно знаходиться у межах августинської та кальвіністської традиції, яка базується на вірі в первородний гріх, визначеність долі й божественну благодать (і, відповідно, нерівність), що зближує С.Ворнер з її не менш відомими сучасниками Н.Готорном і Г.Мелвіллом, а відтак, залучає авторку до загального контексту американської літератури XIX сторіччя.

Створений С.Ворнер у романі світ за своєю природою близький до того, що Шерон Кім визначила як "пуританський реалізм", який являє собою "справжній, історичний світ, з біблійним типом буквальної, духовної реальності в ньому", з тим, щоб розповсюджувати ідеї вродженого гріха, визначеності долі й божественного милосердя [6]. Коли головна героїня роману, Еллен Монтгомері, допитується в матері про смисл біблійної фрази з Євангелія від Матвія: "Хто більш, як Мене, любить батька чи матір, той мене недостойний", мати відповідає, що якби її (Еллен) "серце не затверділо від гріха" і вона пізнала Бога, вона б насправді любила його більше за матір. Місіс Монтгомері каже: "Ти не можеш зарадити цьому, я знаю, моя люба", і пояснює, що Еллен може врятуватися, тільки "за допомогою милості Того, хто пообіцяв перетворити серця Його народу – забрати в нього серця з каменю й дати йому серця з плоті" [8].

Окрім цитат з Біблії, псалмів, у романі "Широкий, широкий світ" присутні також ремінісценції, що вказують на його зв'язок з творами попередніх епох. Тому наступним досліджуваним елементом інтертекстуальних відношень у романі "Широкий, широкий світ" стає алюзія, що, як і ремінісценція, "натякає" на певну подію, "певні елементи претексту, за якими відбувається їхнє впізнання в тексті-реципієнті, де й відбувається їх предикація" [4, с. 28]. Від цитати алюзію відрізняє те, що запозичення елементів відбувається вибірково, а самі висловлювання, що асоціюються з подіями в тексті-донорі, присутні лише імпліцитно. Так, за своєю жанровою структурою твір С'юзен Ворнер подібний до роману відомого англійського письменника XVII століття Джона Беньяна "Подорож паломника", який разом з "Втраченим раєм" Мільтона увійшов до золотого фонду англійської літератури. Подібно до беньянівської "Подорожі паломника", "Широкий, широкий світ" будується на розгорнутій метафорі дороги, подорожі в світі, сповненому перешкод і випробувань. Але, на відміну від паломника, що подорожує в умовно-фантастичному просторі,

героїня Ворнер поневіряється справжньою Америкою й Англією середини XIX століття. При цьому просторові пересування Еллен і символіка, що пов'язана з ними, така ж значуща, як і в романі Д.Беньяна, і так само метафорично співвідноситься з долею головної героїні, з її внутрішнім світом. Подібно до головного персонажа Д.Беньяна Християнина, який з духовної книги дізнався про гріховність свого особистого існування й життя всіх мешканців його міста, що неминуче призведе до загибелі, з метою спасіння залишає свій дім і вирушає в довгу й складну подорож до Небесного Граду, головна героїня "Широкого, широкого світу" Еллен також залишає домівку, вирушає одна до Граду Божого, йдучи незнаним нею світом у пошуках непохитної віри й спасіння душі. Як і Християнин, на шляху до поставленої мети перебуваючи під тяжкою ношею – тягарем первородного гріха, вона зустрічатиме підтримку в особі євангелістів – преподобного Маршама, Еліс і Джона Хамфризів; зазнає численних випробувань і горя, занепаду духу (Slough of Despond) після розставання з матір'ю та її смерті, моральних принижень (The Valley of Humiliation) від тітки Форчен Емерсон, фізичних та емоційних труднощів (Hill Difficulty), коли Еллен майже повністю замінить тітку на фермі на час хвороби, пихатість бабусі й дядька Ліндсеїв (Vanity Fair), під час перебування Еллен у родичів у Шотландії. На відміну від паломника, який прибув у Град Спасіння й став істинним Християнином, Еллен, подолавши всі випробування, досягає бажаної мети: не тільки стає справжньою Християнкою, але й отримує певну свободу: відстоює право бути американкою, називатися Монтгомері, повернутися на батьківщину, щоб стати за дружину й достойну підтримку Джону Хамфрізу. Так Ворнер розширює межі класичного роману подорожі, характерного для англійської літератури XIX століття, ускладнюючи структуру й поглиблюючи його зміст.

Наступним елементом міжтекстових зв'язків у романі "Широкий, широкий світ" постають епіграфи, присутні в кожній з п'ятдесяти трьох глав твору С'юзен Ворнер. Епіграф, як цитата або стале висловлювання, знаходиться між назвою тексту та його початком. Він перебуває/височіє над текстом й співвідноситься з ним як з цілим. Така текстова організація формально підкреслює і виводить на перший план найважливіший елемент змісту. За приклад візьмемо епіграф до всього роману "Широкий, широкий світ" – рядки Лонгфелло з вірша "To a child" ("Дитині"):

"Here at the portal thou dost stand,
And with thy little hand
Thou openest the mysterious gate.
Into the future's undiscovered land
I see its valves expand,

As at the touch of Fate!
Into those realms of Love and Hate".

Дуже часто епіграфами стають поетичні рядки, що пояснюється стислістю й високою компресією інформації поетичного тексту. Той факт, що епіграф взятий з поетичного твору, є дуже суттєвим. Він передає роману той ліризм, який на сюжетному рівні міг би залишитися не поміченим. Заслуговує на увагу й особливий тип зв'язку заголовка роману та епіграфа, вони пов'язані спільною метафорою невідомого, таємного світу і загальною сумною тональністю звучання. Присутність в епіграфі категорій Долі (її визначеності й невідворотності), Ненависті й Любові, того, з чого, по суті, й складається безмежний і "широкий" світ Еллен Монтгомері, доводить думку про концентрацію в епіграфі ключових елементів тексту.

Як композиційний прийом, епіграф постає в якості експозиції після заголовка, але перед текстом, і тлумачить текст від імені іншого автора "іншим голосом", надаючи пояснення щодо прочитання тексту відносно назви твору. За допомогою епіграфа автор свідомо збагачує свій текст літературними віяннями різних епох і напрямків, тим самим наповнюючи й розкриваючи внутрішній світ свого тексту [4, с. 32]. Епіграф у тексті виконує кілька функцій: естетичну, ідейно-тематичну, а його ознаками стають діалогічність та інтертекстуальність. Основною й універсальною з функцій в художньому творі постає діалогізуюча функція, оскільки епіграф сприяє діалогізації монологу, введення в нього іншої, неавторської точки зору. Він встановлює інтертекстуальні відповідники, відсилає читача до вихідного тексту і викликає низку асоціацій. У такому вигляді епіграф постає як загальнореферентне узагальнення, універсальна істина, придатна до цілого ряду різноманітних ситуацій. Він створює ніби місток між змістами вже існуючих текстів і змістом, що має бути прочитаним, виконуючи по відношенню до останнього синтезуючу й оцінюючу функцію. Оскільки попередній зміст епіграфа майже безмежний, а наступний дуже великий за об'ємом, він дає читачеві право на певну варіативність розуміння і, відповідно, співтворчість. Звичайно, йдеться про читацьку компетенцію, яка розрахована на певний рівень знань і загальну обізнаність читача. У нашому випадку після прочитання епіграфа перед очима читача постає майже казкова, відома всім з дитинства картинка: дитячий силует "маленькою рукою" відчиняє "таємничі двері", за якими сховані невідомі скарби, причаїлися зачаровані створіння, привиди і т.п. Тобто те, що окреслюється одним словом – таємниця, яка лякає дитину й водночас вабить її цікавість своєю невідомістю. Невідворотність Долі полягає саме в тому, що, один раз відкривши ці двері, ти маєш увійти і "відкрити" для себе цей "широкий світ", уповні пізнавши всі його принади й жахи.

Підводячи підсумок, зазначимо, що для американської літератури XIX сторіччя найбільш притаманним інтертекстуальним елементом можна вважати свідоме цитування й алюзії на твори видатних сучасників або попередників з метою наближення до зразків "високої літератури". Окреме місце серед прецедентних текстів займає Біблія, яка сприймається в європейській й американській культурній традиції як джерело безумовних аксіом. Тому така взаємодія й взаємопроникнення біблійного й художнього слова в досліджуваному нами романі надає особливої ваги авторському слову, яке крізь призму сакральності несе читачеві вагоме християнське повідомлення, властиве американській дидактичній літературі XIX сторіччя.

Література

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. – М.: Художественная литература, 1979. – 412 с.
2. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М.: Наука, 1987. – 261 с.
3. Фатеева Н.А. Интертекстуальность и ее функции в художественном дискурсе // Известия АН. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1997. – Т. 56, №5. – С. 12–21.
4. Фатеева Н.А. Типология интертекстуальных элементов и связей в художественной речи // Известия АН. Серия литературы и языка. – М.: Наука, 1998. – Т. 57, №5. – С. 25–38.
5. Baym, Nina. Woman's Fiction. A Guide to Novels by and about Women in America 1820–70. – Urbana and Chicago: University of Illinois Press, 1993.
6. Calvinism. – Ел. ресурс: <http://www.novelguide.com/a/discover/-ahlt_0001_0001_0/ahlt_0001_0001_0_00043.html>
7. Douglas, Ann. The Feminization of American Culture. – New York: Alfred A. Knopf, 1977.
8. Warner, Susan. Wide, Wide World. – Philadelphia: J.B. Lippincott Company, 1892. – Ел. ресурс: http://digital.library.upenn.edu/women/warner-susan/wide/-wide.html

С.О.Кириленко

Проблема походження Русі в радянській історичній науці в умовах ідеологічних кампаній кін. 40-х – поч. 50-х рр. XX ст.

Радянську медієвістику традиційно прийнято вважати тихою академічною галуззю, в якій завдяки політичній неактуальності досліджуваних проблем виявилося можливим зберегти традиції професійного наукового дослідження [1]. Частково це правильно, оскільки питання середньовічної історії цікавили радянське політичне керівництво меншою мірою, ніж історія сучасності. Тому саме 30-ті рр. стали для багатьох визначних істориків середньовіччя досить непростим часом, "паузою" в їх творчій біографії. Проте ситуація різко змінюється на початок 40-х – у першій половині 50-х рр. Відмінність даного періоду від попереднього, перш за все, в тому, що він припадає на час апогею тоталітарної системи. Ця політична ситуація визначала всі сфери життєдіяльності радянського суспільства, у тому числі і розвиток суспільних наук. Дана обставина і дозволяє говорити про визначний етап розвитку радянської історіографії Київської Русі.

Початок другого етапу радянської історіографії Давньоруської держави збігається з початком Великої Вітчизняної війни, коли питання про утворення Давньоруської держави постало з особливою гостротою. Тим більше це було важливо в умовах пропаганди ідеї про перевагу арійської (німецької) нації в Німеччині і Європі. Академік Б.Д.Греков відзначав активізацію в передвоєнні роки й у перший період II світової війни норманської теорії. Особливо посилено висувалася теза про те, що "російський народ – народ неісторичний, нездатний до державного і культурного будівництва" [2]. Перед радянськими істориками стояло завдання не просто ще раз повернутися до норманського питання, але раз і назавжди розробити "справжню наукову" концепцію утворення Давньоруської держави, не обтяжену "наївними уявленнями наших предків" [3]. Ці, швидше, політичні завдання і визначали зміст наукових досліджень того періоду. Слід наголосити, що в зазначений час історики основну увагу стали приділяти саме питанням утворення держави, оформленню і становленню політичної влади, її механізму і функцій. Дебати про соціально-

економічний характер держави на деякий час припиняються, щоб з новою силою спалахнути у другій половині 40-х – на поч. 50-х років.

Розробку нової тематики насамперед варто пов'язати з іменами Б.Д.Грекова, В.В.Мавродіна, С.В.Юшкова. У дослідженнях 40-х років відбилася тенденція "подавнити" державність у слов'ян. Відмінною рисою наукових пошуків початку 40-х років є спроба звернутися до історії слов'ян V–VI ст. і спробувати довести високий рівень політичної організації східних слов'ян у найдавніший період. У радянській історичній літературі така спроба робилася вперше. Підходи до проблеми, вироблені в цих дослідженнях, часто не зовсім вдалі висновки, підкріплювані сумнівними джерелами, відбивали визначений етап у розвитку радянської науки і все-таки розширили проблематику, пов'язану з вивченням становлення Давньоруської держави.

У 1942 р. у "Історичному журналі" з'явилася стаття Б.Д.Грекова "На заре русского государства". Пізніше висловлені в статті ідеї ввійшли в науково-популярну книгу вченого "Борьба Руси за создание своєго государства", що вийшла в 1944 р. і перевидана в 1945 р. Мета роботи автором була позначена досить чітко: показати, як російський народ, що вступив на історичну арену в VI ст., йшов на шляху створення своєї державності [4]. Київська держава виникла не на порожнім місці, – це порівняно пізніше утворення, і на цьому поприщі слов'яни "проробили чималий шлях" [5]. Пильна увага до витоків держави, її генези переслідувала політичні й ідеологічні цілі. Загострення норманського питання і бажання "фашистських фальсифікаторів" довести створення германцями руської держави пояснює прагнення провідних радянських спеціалістів з історії Київської Русі довести тезу про те, що перші слов'янські держави з'явилися в Східній Європі задовго до появи варягів [6].

У роботах Б.Д.Грекова досить чітко вимальовується і прослідкується наступна схема генезису східнослов'янської державності: політичні організації антів V–VI ст. – держава дулібів VI ст. – система держав типу Києва і Новгорода VIII – початку IX ст. – Київська держава IX–X ст. Міцно засвоївши постулат марксизму, що держава є результат процесу класотворення, вчений прагне довести наявність класів ще в антському суспільстві. Посилаючись на відомі свідчення Прокопія Кесарійського, Йордана, Маврикія, дослідник вважає, що "у VI ст. слов'яни й анти уже вийшли з первіснообщинного чи родового ладу" і "організовувалися в більш великі об'єднання зі своїми вождями на чолі" [7]. У радянській історичній науці Б.Д.Греков одним з перших звернувся до арабських джерел і підняв питання про політичні утворення до Київської держави. Згадування

арабськими джерелами "держави" дослідник трактує так: Куяба – Київ, Слава – Новгород. Артанія ж, згідно з ученим, про яку нічого не говориться й у Повісті временних літ (далі ПВЛ), увійшла до складу хазарської держави настільки міцно, що про неї сучасники говорили як про одну із самостійних частин Русі [8].

Розвиваючи далі свої думки про державні утворення слов'ян до утворення Київської Русі, Б.Д.Греков звертається до "Хронологічних виписок" К.Маркса, де мова йде про Київ і Новгород, що до їхнього об'єднання існували як цілком самостійні "держави" [9]. Цікаво, що тут вчений уже не звертається до "Секретної дипломатії" К.Маркса, де прямо говориться про "скоростиглу" імперію, утворену варягами. На початку 40-х років ці цитати не підходять, їх він намагаються уникати, воліючи використовувати більш "вдалу" роботу К.Маркса "Хронологічні виписки". Але у використовуваному вченим уривку мова йде про інше. При уважному прочитанні уривка не важко помітити, що К.Маркс зв'язує утворення Київської і Новгородської держав зі скоренням їх варягами. Саме варяги організовують ці "держави" [10].

Вважаючи питання про ранню історію східнослов'янської державності доведеною, історик звертається до його соціально-класової характеристики. Звертаючи увагу, що для утворення держави необхідні як зовнішні фактори (зовнішня небезпека), так і внутрішні (еволюція до класового суспільства), дослідник пильну увагу приділяє другому фактору. Посилаючись на археологічні дані Б.А.Рибакова і П.Н.Третьякова і орієнтуючись на відому тезу Я.Мара про синхронність етнічного і соціального розвитку, Б.Д.Греков робить висновок про високий рівень культури і техніки ремесла в Подніпров'ї VI–VIII ст., що дозволило східним слов'янам "безперервно і послідовно" розвиватися в зазначеному регіоні протягом століть [11]. У світлі цих міркувань вчений вважає, що до VIII ст. складається класове суспільство.

Створена Б.Д.Грековим концепція повна протиріч. З одного боку, держава дулібів-волинян існувала з VI ст., але держава – явище класове, а класи утворяться лише з VIII ст. Крім того, незрозуміло, з яким класом він пов'язує дофеодальну державу, оскільки клас феодалів ще не сформувався. Ці протиріччя Б.Д.Грековим не вирішуються. Розглядаючи докладно процес утворення Київської Русі, історик припускає, що Рюрик – історичний персонаж, і "покликання варягів" могло мати місце для підтримки "однієї зі сторін, що борються на новгородській території" [12]. Захоплення двома ворогуючими варязькими угрупованнями влади в Києві і Новгороді показує неміцність і недосконалість "державної влади в цих

землях". Б.Д.Греков підкреслює, що система організації і механізм державної влади до приходу варягів у літописах не відбитий. Дослідник справедливо звернув увагу на те, що діяльність Рюрика в Новгороді, а Олега в Києві показує в них спокушених державників.

Теза Б.Д.Грекова про державу волинян як предків руської держави була прийнята більшістю радянських істориків і міцно затвердилась у радянській історіографії 40–50-х років. Нова концепція Б.Д.Грекова була зустрінута доброзичливо. Рецензенти дослідження схвалили цей напрямок. Відзначаючи нове вирішення норманської проблеми, СВ.Юшков писав, що визнання Б.Д.Грековим істотної ролі варягів в організації політичної влади "не похитнуло його основного положення, що утворення держави підготовлене внутрішнім розвитком слов'ян" [13].

Проблема походження Русі відобразилася і в працях С.Юшкова. Характерною рисою концепції СВ.Юшкова є теза про тісний зв'язок питання про походження держави і питання про походження Русі. Якщо походження антської і дулібської держав вчений зв'язує з класами рабовласницького суспільства, то наступні фази східнослов'янської державності зв'язуються з особливою соціальною групою – русью. Цей аспект є наріжним каменем концепції С.В.Юшкова. Учений відкидає тезу про норманське походження цього терміна і дає інші оцінки традиційній системі доказів, що ототожнюють Русь з норманами. Так, у повідомленнях Бертинських анналів, що говорить про послів кагана народу Рос, історик вбачає спробу шведів, що знаходяться на службі в хазарського кагана, відправитися додому в Скандинавію [14]. На користь тези, що Русь є нормани, не може говорити, на думку вченого, також і улюблений аргумент прихильників цих поглядів, як назви Дніпровських порогів, залишені Костянтином Багрянородним на руській і слов'янській мовах. С.В.Юшков, посилаючись на В.Томсона, відзначає, що "назва порогів руською мовою не є перекладом слов'янських назв, а являє собою географічну номенклатуру порогів, прийнятих Руссю" [15]. У виробленні цієї номенклатури "брали участь купці, що належать до різних народностей. У підсумку своїх міркуванні вчений приходить до висновку, що руська мова в середині X ст. не була скандинавською. "Рус", за С.В.Юшковим, – це соціальні групи, що виникли в середовищі східного слов'янства VIII–IX ст. [16]. Ці соціальні групи можуть комплектуватися з різних категорій населення, що з'явилися в результаті розкладання землеробської общини – з родоплемінної знаті, купців, вільних рабів, ремісників і т.д. Про розкладання сусідської общини С.В.Юшков вважає за можливе говорити стосовно вже до VIII ст. Осідаючи в містах, ці соціальні групи, що мають міжплемінний характер, створюють

свою матеріальну і духовну культуру і підкоряють собі сільськогосподарську округу, експлуатуючи її – стягуючи данину. Ці групи й одержують назву "Русь", стають "вогнищами класового суспільства, що розвивається", і надалі утворять народність. "Русь" виникає всюди – у центрі і на окраїнах: Карпатська Русь, Тмутараканская Русь і т.д. Ці "вогнища класового суспільства" і організують держави – варварські держави. Відомі центри Русі арабських джерел – Куябу, Славу, Артанію – учений локалізує також, як Б.Д.Греков (Куяба – Київ, Слава – Новгород, Артанія – Тмутаракань). Виникнення держав викликає і виникнення права, що захищає інтереси Русі (руське право). Щоб додати своєї концепції вагомість, С.В.Юшков звертається до історії Західної Європи, де подібні явища зафіксовані в багатьох народів. Так, на його думку, такими ж соціальними групами були франки, бургунди, варяги, тюрки. Після утворення держави термін "Русь" став здобувати політичний, а пізніше етнічний характер [17]. Таким чином, ми бачимо, що особливу роль в утворенні держави східних слов'ян С.В.Юшков відводить соціальній групі "Русь". Це положення, хоча і було підтримано деякою частиною вчених [18], серйозного поширення не одержало. Теза про термін "Русь" як соціальний прошарок знаходить підтвердження й у працях деяких сучасних учених. Так, Г.С.Лебедєв і Г.А.Хабургаєв вважають, що в IX – першій половині X ст. термін "Русь" був позначенням насичених норманами військово-торгових шарів, що знаходилися поза племінними структурами і панували над корінним східнослов'янським населенням. Передбачається, що термін "русяві" містить як етнічний, так і соціальний відтінок. В етнічному плані він зв'язаний зі скандинавами, а в соціальному з нечисленним, тісно зв'язаним зі своїм вождем привілейованим угрупованням [19].

Таким чином, С.В.Юшков по-своєму вирішує норманську проблему і питання про походження "Русі". Висновок вченого досить красномовний: перші руські держави виникали не в результаті завоювання слов'янських племен норманами, а в результаті суспільно-політичного розвитку [20]. Цими умовами були: 1) відділення ремесла і торгівлі від сільського господарства; 2) ще більше виділення Русі й осідання її в містах; 3) падіння економічного і політичного значення світових центрів (Халіфату і Хозарії) і посилення значення шляху "з варяг у греки". Це зв'язувало слов'ян у єдиний економічний комплекс. Остання обставина, на думку вченого, стала вирішальною передумовою до об'єднання східних слов'ян в одну державу. Однак дослідник, як нам здається, впадає в крайність – заперечує роль і участь норманів взагалі, що не відповідає дійсності, і визнавати подібне – значить грішити проти істини. Так, навіть Рюрика,

Олега, Ігоря вчений вважає князями новгородської Русі (а Русь, нагадаємо, за С.В.Юшковим, слов'янського походження), а не норманами [21].

В умовах боротьби з космополітизмом питання про "початок" Русі і норманська проблема стали особливо актуальні, тому що "американсько-англійські фальсифікатори" намагалися "оббрехати" славне минуле "російського народу" [22]. Рятівним у цій ситуації стало повернення до теорії про південне походження терміна "Русь". Цим шляхом пішла вся наука. До кінця 40-х – початку 50-х років спостерігається відродження концепції про південне, "тубільне" походженні терміна "Рус", висловлювана раніше (до революції) С.А.Гедеоновим, М.С.Грушевським та ін. Спеціальну роботу цій проблемі присвятив М.Н.Тихомиров. Він одним з перших у радянській історіографії зробив спробу обґрунтувати ототожнення русів з полянами. Вчений висловив припущення, що термін "Рус" має значення етнічне і територіальне, крім того, він поширився з області полян на всю Давньоруську державу, тому що Полянський Київ став столицею держави. М.Н.Тихомиров підкреслює, що варяги і слов'яни тільки тоді стали називатися Руссю, коли осіли в Києві. Отже, "Руссю" називалося Середнє Подніпров'я, ядро Давньоруської державності [23]. Такому вирішенню питання спробував заперечити С.В.Юшков, який раніше висловлювався про "Русь" як соціальну групу, що осіла в містах [24].

Проте у 1951 р. у фундаментальному дослідженні А.Н.Насонова "Російська земля" і утворення території Давньоруської держави" точка зору М.Н.Тихомирова знайшла свій подальший розвиток. У викладі А.Н.Насонова, Київській державі передувала "Руська земля", що склалася в IX ст. Її поява стала результатам послаблення Хазарії і боротьби зі степом. Соціальною базою "Руської землі" була місцева феодальна знать. Головними центрами були Київ, Чернігів, Переяслав. Вони і склали надалі ядро держави. Свою назву "Руська земля", як думає вчений, одержала від імені "місцевого південного племені". Таким чином, А.Н.Насонов припускає існування племені "Русь", що жили в Середньому Подніпров'ї [25].

Мабуть, найбільш одіозною і гіпертрофованою ця концепція є в працях Б.А.Рибакова. Вчений вважає, що "Руська земля" у вузькому значенні (Київ, Чернігів, Переяслав) існує вже в VI–VII ст. Дослідник робить свої висновки не стільки на аналізі літописів і інших письмових джерел, скільки на довільному трактуванні археологічного матеріалу. Логіка міркування вченого проста: оскільки "поля поховань" – безперечно слов'янського походження, Придніпровська Русь "вписується в область полів поховань Черняхівського типу", а "старожитності антів" (II–V ст.) збігаються з літописною Руссю, отже, руси – частина антів. На користь

цього, на думку Б.А.Рибакова, говорять і звістки Захарія-Ритора (550-і рр.) про народ "Рос", що, згідно з ученим, і є літописна "Русь" [26].

Таким чином складається його концепція про ранньофеодальний характер Київської Русі IX–X ст., що пройшла до X ст. тривалий шлях державної еволюції. Новоспечена концепція настільки далека від історичної дійсності IX–X ст., як і від об'єктивності. Вважалося, що створено справді марксистську концепцію історії Давньої Русі. При пильному аналізі розкривається і лабораторія її творців: цитатництво класиків, вибіркове залучення їхніх робіт у різні періоди розвитку радянської історіографії; вільне, суб'єктивне, кон'юнктурне прочитання й інтерпретація письмових і археологічних джерел. Ці положення затвердилися, а концепція була прийнята більшістю радянських вчених і панувала до початку 80-х років.

Література

1. Свешников А. Советская медиевистика в идеологической борьбе конца 1930–1940-х годов // http://magazines.russ.ru
2. Греков Б.Д. О роли варягов в истории России (по поводу статьи шведского профессора Туре Арне) // Новое время. – 1947. – №30. – С. 13.
3. Там само.
4. Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М.; Л., 1945. – С. 77.
5. Греков Б.Д. На заре русского государства // Исторический журнал. – 1942. – №7. – С. 24.
6. Там само. – С. 25.
7. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С. 17.
8. Там само. – С. 32.
9. Маркс К. Хронологические выписки // Архив Маркса и Энгельса. – 1938. – Т. V. – С. 42.
10. Там само.
11. Греков Б.Д. Борьба Руси... – С. 37.
12. Там само. – С. 50.
13. Юшков С.В. Рец. на кн.: Греков Б.Д. Борьба Руси за создание своего государства. – М., 1945 // Вопросы истории. – 1946. – №1. – С. 140.
14. Юшков С.В. Общественно-политический строй и право Киевского государства. – М., 1949. – С. 47.
15. Там само. – С. 52.
16. Там само. – С. 57.
17. Юшков С.В. Общественно-политический строй... – С. 41.
18. Мавродин В.В. Образование Древнерусского государства. – Л., 1945; Тивериадский Л.С. К вопросу о происхождении Руси // Исторические записки. – 1942. – Т. 13; Артамонов М.И. Спорные вопросы древнейшей истории славян и руси // КСИИМК. – 1940. – Вып. VI.

19. Лебедев Г.С. Этнографические сведения арабских авторов о славянах и русах // Из истории феодальной России. – Л., 1978. – С. 21–24; його ж. Эпоха викингов в Северной Европе: историко-археологические очерки. – Л., 1985; Хабургаев Г.А. Этнонимия "Повести временных лет" в связи с загадочными реконструкциями восточнославянского этногенеза. – М., 1979.

20. Общественно-политический строй... – С. 65.

21. История государства и права. – М., 1961. – Т. I. – С. 78.

22. Греков Б.Д. Древняя Русь. Становление феодальных отношений и образование Древнерусского государства (IX–X вв.) // Очерки истории СССР. IX–XV вв. – М.,1953. – Т. 1. – С. 75.

23. Тихомиров М.Н. "Русь" и "Русская земля" // Советская этнография. 1947. – Т. VI–VII. – С. 67.

24. Юшков С.В. Русская Правда. – М., 1950. – С. 244.

25. Насонов А.Н. "Русская земля" и формирование территории Древнерусского государства. – М., 1951. – С. 25.

26. Рыбаков Б.А. Проблема образования древнерусской народности в свете трудов И.В.Сталина // Вопросы истории. – 1952. – №9. – С. 57.

П.П.Овдієнко, Є.М.Страшко

Центральна Рада та проблема "українізації" Півдня в 1917 р.

Питання про регіональну специфіку процесів етнополітичної інтеграції українських земель у 1917 р. вже неодноразово піднімалося дослідниками як в Україні, так і за її межами. Проте в силу ряду обставин, включаючи й політичні, якісний рівень його наукової розробки поки що не відповідає актуальності, адже мова йде не тільки про долю політичного руху, одного з тих, що визначали майбуття України та й Росії в цілому з огляду на масштаби й значущість "українського руху" в його найбільш конструктивний період 1917 р. Мова йде про значно більше – про націогенез українського народу як процес, що мав свою динаміку і географію. У безпосередній залежності від останніх здійснювалося й політичне самовизначення українського народу у формі або автономії у складі демократичної федеративної Росії, як уявлялося й прокламувалося спочатку, або незалежності, до чого прийшли в кінці грудня 1917 р.

Показово, що цей територіальний бік проблеми одразу ж опинився у фокусі гострих суперечок між прибічниками й противниками Української Центральної Ради, у якої теж далеко не одразу склалася територіальна

конструкція України. Готуючись до першого обговорення її "автономістських" вимог, т. зв. "Доповідної записки" на засіданні Тимчасового уряду 30 травня 1917 р., військовий міністр О.Керенський – у недалекому майбутньому одна з ключових фігур у складних стосунках петроградського уряду та Ради – одразу ж звернув увагу на "неясність території" майбутнього автономного утворення, до слова, у чому він формально мав рацію. Питання тоді вирішили передати на розгляд Юридичної комісії при уряді для вироблення відповіді [1]. Цієї "відповіді", як відомо, Києву довелося чекати більше двох місяців, що вмістили "явочне" проголошення автономії України у І Універсалі (10 (23) червня 1917 р.), напружені переговори з "трійкою" петроградських міністрів, другу за ліком (і не останню) урядову кризу, що зірвала тільки-но погоджений компроміс з Центральною Радою. І лише 4 (17) серпня новосформований кабінет О.Керенського октроював "Інструкцію Генеральному Секретаріату" (виконавчому органові Ради), яка де-факто відображала "точку зору кадетських кіл з українського питання", напередодні 10 серпня озвучену Ф.Кокошкіним в офіційному інтерв'ю [2]. У цьому документі, "проблемному" з точки зору юридичної техніки, бо він не мав реквізитів і адресувався виконавцям через пресу, а не адміністративними каналами з відповідними вказівками, як це зазвичай робилося від "української області", підвідомчої Генеральному Секретаріатові Ради в адміністративному відношенні, відокремлювалися 4 губернії, включаючи "новоросійські" – Херсонську, Катеринославську та Таврійську, які, за винятком Криму, Центральна Рада вважала "українськими". Не вдаючись до полеміки навколо цього документа, що виходить за рамки предмета нашої статті, зазначимо, перш за все, що він жодним чином не вирішував питання про майбутній статус південноукраїнських територій як тому, що носив тимчасовий характер, так і тому, що статус Генерального Секретаріату не отримав законодавчого оформлення в юрисдикційній системі Тимчасового уряду, за констатацією урядового комісара в справах України кадета П.Стебницького [3]. Отже проблема підвідомчості південних територій де-юре і де-факто "зависала".

Реакція тодішнього українського політикуму на появу "Інструкції" була досить складною і неоднозначною. Сама Центральна Рада, до слова, зовсім не відкидала урядовий підхід, а прийняла "Інструкцію" до відома і часткового виконання, керуючись тактичними міркуваннями: "краще щось, ніж нічого". Як згадував пізніше активний учасник "внутрірадівських" дебатів, лідер найчисельнішої фракції українських есерів М.Ковалевський, мова йшла навіть про більше – формування "зручного" для кабінета О.Керенського складу Генерального Секретаріату: "В провідних колах

Центральної Ради панувала думка, що треба утворити більш поміркований Генеральний Секретаріат, який міг би з більшим успіхом достосуватись до нової політичної ситуації в Петрограді" [4]. Новий склад цього органу під головуванням спочатку Д.Дорошенка, а потім повернутого з "картинної" відставки В.Винниченка цілком відповідав тактиці "пристосування", що виявилась, однак, безплідною.

Натомість показовою в цьому світлі є доля пропозиції про проведення всеукраїнського плебісциту у питанні про ставлення до "Інструкції", а він неминуче зачепив би проблему приєднання південних територій. Ця ідея померла всередині фракції українських есерів, де й народилась, так і не будучи винесена "на кон" громадської думки [5]. У тому ж, що стосувалось "адміністративної географії Керенського", думки розходилися – від крайньо негативної позиції в середовищі українських національних партій, що було цілком природно, до індиферентної й солідарної у колах "загальноросійських". У вищеназваних трьох південних губерніях навіть антагоністи Тимчасового уряду – більшовики наполягали на плебісцитарному варіанті вирішення проблеми належності до України. Такою, зокрема, була їхня позиція при голосуванні у Катеринославській міській думі 12 жовтня саме у питанні про приєднання до України; а в більш південній Херсонській губернії вона залишалась аналогічною і пізніше [6]. Висловлювалася й інша позиція, що відводила роль верховного арбітра у питанні про кордони майбутнього автономного утворення Всеросійським Установчим Зборам – такий підхід пропонувався у постанові міської думи Одеси, одноголосно прийнятої 31 жовтня 1917 р.

Було б явним спрощенням оцінювати подібні погляди як "сепаратизм", "обласництво" або ж "великодержавний шовінізм", навіть якщо елементи того й іншого справді були "присутніми" у позиціях загальноросійських партій. Мотивація цих позицій є темою окремого дослідження, принаймі тема надзвичайно складна й непіддатлива ідеологізованим спрощенням окремих дослідників. Стереотипні посилання на складну, строкату етнічну структуру населення трьох південних губерній також мало що прояснюють самі по собі, хоча враховувати цю обставину, поза всяким сумнівом, потрібно. За переписом 1897 р. питома вага етнічних українців у цих губерніях (70%) була нижчою, аніж у середньому по 9-ти "українських губерніях (бл. 80%), опускаючись у Таврії до 42%. А в провідних міських центрах, традиційно пануючих над сільською округою, українці являли собою незначну меншість – у середньому не більше п’ятої частини всіх їхніх мешканців. Протягом наступного 20-ліття (до 1917 р.) подібна статистика змінювалася не на користь "титульної верстви". Більш наближена

статистика за 1923 р. фіксувала лише 38,5% українців у Катеринославській губернії, ще менше на Одещині (27%) та Донеччині (25%) [7]. Водночас, друга за чисельністю етнічна група тодішньої України, росіяни, на Півдні були набагато чисельнішими, ніж у середньому по Україні – більше 12% проти 7%, відчутно переважаючи у містах. Присутність у регіоні інших етнічних груп – німців, євреїв, татар, греків, молдаван та ін., – звичайно ж, додатково ускладнювало етнічну ситуацію. Непростою вона була й у решті українських губерній, за винятком хіба що колишньої Гетьманщини, Чернігівської й Полтавської губерній. Показово, що в Києві, майбутній столиці Української Народної Республіки, українці у 1917 р. становили лише 1/6 його півмільйонного населення, поступаючись за чисельністю росіянам (50%) та євреям (19%) [8]. Головне ж полягає в тому, що етнографічні характеристики самі по собі не обумовлюють спрямованість політичного волевиявлення. А на рівні політичних еліт вступають в силу й інші чинники, досить згадати лише про демонстративну підтримку Центральної Ради загальноросійськими та єврейськими партіями, правими та лівоцентристськими, проти більшовиків, наприклад, 1917 р. або ж навпаки про взаємодію груп т.зв. "українських більшовиків" з РСДРП(б).

В узагальнюючих оцінках доводиться відштовхуватися швидше від іншого факту – "різночасової" динаміки українського національного руху в 1917 р., відмінної в тих або інших районах. Для оглядачів і активних учасників подій буремної революційної доби цей факт був незаперечним. Київський губернський комісар П.Суковкін (правий російський есер, ніяк не схильний до "прорадівських" симпатій) уже 7 червня 1917 р. доповідав Петроградові про те, що "український рух набрав значної сили в підвідомчій" губернії [9]. Урядовий чиновник зовсім не перебільшував, оскільки на той момент у Київській губернії вже була в основі сформована організаційна структура цього руху, а його впливи виразно відчувалися на всіх рівнях політичного життя.

Схожа ситуація складалась і на суміжних територіях українського етнічного простору – Подільській, Полтавській губерніях, на півдні Чернігівщини, центральній Волині. Показово, наприклад, що агітатори з Одеської Ради робітничих депутатів, меншовицько-есерівської за складом і проурядової та проросійської за політичними орієнтирами, прибувши на Поділля, застали там "високу організованість населення", "сильне тяжіння до автономної України", цілком слушно пов'язуючи те й інше з діяльністю сільської інтелігенції, української кооперації та ін. [10]. Зовсім інакше оцінювали стан справ на Півдні організатори-інструктори Центральної Ради, які намагалися створити там аналогічну інфраструктуру політико-

ідеологічного впливу. "На Херсонщині скрізь справа стоїть зле", – доповідав на початку серпня, 2-ма місяцями поспіль після проголошення автономії України, до Києва губернський інструктор Колісник. В іншому подібному документі схожі оцінки поширювалися на весь регіон: "у південній Україні – Херсоншині, Катеринославі, Таврії, справи стоять найбільш погано" [12]. Показовим в цьому світлі є один з епізодів підготовки до виборів на Всеросійські Установчі Збори у Херсонській губернії, збори земських та громадських організацій 30 червня 1917 р. з приводу "насущного" для політиків усіх часів питання – фінансового розподілу земських асигнувань між різними політичними партіями. Для того, щоб викроїти свій "шмат" від земського пирога, делегат від "українських кіл" Гаврилюк змушений був відверто "задкувати" перед своїми російськими конкурентами, які в той час тримали в губернії практично все: "ми цілком довіряємо російським товаришам…", "лозунг у нас один…", "наші вимоги скромні…" [13]. Зрештою, "українство" отримало свої 75 тис. руб., та навряд чи Гаврилюк хотів би згадувати це зібрання пізніше. Труднощі електорального освоєння південного регіону стали усвідомлюватися у Центральній Раді досить рано за мірками революційного часу, тим більше, що там раніше й глибше, ніж в інших українських губерніях пустили коріння радянські організації й партії. Одна з таких, Одеська Рада робітничих депутатів, "удостоїлась" окремого "відзначення" на Київському губернському національному з'їзді 18 червня 1917 р., тобто незабаром після І Універсалу: "Руські роблять заходи, щоб розбити єдність нашого народу, особливо в південних повітах Херсонщини, де агенти російської ради робітницьких депутатів ведуть протиукраїнську агітацію і баламутять народ" [14]. Ця гнівна тирада була цілком у стилі тодішньої риторики Центральної Ради і належить Я.Ісаєвичу – секретареві Всеукраїнської Ради селянських депутатів та ЦК Української селянської спілки, структурно, створених для національно-політичної інтеграції селянства як головної соціальної опори тодішнього "українського руху". І вона говорить сама за себе. Тим не менш, незважаючи на всі зусилля, добитися відчутних зрушень на власну користь у південному регіоні Центральній Раді довгий час не вдавалось.

Окрім вище зазначених нами обставин – специфіки етнічної структури населення, наявності досить потужної політичної конкуренції з боку Рад та російських соціалістичних партій, – слід вказати й на те, що українська інтелігенція була порівняно малочисельною, слабко організованою та малодіяльною. "Губернатори без губерній" – так влучно назвав їх один з інструкторів Центральної Ради.

Нарешті, доцільно врахувати й географію Півдня, його відносну віддаленість від етнополітичного центру України та пов'язаний з цим феномен "затухання" імпульсів національного руху у міру їх поширення на периферію. У даному регіоні розстановка сил на користь Центральної Ради почала швидко змінюватися приблизно з серпня 1917 р. Вона стала результатом кумулятивної дії цілого ряду факторів. У першу чергу, прогресуючої кризи й розкладу центральної влади, що потягли за собою поступове падіння впливу її прибічників скрізь. Натомість на Півдні України їхнім противникам та конкурентам подібна ситуація відкривала фактично безмежні можливості для тактичних та пропагандистських маневрів навколо нерозв'язаних проблем, спрямованих у кінцевому підсумку на дискредитацію проросійських політичних сил. Особливо часто й вдало "обігрувалася" земельна проблема, надзвичайно гостра якраз у чорноземних губерніях, включаючи південні. Типова в цьому сенсі інформація Катеринославського губкому російських есерів своєму ЦК: "Українці в земельному питанні вдаються до демагогії: при здійсненні есерівської соціалізації українців переселять до Сибіру, бо в Росії земельна нужда, а в Україні землі досить. Звідси лозунг – Україна повинна бути для українців". [15]. Зазначимо, що ця інформація призначалася для ЦК ПСР, а не для друку й не повинна сприйматися як свого роду "чорний піар" проти опонентів з Ради. До того ж є й інші свідчення подібного змісту. Видання згаданої вже "Інструкції Генеральному Секретаріату" від 4 серпня 1917 р. в цьому ряді також слід визнати невдалою урядовою акцією. "Адміністративна географія Керенського" скоріш спровокувала зворотню реакцію у вигляді свого типу "руху за приєднання" до України, що водночас означало й визнання морально-політичної влади Центральної Ради. Розпочата за ініціативою Київської губернської Ради селянських депутатів, ця кампанія потім проводилася під егідою реорганізованої щойно Організаційно-інструкторської комісії Центральної Ради та ЦК Української селянської спілки. Наголос було зроблено на масову агітацію серед селян, використовуючи мотиви земляцької, корпоративної та етнічної солідарності, а також зв'язки з сільською "верхівкою" й місцевою українською інтелігенцією. Вона, ця кампанія, тим більше мала шансів на успіх, тому що наростаючий хаос у величезній країні породжував у заможного селянського прошарку, досить численного на Півдні, страхи з приводу "чорного переділу" землі та заодно – сподівання на те, що "близький Київ скоріш дасть лад, ніж далекий Петроград". Чи не найцікавіше цю тенденцію описав у своїх мемуарах Є.Чикаленко, відомий журналіст та видавець, близький до Центральної Ради, який літо 1917 р. провів у своєму маєтку на Херсонщині. Дивно, що її оминули увагою сучасні дослідники "українсь-

кого руху", хоча вона багато чого прояснює у реальних механізмах тодішньої "українізації".

Слід віддати належне й організаторським ґатункам самої Центральної Ради, яка зуміла зрештою налагодити роботу Оргінструкторської комісії (діяльність її керівників – К.Коржа, І.Пугача та ін. – нарешті мусить знайти своїх дослідників). Вона значно додала активності, була зкоординована з уже існуючими в південному регіоні українськими організаціями, привела у рух місцеву українську інтелігенцію. На фоні падаючої активності загальноросійських партій (за винятком хіба що лівих есерів та більшовиків, ще маловідомих на селі) це принесло вагомі результати. Перший з них, й, певно, найбільш значущий, був досягнутий уже в середині серпня 1917 р., коли губернський з'їзд селянських депутатів індустріальної Катеринославщини (15–17 серпня), фактично керований братами В. та Є.Строменками, відомими в усій окрузі кооператорами, щоправда, з не досить чистою репутацією, проголосував за приєднання до України, визнання Центральної Ради "крайовою владою" та перехід під керівництво Української селянської спілки [16]. До того ж це означало й "українізацію" створеної раніше тут потужної мережі "крестьянских союзов" з їхнім 70-тисячним активом, яка надовго перетворилася на головну опору Центральної Ради на промисловому Лівобережжі. Це вирішило наперед результат суперництва на деяких "спірних" електоральних територіях (наприклад, в індустріальному Бахмутському повіті, що в ньому впливова спочатку Рада робітничих депутатів поступилася позиціями на селі "крестьянским союзам", "українізованим" наприкінці листопада). Незабаром на виборах до Всеросійських Установчих Зборів консолідований список українських есерів, соціал-демократів та Селянської спілки (№5) отримав відносну більшість голосів (бл. 42%), тим самим вперше позначивши "українсько-політичне лідерство" у південному Придніпров'ї. У заможних повітах Катеринославщини, перш за все Катеринославському, Новомосковському, Верхньодніпровському, "український" національно-політичний вплив залишався досить сильним і пізніше.

До сусідньої Херсонської губернії "українська хвиля", за образним висловом одного з місцевих інструкторів Центральної Ради, докотилася пізніше – десь з середини вересня 1917 р. Дана хвиля охопила північні повіти – найперше Єлисаветградський, що вже у середині жовтня характеризувався інструкторами Центральної Ради як "цілком український" [17]. Тут на цей момент вже діяла достатньо розгалужена мережа "селоспілок", "просвіт", осередків українських партій.

Практично одночасно й подібним чином "українізація" охопила й Олександрійський та Херсонський повіти. Їхні селянські з'їзди проголосували за приєднання до України та визнання крайової влади Центральної

Ради [18]. І все ж на Херсонщині в цілому активістам Центральної Ради не вдалося добитися вирішальної переваги навіть на селі. Натомість співвідношення сил між ними та їхніми опонентами можна характеризувати як рівновагу. "Село хитається" – саме так оцінювала стан справ у цій губернії наприкінці жовтня добре поінформована газета "Народна воля", центральний орган Української селянської спілки [19].

Показово, що навіть передвиборчий з'їзд селянських депутатів Херсонської губернії (25 вересня 1917 р.) поділився практично навпіл – на "проукраїнську" та "проросійську" частини, а саме 290 делегатів проти 270 осіб. На ньому було обрано двох співголів і виборчий список було складено на паритетних началах з українських та російських есерів [20]. Виборчі здобутки цього списку такі: 60% поданих голосів, 10 депутатських мандатів, 6 з яких дісталися прихильникам Центральної Ради. Гадаємо, вони підтверджують наші узагальнюючі оцінки, висловлені щойно. Враховуючи ще й слабкість українських партій у містах Півдня, поширення влади Центральної Ради на цю причорноморську губернію виглядало досить проблематичним, якщо мати на увазі мирний несиловий варіант цього процесу. Тим не менше, важливо відзначити, що "українізація" й тут взяла потужний і незворотній старт. Так, коли через два роки знаменитий український радянський головнокомандуючий В.Антонов-Овсієнко в листі до В.Леніна назвав Херсонщину "надзвичайно самостійницько настроєною", він не надто перебільшував.

Що стосується Таврії, то тут "український" національно-політичний вплив залишався явищем по суті фрагментарним, знайшовши поширення головним чином у Дніпровському та Мелітопольському повітах, військових гарнізонах окремих міст та на Чорноморському флоті. До того ж він був слабко оформленим в організаційному відношенні. На виборах до Всеросійських Установчих Зборів "прорадівські" списки збирали тут у межах 10% голосів. Підтримка Центральної Ради на цій південній окраїні майбутньої УНР у цілому не виглядала скільки-небудь потужною та надійною.

Підсумовуючи все, сказане вище, можна відзначити, що ступінь впливу увкраїнських національних політичних сил у колишній "Новоросії" на момент проголошення УНР був неоднаковим від губернії до губернії: у цілому вищий у північній її частині, він знижувався у міру просування на південь. З позицій наукової об'єктивності слід визнати безспірні масово-політичні зрушення тут на користь української державності, починаючи з серпня 1917 р. Але так само очевидним є й те, що масово-політичної переваги у регіоні з подібним вектором досягти все ж не вдалося. Отже, на момент вирішального двобою за владу на Півдні ситуацію тут можна

охарактеризувати як нестійку рівновагу між прибічниками та противниками. Така ситуація, безперечно, містила у собі можливості альтернативних вирішень. У даному контексті появу на початку 1918 р. декількох державних радянських утворень, які ігнорували Народний Секретаріат УНР (не кажучи вже про Центральну Раду), – Раднаркому Чорноморської області, Криворізько-Донецької Республіки, Таврійської Республіки – не можна вважати штучним. Швидше, навпаки, це результат реального співвідношення сил та впливів у регіоні і водночас – дзеркальне відображення численних труднощів та протиріч формування української політичної нації.

Література

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління Російської Федерації (Далі – ЦДАВО РФ), ф. 1779, оп. 1, спр. 9, арк. 23.
2. Русское слово (Київ). – 1917. – 15 серпня.
3. ЦДАВО РФ, ф. 1779, оп. 1, спр. 209, арк. 1.
4. Ковалевський М. При джерелах боротьби. Спомини, враження, рефлексії. – Інсбрук, 1960. – С. 415.
5. Труд і воля (Харківська губернська Рада селянських депутатів). – 1917. – 30 серпня.
6. Державний архів Дніпропетровської області, ф. 469, оп. 1, спр. 1, арк. 184, 192; Летопись революции. – 1931. – №1–2. – С. 238.
7. Червоний шлях. – 1924. – №3. – С. 269.
8. Боровський М. Національно-соціальні перегрупування людності міста Києва в пореволюційних часах (1917–1923): Київ та його околиця в історії і пам'ятках. – К., 1926. – С. 432.
9. Державний архів Київської області, ф. 1716, оп. 1, спр. 14, арк. 197.
10. Державний архів Одеської області, ф. р. 3829, оп. 1, спр. 148, арк. 86.
11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВОУ), ф.1115, оп.1, спр. 38, арк.131.
12. Там само, спр. 29, арк. 32.
13. Державний архів Одеської області, ф. р-3829, оп. 1, спр. 167, арк. 83.
14. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп.1, спр. 10, арк. 3.
15. Російський державний архів сучасної політичної історії, ф. 274, оп. 1, спр. 26, арк. 287.
16. Крестьянский союз (Катеринослав). – 1917. – 2 вересня.
17. ЦДАВОУ, ф. 1115, оп. 1, спр. 38, арк. 88.
18. ЦДАВОУ, ф. 3156, оп. 1, спр. 29, арк. 29; Народна воля (Київ). – 1917. – 8 жовтня.
19. Народна воля (Київ). – 1917. – 26 жовтня.
20. Державний архів Одеської області, ф. р-3829, оп. 1, спр. 54, арк. 1.

Н.М.Нагорна

Форми та методи діяльності КП(б)У з організації жіночого пролетаріату у 20-х роках ХХ ст.

На сучасному етапі у контексті демократичних перетворень держави вбачаємо за необхідне узагальнення досягнень сучасних європейських країн та історичного вітчизняного досвіду із залучення жіноцтва до громадсько-політичного життя, стимулювання їх соціальної активності, підвищення потенційної ролі у суспільстві, тобто досвіду з вирішення так званого "жіночого питання". Актуальним з цього приводу є вивчення радянського періоду історичного розвитку держави у руслі гендерних досліджень, теоретичний аналіз реалій жіночого буття, переосмислення становища жінок як соціальної групи в країні Рад.

"Жіноче питання", вважаємо, є поняття комплексне. Воно охоплює проблеми, пов'язані з реалізацією жінками кожної із трьох основних соціальних функцій – трудівниці, матері, власне жінки, як особистості і громадянки. Завдання вирішення даного питання неодмінно зумовлює пошук шляхів, які би дозволили жінці за власним бажанням оптимально поєднувати всі названі функції, створення умов, коли виконання однієї з них не є перешкодою для здійснення інших.

Компартійне керівництво за радянських часів виробило ідеологічні та практичні підходи в цьому напрямку. У 1920-х роках була сформована та втілена в життя більшовицька концепція вирішення "жіночого питання" шляхом юридичного проголошення рівноправності статей і створення при партійних органах відділів для роботи серед жінок. Останні мали сприяти інтенсифікації "фактичного розкріпачення" й залучення жіночих мас до будівництва соціалізму. Така програма емансипації була частиною загальнодержавної класової політики. Вважаємо, радянська система, попри всі її недоліки, не стояла осторонь світових тенденцій стосовно підвищення статусу жінок у суспільстві. Поза тим, досить предметно розуміла їх роль для держави як однієї з рушійних сил соціалістичного суспільства.

Одним із основних принципів діяльності більшовиків серед робітниць було партійне керівництво жіночим пролетарським рухом та необхідність застосування спеціальних форм і методів "виховання", політичної організації жіноцтва. Специфічна робота серед жіночого населення, на думку комуністів, обумовлювалася фізіологічними і психологічними відмінностями та запитами жінок. До того ж потребувала копіткого ставлення задля швидкого подолання їх соціальної, культурної, професійної відсталості та

убезпечення використання жіноцтва, як "найбільш відсталого загону робітничого класу", з боку контрреволюції.

У даній статті ставимо за мету – подати загальний огляд, систематизацію та аналіз основних форм і методів спеціальної діяльності радянської влади (відділів для роботи серед робітниць і селянок) у напрямку згуртування, ідеологічної політпросвіти, розвитку соціальної активності жіночого пролетаріату України у 20-х роках XX століття.

У своїй роботі щодо організації жіноцтва Комуністична партія використовувала вже апробовані форми та методи виховання пролетарських мас. Однак, безперечно, вони мали набувати специфічного відтінку, застосовуючись у діяльності серед робітниць та селянок. Жіночі мітинги, конференції, збори проводилися для згуртування виключно жіноцтва, у той час як спеціально чоловічих зібрань не існувало. Вони вирізнялися як характером підготовки, створюваною внутрішньою атмосферою, так і резонансом, який здійснювали на сім'ю, виробництво, суспільство уцілому. Нарешті, їх своєрідність полягала не тільки у формі та способі використання, але й в побудові змістового компонента функціонування. З одного боку, за допомогою таких "специфічних підходів" більшовики вдавалися до вирішення комплексу питань, так чи інакше пов'язаних із соціальним становищем жінок, їх суспільною діяльністю. З іншого, здійснювали залучення жіноцтва до громадсько-політичної, професійної активності, перевиховували, розвиваючи нову комуністичну свідомість, одним словом – "ставили на службу" справі побудови соціалізму.

Цілком погоджуючись з дослідницею Ємельяновою Є., вважаємо, що найбільш уживані форми і методи партійної роботи серед жіночого пролетаріату в перші роки існування радянської влади можна умовно розділити на три основні групи відповідно до критерію змісту та характеру впливу на розвиток соціальної активності трудящих жіночих мас [1].

До першої групи агітаційно-пропагандистських форм та методів відносимо, наприклад, мітинги, мітинги-концерти, листівки, екскурсії, святкування Дня 8 Березня, "Дня робітниць", розвиток жіночої преси і таке ін. До другої групи організаційно-виховних форм можна включити жіночі з'їзди, безпартійні конференції, збори, делегатські збори представниць, секції робітниць та селянок. Третю групу складають форми та методи громадсько-практичної діяльності жіноцтва, як-от: суботники, різноманітні "тижні" ("тиждень допомоги фронту", "тиждень червоноармійця", "тиждень дитини"), участь жінок у боротьбі з голодом, епідеміями, дитячою безпритульністю тощо. Зауважимо, що така класифікація, безумовно, не є абсолютною. Адже не можна знайти форми і методи у "чистому вигляді",

які б не здійснювали, наприклад, виховного впливу чи не вносили б елементів організації й агітації в діяльність робітниць та селянок.

Слід зазначити, що більшість агітаційно-пропагандистських методів впливу на жіноцтво широко застосовувалися партією ще до революції. Найуживанішими серед них можна вважати різні види мітингів, які влаштовувалися на заводах, фабриках, у районах, містах серед робітниць, у повітах, волостях та селах серед селянок. Вони були переважаючою формою згуртування жіноцтва у перші роки становлення радянської влади. Не випадково цей період діяльності Компартії серед пролетарок називався агітаційним часом "пробудження" чи "розпушування ґрунту". Мітинги викликали живий інтерес, тому могли приваблювати значну кількість жінок. Часто напередодні їх проведення парткоми випускали звернення-заклики до робітниць чи рекламні плакати із зазначенням теми. Мітинги могли приурочуватися, наприклад, гострим політичним проблемам. Серед селянок почасти зачіпали питання, які стосувалися їх матеріального становища, пайків, діяльності волосної адміністрації, становища трудящих у містах. Численна тематика присвячувалася життю і діяльності власне жінок-трудівниць у нових умовах та пропаганді комуністичних ідей, як-от: "Жінка і Радянська влада", "Що дала трудящим жінкам радянська влада", "Жінка в будівництві нового життя" тощо. Емоційна подача матеріалу і чітко визначена проблематика дозволяла жінкам добре засвоїти невеликий об’єм політичної інформації, тому мітинги часто проводилися комуністами. Так, тільки під час святкування Міжнародного жіночого дня 1923 р. Харківський партійний комітет організував 65 мітингів для жінок міста, Київський – 50, Полтавський – 38 [12, с. 37, 39].

У цей же період мала популярність така форма прямого звернення до жіноцтва, як листівки, що випускалися ЦК РКП(б), ЦК КП(б)У та губернськими й повітовими комітетами партії і їх жінвідділами. Листівки мали обов’язково відповідне смислове й емоційне навантаження, лозунги та заклики. Вони готувалися, наприклад, у зв’язку з інформуванням про становище на фронтах у роки громадянської війни, до 8 Березня, під час виборів до Рад, перевиборів делегаток, проведення тижнів охорони материнства і дитинства, продовольчої політики, трудової повинності та ін. Ці листівки разом з плакатами були спрямовані посилити революційний запал та класову солідарность трудівниць.

Одним із методів активного впливу у роботі партії серед жінок були так звані "Дні робітниць", які планувалися зазвичай раз на місяць. Суть їх полягала у тому, що в цей день спеціальні організатори міських, повітових партійних комітетів скеровувалися на заводи, фабрики, підприємства, де

працювали жінки, і проводили для них бесіди, лекції, доповіді на різні політичні, виробничі, побутові теми. Так, організовували збори робітниць, індивідуально-групові заняття, вечори запитань-відповідей безпосередньо у цехах під час перерви, у їдальнях чи "червоних куточках".

Пізніше більшовики аналогічно використовували "Дні селянок". У волостях мали розповсюдження різноманітні групові чи індивідуальні форми бесід, лекції із селянками при хатах-читальнях, домах-комунах, народних домах, клубах і "куточках селянки". Цікавим різновидом агітаційно-пропагандистського впливу були так звані "червоні агітповозки": із губернських й повітових міст на спеціальних возах, оснащених літературою, плакатами і грамофоном у села направлялися агітатори жінвідділів, які влаштовували на місцях концерти, спектаклі, мітинги, бесіди, почасти навіть допомагали по господарству вдовам, сім'ям червоноармійців та бідноти.

До поширених форм у сфері жіндіяльності можна віднести організацію екскурсій робітниць – до інших міст чи профільно-суміжних підприємств, дитячих і громадсько-побутових закладів, в "ударні" волості по роботі серед селянок, показові радянські й господарчі органи. Це дозволяло жіночим відділам на практиці виховувати почуття колективізму, розширювати світогляд пролетарок, вивести їх за межі буденного життя, створити можливість для обміну виробничим досвідом та досвідом громадської роботи.

Дієвим засобом політичного впливу та методом підвищення соціальної активності пролетарок вважалося проведення жіночого Дня 8 Березня. В одному із циркулярних партійних документів зазначено, що Міжнародний жіночий день є "днем перегляду нових сил пролетаріату, днем зміцнення солідарності трудящих всього світу і днем, коли робітничий клас у світлі загальних завдань ставить до центру своєї уваги запити і потреби трудівниць.., намагається позитивно вирішити їх, тим самим приваблюючи до рядів свідомих борців за пролетарську справу нових товаришів..." [3, с. 57, 61]. Слід сказати, що то був не стільки культурно-розважальний захід, скільки важливий момент для узагальнення і демонстрації виконаної парткомами жінроботи. Відповідно, кожного року проводилася суттєва підготовка та контролювалося на загальнодержавному рівні виконання певних кампаній, запланованих до 8 Березня.

ЦК РКП(б) та ЦК КП(б)У щорічно напередодні названої урочистості розсилали на місця циркулярні листи, постанови щодо порядку святкування пролетарського жіночого дня. У них зазвичай вказувалося, щоби місцеві партійні комітети та жінвідділи найбільше уваги приділяли

роз'ясненню трудівницям значення жіночого дня у зв'язку з конкретними завданнями періоду, давалися вказівки щодо форм його практичної організації та перспективні цілі. Місцеві жінвідділи розробляли спеціальні тези до 8 Березня, які конкретизували завдання ЦК партії відповідно до локальних умов та ситуації. Фактично кожне святкування відбувалося під чітко визначеними гаслами. Наприклад, у 1921 р. Міжнародний жіночий день минув під знаком заклику до активної участі робітниць і селянок у господарчому відродженні радянської республіки. Крім того, до нього була приурочена кампанія по створенню мережі майстерень, пралень, дитячих будинків, консультацій матерям та інших закладів, які б спряли покращенню соціального становища жіноцтва; на селі ж цей день пов'язали із посівною кампанією [4, с. 28; 5, с. 41]. У 1923 р. основними лозунгами 8 Березня були підвищення культурно-політичного рівня та професійної кваліфікації робітниць і селянок, а в 1924 р. головним фігурував заклик до ленінської партії. Жіночі дні святкувалися особливо урочисто за спеціальною програмою, організовувалися концерти, мітинги, лекції і таке ін.

Величезне значення у справі агітації й організації широких мас жіноцтва відігравала на свій лад і жіноча преса. До складу відділів робітниць і селянок входили літературні підвідділи, які контролювали випуск багатьох жіночих журналів, газет, "сторінок робітниць", видавали брошури, листівки, плакати з "жіночого питання". Жінвідділом Центрального Комітету партії редагувалися три основні журнали – "Комуністка", "Робітниця" і "Селянка". Для ЦК КП(б)У в даному руслі головним місцевим виданням являлася "Комунарка України". "Комуністка" і "Комунарка України" були керівними методичними і теоретичними журналами, передбаченими для жінпрацівників. У них друкувалася основна інформація щодо партійних рішень із "жіночого питання", поточної діяльності жінвідділів, узагальнювався досвід у цій сфері, подавалися зразкові плани подальшої роботи. Розміщені тут статті торкалися принципів організації жіночого руху, підготовки матеріалів для агітаційно-пропагандистської роботи, рецензувалася відповідна "фахова" література тощо. У свою чергу, популярною, спрямованою на широкі маси жіноцтва, можна вважати іншу вищеназвану періодику. Вона була розрахована не для "передових" жінок, бо ті користувалися загальною пресою, а для політично "менше розвинутих" політично категорій пролетарок. Жіночі журнали ознайомлювали робітниць і селянок з основними політичними проблемами того часу, з їхніми новими правами, допомагали жіноцтву усвідомити своє нове соціальне становище і долучитися до громадського життя. Що ж до "Сторінок робітниць", то вони являли собою окремі розділи, присвячені діяльності

серед жінок у загальнопролетарській пресі (щотижня їх мали друкувати губернські і центральні газети). Жінвідділ ЦК РКП(б) рекомендував на "Сторінках" висвітлювати питання поточного моменту з визначенням конкретних практичних завдань жіноцтва; висвітлювати побут робітниць, участь їх у виробництві, профспілковому русі, у партійній і радянській роботі. Слід сказати, що навколо жіночих журналів і газет формувався солідний актив жінок-кореспонденток, а місцеві відділи по роботі серед жінок і селянок мали за обов'язок регулярно подавати інформацію до вказаних видань [6, с. 84].

Форми і методи діяльності партії серед жіночих мас, які ми віднесли до організаційно-виховної групи, мали на меті підняти їх соціальну активність до більш високого рівня розвитку. Адже завдяки зборам, конференціям, з'їздам у жінок-учасниць напрацьовувалися вміння і навички не тільки сприймати політичну інформацію, а й активно репрезентувати власну позицію щодо поточних трансформацій, брати безпосередню участь у діяльності партійних і громадських організацій з вирішення "жіночого питання" та долучатися до реалізації загальнопролетарських завдань.

Однією із форм організаційно-виховної роботи були жіночі конференції як різновид поширених у той час безпартійних конференцій. Вони проводилися на волосному, повітовому, районному (фабричному) й губернському рівні. Так, на початку 20-х років губернські конференції скликалися декілька разів на рік. Їм, у свою чергу, передували локальні зібрання, на яких делегували представниць. Специфікою було те, що вони організовувалися переважно з контингенту безпартійних жінок, яких планувалося "підтягнути до рівня передових" активісток. Жіночі конференції у містах охоплювали певне коло робітниць переважно однієї чи суміжних професій, а у селі – селянок волості чи району. Жінвідділами часто практикувалися спільні конференції робітниць і селянок. Завдання полягало у тому, щоб вплинути на широкі маси ще неорганізованого жіноцтва, виявити їх настрій і запити та послідовно залучати до державного і господарчого будівництва соціалізму.

Порядок денний, тези доповідей, проекти рішень губернських і повітових конференцій розроблялися заздалегідь та розсилалися на місця. Це дозволяло при виборі делегаток сформувати думку колективу щодо проблем, які мали обговорюватися на конференціях. Зазвичай до розгляду виносилося три види питань: загальнополітичні (міжнародне й внутрішнє становище країни); про участь жінок у соціалістичному будівництві даної губернії міста, повіту (участь у роботі місцевих Рад, відділеннях робітничо-селянської інспекції і т.д.); щодо покращення соціального становища

жіноцтва (допомога сім'ям червоноармійок, функціонування дитячих заклаів і таке ін.). На фабричних конференціях могла йти мова про життя робітників, господарчу діяльність конкретного підприємства, про підвищення виробничої активності, охорону праці робітниць, покращення їх побуту тощо. У руслі селянських конференцій обговорювалися питання стосовно політики партії на селі, залучення селянок до комітетів селянської взаємодопомоги, кооперації, до справи вирішення продовольчого питання, організації кустарної промисловості й таке ін.

Важливо, що на конференціях вишукувався жіночий актив, який потім можна було використовувати на партійній та державній роботі. Інколи прямо обиралися спеціальні комісії для допомоги Радам чи проведення якихось заходів. Так, делегатки могли виконувати різноманітні практичні завдання, проводити огляд дитячих будинків і лазаретів, брати участь у суботниках. Для них готувалася спеціальна політико-просвітня робота, організовувалися екскурсії. До речі, такі зустрічі відбувалися у винятково урочистій обстановці [7, с. 88–89].

Суттєве значення для організації і виховання пролетарок мали губернські з'їзди робітниць і селянок, що нагадували собою конференції. Інколи вони присвячувалися цілком певному питанню, наприклад, участі жінок у посилені сільськогосподарського виробництва чи залучення робітниць до діяльності профспілок. Однак почасти бажання партійних організацій глибше вплинути на свідомість і активність відсталих мас трудівниць змушувало губкоми виносити на обговорення конференцій чи з'їздів цілий комплекс різнорідних питань (до 12-ти). У ряді випадків проведення вказаних кампаній приурочувалося до певних революційних свят, як-от: 8 Березня, 1 Травня, 7 листопада. Губернські з'їзди, як і конференції, проводилися досить урочисто. На засіданнях давалися підсумки роботі партії серед жінок, діяльності губернських жінвідділів, вшановувалися активістки та героїні праці. До розгляду виносилися широкі й загальні питання (Радянська конституція, жінка у радянському будівництві і профспілковому русі; партія, комунізм і селянство; питання народної освіти, соціального виховання, охорони здоров'я, соціального забезпечення; сім'я і комуністичне господарство; жінка і релігія і т.д.), ухвалювалися відповідні рішення чи резолюції.

У спеціальній постанові про скликання з'їздів робітниць і селянок від 1925 р. (районних, окружних, всеукраїнських) підкреслювалося вже, що вони мають бути завершальним актом перевиборних кампаній делегатських зборів та спрямовувати жіночі маси до участі у виборах Рад [8, с. 52]. Зазначимо, що протягом досліджуваного періоду було проведено два Всеукраїнських з'їзди робітниць і селянок у 1920 р. та 1924 р., причому

обидва мали грандіозний резонанс. Форми роботи такого роду мали велике значення не тільки тому, що розвивали громадську активність жінок та зорганізовували їх, вони, як вважали більшовики, сприяли формуванню класової свідомості, виховували "нових будівничих пролетарської держави і захисників робітничо-селянської влади" [9, с. 175].

У період з 1921 по 1923 рр. парткоми республіки організували і провели 982 спеціальних жіночих з'їзди і конференції, на яких були присутні 128 тис. делегаток [10]. Варто зазначити, що безпартійні конференції і з'їзди високо цінував В.Ленін, на яких сам неодноразово виступав з доповідями [11, с. 185–187; 12, с. 198–205]. Хоча у 1924 р. за резолюцією Всеукраїнської наради завідуючих жінвідділами конференції рекомендувалося застосовувати як форму роботи тільки для категорій "розпорошених робітниць", домашніх господарок і дружин робочих [13, с. 20].

Іншою масовою організаційно-виховною формою роботи партії серед трудівниць у перші роки становлення радянської влади були збори (загальноробітничі і власне жіночі). Наразі, для жінок вони були найдоступнішим, відкритим і простим видом співпраці, бо проводилися, як правило, на заводі, фабриці серед знайомого колективу і у звичній обстановці. Збори відбувалися регулярно, не рідше одного разу на місяць, поступово навчаючи робітниць елементарній організації, вільному обміну думками, колективізму. Обговорювалися переважно питання політичного характеру й такі, що торкалися діяльності підприємства та життя робочих (наприклад, продуктивність праці, значення профспілок і фабзавкому, охорона жіночої праці, охорона материнства і дитинства, клубна робота, шефство над дитячими закладами, вибори делегаток, перевибори Рад тощо). З огляду на зростання активності трудівниць, Всеукраїнська нарада жінорганзаторів у 1924 р. рекомендувала відходити від власне жіночих зборів і більше залучати робітниць до спільних виробничих [13, с. 20].

До третьої названої нами групи форм і методів розвитку соціальної активності жінок відносимо заходи залучення їх до громадсько-практичної діяльності "зі створення нових суспільних відносин" ("суботники", "тижні", "дні" і таке ін.). Ці так звані "методи агітації ділом" давали можливість дійсно кожну робітницю і селянку зробити не тільки свідком, але й безпосереднім учасником щоденної громадсько-трудової активності, яка була б складовою "будівництва нового життя" [1, с. 177]. Жіноцтво брало участь як у регулярних, спільних з чоловіками суботниках і недільниках, так і в спеціальних. Останні організовувалися, скажімо, під час "тижнів" селянина, охорони праці, дитини, матері-пролетарки, червоноармійця, червоної казарми, допомоги фронту, просвіти, організації ясель, дитячих їдалень та ін. Часто такі заходи, з огляду на свій зміст, проводилися

власне жіночими силами (як-от робота в госпіталях, дитячих закладах, збір пожертувань; прання, пошиття білизни, одягу для армії, дитбудинків).

Ми розглянули в загальному основні форми й методи Компартійної роботи серед жіночого пролетаріату у перші роки становлення радянської влади. Однак автор вважає за необхідне окремо вдатися до аналізу такого виду роботи відділів робітниць і селянок, як делегатські збори представниць жіноцтва, з огляду на їх специфічну змістову значущість, дієвість та особливу результативність.

Таким чином, ідеологічно "відшліфовуючи" через масові агітаційно-пропагандистські, організаційно-виховні, громадсько-практичні форми й методи все нові когорти трудівниць, більшовики вирішували завдання "поголовної організації робітниць і селянок", здійснення зв'язку Комуністичної партії з безпартійними жіночими масами, виховання їх як "свідомих будівників соціалізму", залучення до активної участі у державному, господарському і культурному житті країни. Показово, що жіноцтво так чи інакше розумілося радянською владою як потенційна група "нових товаришів", яку можна було залучити до лав "борців за пролетарську справу" та посилити позиції радянської влади у суспільстві.

Література

1. Емельянова Е.Д. Революция, партия, женщина. Опыт работы Коммунистической партии среди трудящихся женщин (1917–1925). – Смоленск, 1971.
2. Коммунарка Украины. – 1923. – №4.
3. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГОУ), ф. 1. Центральний Комітет Комуністичної партії України, оп. 20. По роботі серед жінок, спр. 1783.
4. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 815.
5. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 819.
6. Чирков П.М. Решение женского вопроса в СССР (1917–1937). – М., 1978.
7. Там само. – С. 88–89.
8. ЦДАГОУ, ф. 1, оп. 20, спр. 2029.
9. Емельянова Е.Д. Вказана праця. – С. 175.
10. Курченко Т.Е. Опыт работы КП(б)У по осуществлению ленинских идей о вовлечении женщин работниц в активную общественно-политическую жизнь в начале 20-х годов: Автореф. дисс. к. и. н. – К., 1990.
11. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 37. – М., 1963.
12. Ленин В.И. Полное собрание сочинений. – Т. 39. – М., 1963.
13. Очередные задачи работы среди женщин. Резолюция XIII съезда РКП(б) и Всеукраинского совещания женотделов. – Харьков, 1925.
14. Там само. – С. 20.
15. Емельянова Е.Д. Вказана праця. – С. 177.

І.В.Ткаченко

Висвітлення проблеми охорони здоров'я в УСРР у 1920-х рр. у радянській та сучасній вітчизняній історіографії

Завдання покращення системи охорони здоров'я в Україні вимагає ретельного вивчення історичного досвіду та модернізації сучасних концептуальних підходів. Тільки глибоке дослідження досягнень минулого дасть можливість розробити передові принципи побудови якісної системи охорони здоров'я. Ось чому цікаво проаналізувати наявну друковану літературу з цієї теми та в подальших дослідженнях зробити узагальнення головних точок зору провідних вітчизняних дослідників із зазначеної проблеми. Досить складна демографічна ситуація, що склалася сьогодні в Україні, робить обрану тему ще більш актуальною на сучасному етапі.

Уже на початку 20-х рр. вийшли праці, присвячені боротьбі з епідемічними хворобами. Одним з перших до цієї теми звернувся П.Хорунженко [1], який у своїй роботі багато уваги приділив боротьбі з малярією та малярійною комахою як головним збудником цієї хвороби. Цій же проблемі, але в регіональному розрізі, присвячена праця А.Негробова [2], де були висвітлені методи боротьби з епідеміями в Миколаївській та Запорізькій губерніях. Огляду стану епідемічних захворювань та методам боротьби з ними в Україні у 1924 р. присвятив статтю Л.Ульянов [3].

У виданій у цей же час праці І.Лібермана [4] досліджується боротьба з соціальними хворобами та пропонується створити єдиний диспансер для лікування хворих, передусім на туберкульоз.

Значна кількість публікацій, де розкривалися різноманітні аспекти розвитку системи охорони здоров'я, з'явилася у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. Ці праці стали першим поштовхом у наближенні до наукового осмислення даної проблеми.

Серед робіт, присвячених дослідженню побуту та гігієні населення, насамперед, заслуговують на увагу статті М.Євменьєва [5], Д.Єфремова [6], А.Берзіна [7] та С.Струмиліна [8], а санітарній організації та завданням санітарної освіти в Україні – праці В.Крюкова [9] та Я.Ліфшіца [10].

Питання лазневої справи потрапили в поле зору таких авторів, як Г.Суетін [11] та О.Марзеєв [12], причому перший дослідник приділив увагу будівництву лазень у містах України, а другий – на селі.

Важливе місце у дослідженнях цього періоду посідала проблема народжуваності та смертності в Україні, висвітлена, насамперед, у працях С.Томіліна [13], Н.Морозовського [14], Б.Падалки [15], Ю.Корчак-Чепурківського [16], Р.Кельнера [17] та Г.Стукса [18; 19], які свою увагу зосередили

на вивченні стану народжуваності, причин смертності в найбільших містах України, аналізі смертності від епідемічних хвороб та дитячій смертності.

У цей час помітно зростає кількість праць, присвячених боротьбі з соціальними та професійними хворобами, у першу чергу – з алкоголізмом. Так, саме цій темі приділили багато уваги Я.Ліфшіц [20], М.Хворостанський [21], О.Лучін [22], В.Галін [23], О.Закаменла [24], які дослідили негативний вплив алкоголю на робітників та дітей. Заходи з підвищення ефективності боротьби з цією хворобою вивчали І.Аптер [25], П.Гальперін [26], Д.Єфімов [27], І.Ковальов [28]. Крім цього, вийшло дві узагальнюючі праці: "Я не п'ю" [29] та "Про шкідливість пияцтва" [30]. Взаємозв'язку пияцтва та венеричних хвороб була присвячена праця М.Хорошіна [31], в якій автор намагався пов'язати ці дві соціальні проблеми між собою та знайти методи боротьби з ними.

Боротьбі з травматизмом та професійними хворобами присвятили свої роботи А.Виннiков та С.М.Богословський, перший з яких звернув увагу на головні причини нещасних випадків та методи їх профілактики [32], а другий, залучивши значну кількість статистичного матеріалу, дослідив стан захворюваності професійними хворобами в Україні [33].

У поле зору тогочасних авторів потрапляли також питання народної медицини. Так, С.Томілін у своїй праці прослідкував вплив народної медицини та знахарства на українське населення [34]. Зокрема, автор звернув увагу на широку популярність народних методів лікування та боротьбу радянської влади зі знахарством.

Проблема материнства та дитинства в УСРР була докладно висвітлена у працях Г.Гецова [35] та О.Федотової [36], які головну увагу приділили питанням створення закладів охматдиту, допомозі при пологах, дитячій безпритульності. Робота І.Кельнера [37] була присвячена так званій ясельній кампанії кінця 20-х рр., вплив курортів на здоров'я дітей дослідив В.Білоусов [38], а у виданому у цей час порадниику було наведено ступінь ефективності різних заходів оздоровлення дітей [39].

Крім праць, присвячених окремим аспектам охорони здоров'я в УСРР, у цей період виходять і узагальнюючі роботи, насамперед, багатий доробок Д.Кагана, який розглянув широке коло питань, що стосувалися організації медичної допомоги на селі [40] та нагальних завдань, які у той час постали перед органами охорони здоров'я [41–43].

Важливе місце належить також працям Д.Єфімова, який дослідив діяльність комітетів взаємодопомоги на селі [44], головні напрямки розвитку радянської системи охорони здоров'я [45] та найбільш поширені методи надання медичної допомоги робітникам і селянам [46-47].

Заслуговують на увагу і роботи І.Злотника, присвячені ролі громадськості у справі охорони здоров'я [48] та першочерговим завданням тогочасної медицини [49].

Загальним проблемам охорони здоров'я в Україні присвятили свої праці також І.Ліберман [50] та І.І.Ніколаєв [51].

Нестандартному аспекту – значенню охорони здоров'я в світлі підвищення обороноздатності країни – присвячено доробок С.Авідона [52] та І.Сербінова [53]. Важливу роль відіграла також узагальнююча праця "Охорона здоров'я на Україні" [54], де докладно були висвітлені здобутки і прорахунки органів охорони здоров'я в медико-санітарній справі.

Дослідження середини 30-х – початку 50-х рр., що відбувалися в умовах посилення тоталітарної системи, в переважній більшості далекі від об'єктивного наукового висвітлення. У цей час було опубліковано лише окремі праці Д.Кагана [55], О.Я.Беліцької [56], М.І.Борсукова [57], які значно прикрашали досягнення радянської системи охорони здоров'я, насамперед, діяльність медичних закладів різного профілю з надання медичної допомоги населенню.

Наприкінці 1930-х рр. виходить робота І.Едельмана [58], яка невиправдано високо оцінює роль рад у розвитку системи охорони здоров'я. Більш об'єктивно виглядала колективна праця "Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих УРСР", де були підбиті не тільки здобутки, а й певні прорахунки в галузі охорони здоров'я, починаючи з 1918 р. [59].

З другої половини 50-х – першої половини 60-х рр. спостерігаються певні позитивні зрушення у дослідженні зазначеної проблеми. У цей час виходять з друку досить ґрунтовні роботи І.Хороша, в яких автор значну увагу приділяє становленню системи охорони здоров'я в Україні [60], а також звертає увагу на успіхи цієї галузі на Харківщині [61].

У 1958 р. з'являється цікава узагальнююча праця "Досягнення охорони здоров'я в УРСР" [62], яка докладно розкриває усі аспекти розвитку медичної галузі в Україні за роки радянської влади.

Першим крокам становлення радянської системи охорони здоров'я присвятив свою працю Г.Баткіс [63], а досягненням медичної науки – М.Вітте [64].

Проблемами охорони здоров'я цікавився і М.Виноградов [65], однак його праця була присвячена висвітленню цієї теми у межах всього Радянського Союзу, а українській медичній системі відведено небагато сторінок.

Суттєвою рисою наукових розробок наступного етапу (друга половина 60-х – початок 90-х рр.) є величезне перебільшення ролі комуністичної партії та внеску керівників держави в розвиток системи охорони здоров'я в Україні. Так, зокрема, в контексті радянської ідеології висвітлено проблему

розвитку медичних закладів на селі в праці І.Хороша [66]. Однак, незважаючи на велику кількість поширених у той час ідеологічних штампів, ця робота є цінним фактологічним джерелом. Автор докладно висвітлив становлення системи охорони здоров'я в УСРР, розвиток мережі лікувальних закладів та демографічні проблеми 20-х рр. Не залишилися поза увагою дослідника і проблеми організації санітарно-епідеміологічного обслуговування на селі, формування мережі та діяльність органів охорони материнства і дитинства (головним чином, надання допомоги при пологах та організація оздоровлення дітей). На сторінках праці знайшлося місце і для відображення таких проблем, як боротьба з соціальними хворобами, насамперед, з туберкульозом та венеричними захворюваннями, а також стан забезпечення медичними кадрами.

Слід зазначити, що саме на цьому етапі з'явилися перші дисертаційні дослідження, присвячені окремим аспектам цієї проблеми в регіональному розрізі. Так, розвиток системи охорони здоров'я на Волині було висвітлено в роботі І.Медчука [67], а роль громадськості в розвитку медицини та завдання радянської системи охорони здоров'я на Рівненщині – в праці С.Гормаха [68].

Протягом 80-х рр. виходить з друку також декілька узагальнюючих праць, у яких було проаналізовано історію розвитку медицини та систему охорони здоров'я в Україні за роки радянської влади. Найбільшої уваги серед них заслуговують "Історія медицини і охорони здоров'я в Українській РСР" [69], "70 років радянської системи охорони здоров'я" [70], "Охорона здоров'я і медична наука в Українській РСР" [71], але, на жаль, періоду 1920-х рр. у цих роботах приділено недостатньо уваги.

З проголошенням Україною незалежності в 1991 р. розпочався сучасний етап дослідження проблеми розвитку системи охорони здоров'я.

У цей період з'являється низка узагальнюючих праць, підготовлених на новій методологічній основі: Я.Ганіткевича [72], В.Мусієнка [73], О.Сердюка, А.Пріцкера та ін. [74], але 20-м рр. XX ст. вони присвятили невиправдано малу частку обсягу своїх публікацій.

Характерною рисою нового періоду вітчизняної історіографії стала поява великої кількості регіональних досліджень: С.Кобилянського, який проаналізував історію розвитку медицини на Буковині [75], К.Васильєва, присвячене системі охорони здоров'я на Сумщині [76], А.Груші, в якому показана історія розвитку медицини та фармацевтики на Чернігівщині [77], Г.Ковбасюка [78], де висвітлено минуле та сучасне медицини Білої Церкви, І.Ратінкова, присвячене розвитку медицини в Шосткинському районі [79]. В роботах цих авторів звернено певну увагу на становлення системи охорони

здоров'я в 20-х рр. XX ст., боротьбу з епідемічними хворобами, розвиток медико-санітарної мережі, забезпеченість лікарськими кадрами тощо.

Деякі дисертаційні дослідження останніх років тією чи іншою мірою торкалися проблеми охорони здоров'я в Україні. Так, наприклад, соціально-демографічні процеси в містах України в 1920–1930-х рр. були досліджені в роботі Д.Гриня [80], дитяча безпритульність та демографічні процеси в селах Лівобережної України – в роботі Л.Лежана [81], шляхи подолання дитячої безпритульності, роль та головні напрямки діяльності громадських організацій щодо ліквідації безпритульності як у місті, так і на селі – у праці А.Зінченка [82], діяльність організацій Червоного Хреста в Україні – в роботі С.Кармалюка [83] та ін.

Таким чином, як показує аналіз друкованих праць, поки що відсутнє комплексне дослідження системи охорони здоров'я в Україні у 20-х рр. XX ст., що відкриває широкі перспективи для подальших досліджень цієї теми.

Література

1. Хорунженко П. Борьба с малярийным комаром – это борьба с малярией // Путь к здоровью. – 1922. – №2. – С. 20–21.
2. Негробов А. Борьба с эпидемиями в Николаевской и Запорожской губерниях // Профилактическая медицина. – 1922. – №2–3. – С. 172–174.
3. Ульянов Л.Д. Обзор эпидемических заболеваний на Украине за 1924 г. // Профилактическая медицина. – 1925. – №4. – С. 35–38.
4. Либерман И. Единый диспансер. – Харьков, 1923. – 23 с.
5. Евменьев Н.В. Жилища рудничных рабочих Донбасса // Профилактическая медицина. – 1927. – №1. – С. 74–87.
6. Ефремов Д.И. Сельский быт и кооперация // Путь к здоровью. – 1926. – №1–2. – С. 22–23.
7. Берзин А.Н. Благоустройство населенных мест Украины к 10 годовщине Октябрьской революции // Профилактическая медицина. – 1927 – №10. – С. 75–92.
8. Струмилин С.Г. Рабочий быт в цифрах // Профилактическая медицина. – 1926. – №10. – С. 159–167.
9. Крюков В.К. Санитарная организация Украины к X-летию Октября // Профилактическая медицина. – 1928. – №12. – С. 21–33.
10. Лифшиц Я.И. Задания санитарного образования и культурной революции // Профилактическая медицина. – 1928. – №4. – С. 117–128.
11. Суетин Г.Н. Организационные вопросы банного дела в городах Украины // Профилактическая медицина. – 1929. – №1. – С. 128–140.
12. Марзеев А.Н. Чесотка и сельское банное строительство на Украине // Профилактическая медицина. – 1928. – №9–10. – С. 120–136.
13. Томилин С. Проблема народонаселения. – Харьков: Научная мысль, – 1927. – 13 с.
14. Морозовский Н.С. Смертность от рака на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1928. – 46 с.

15. Падалка Б. Еволюція смертності від головніших інфекційних недуг за 1928 рік. – К., 1929. – 679 с.
16. Корчак-Чепурківський Ю. Смертність в 4-х найбільших містах УРСР за 1923–1924 рр. – К., 1930. – 96 с.
17. Кольнер Р.Ю. Дитяча смертність на Україні і боротьба з нею. – Харків: Держвидав, 1930. – 62 с.
18. Стукс Г.К. К вопросу о смертности грудных детей и о роли консультаций в деле борьбы с нею. – Харьков, 1925. – 17 с.
19. Стукс Г.К. Современная детская смертность на Украине. – Одесса, 1931. – 12 с.
20. Лифшиц Я.И. Алкоголь и труд. – Харьков: Научная мысль, 1927. – 35 с.
21. Хворостанський М. Праця та алкоголь. – Харків, 1928. – 28 с.
22. Лучін О. Алкоголь і побут. – Харків: Наукова думка, 1930. – 31 с.
23. Галін В. Алкоголь – ворог трудящих. – Харків, 1931. – 32 с.
24. Закаменна О. Діти і алкоголь. – Харків: Наукова думка, 1930. – 30 с.
25. Аптер І. Про пияцтво. – Харків: Держвидав, 1931. – 47 с.
26. Гальперін П. Як вилікуватися від пияцтва. – Харків: Наукова думка, 1929. – 32 с.
27. Єфімов Д. Чому та як ми боремся проти алкоголізму. – Харків: Наукова думка, 1930. – 16 с.
28. Ковалев И.И. Алкоголизм и борьба с ним. – М., 1925. – 88 с.
29. Я не п'ю. – Харків; Київ: Держвидав, 1929. – 29 с.
30. Про шкідливість пияцтва. – Харків: Наукова думка, 1930. – 16 с.
31. Хорошін М.Г. Алкоголізм та венеричні хвороби. – Харків, 1930. – 16 с.
32. Винніков А. Нещасливі випадки і боротьба з ними. – Харків: Держвидав, 1929. – 62 с.
33. Богословский С.М. Статистика профессиональных заболеваний. – М.: ЦСУ, 1926. – 161 с.
34. Томилин С.А. Народная медицина и знахарство // Путь к здоровью. – 1926. – №11. – С. 16–19.
35. Гецов Г.Б. Охорона материнства і дитинства. – К.: Держвидав, 1926. – 150 с.
36. Федотова О. Охорона материнства і дитинства на Україні. – Харків: Наукова думка, 1930. – 32 с.
37. Кольнер І. Ефективність літньої ясельної кампанії 1929 р. в УРСР. – Харків: Комуніст, 1930. – 10 с.
38. Білоусов В. Курортна допомога дітям. – К., 1930. – 32 с.
39. Порадник заходів оздоровлення дитинства. – Харків: Наукова думка, 1929. – 160 с.
40. Каган Д. Медична допомога на селі. – Харків: Наукова думка, 1928. – 32 с.
41. Каган Д.С. Наші досягнення охорони здоров'я на селі. – Харків: Держвидав, 1934. – 32 с.
42. Каган Д.С. 15 років радянської охорони здоров'я на селі. – Харків: ДВОУ Медвидав, 1932. – 44 с.
43. Каган Д. Завдання охорони здоров'я на Україні на другу п'ятирічку в світлі історичних вказівок товариша Сталіна. – Харків; Київ: ДВОУ Медвидав,

1932. – 24 с.
44. Єфімов Д. Завдання комітетів взаємодопомоги в справі охорони здоров'я на селі. – Харків, 1925. – 18 с.
45. Ефимов Д. 10 лет советского здравоохранения на Украине. – Харьков, 1929. – 32 с.
46. Ефимов Д. 10 лет охраны здоровья рабочих и крестьян. – Харьков, 1929. – 30 с.
47. Єфімов Д.І. Десять років охорони здоров'я робітників та селян. – Харків: Наукова думка, 1929. – 29 с.
48. Злотник І. Громадська самодіяльність трудящих у справах охорони здоров'я. – Харків: Медвидав, 1932. – 20 с.
49. Злотник І. Завдання охорони здоров'я на нинішньому етапі соціалістичного будівництва. – Харків: Медвидав, 1932. – 27 с.
50. Ліберман І. Охорона здоров'я у п'ятирічці. – К.: Господарство України, 1931. – 64 с.
51. Николаев И.И. Из истории советской медицины на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1927. – 12 с.
52. Авідон С.А. Значення охорони народного здоров'я в обороні країни. – Харків: Медвидав, 1931. – 16 с.
53. Сербінов І. Оборона країни та охорона здоров'я. – Харків: ДВОУ Медвидав, 1932. – 32 с.
54. Здравоохранение на Украине. – Харьков: Научная мысль, 1929. – 48 с.
55. Каган Д. Охорона здоров'я в УРСР. – К.: Держмедвидав УРСР, 1941. – 16 с.
56. Белицкая Е.Я. Организация здравоохранения. – Сталино, 1940. – 82 с.
57. Барсуков М.І. Велика Жовтнева соціалістична революція і організація радянської охорони здоров'я. – М., 1951. – 387 с.
58. Едельман І. Ради і охорона здоров'я. – К.: Держвидав, 1939. – 32 с.
59. Тридцятиріччя охорони здоров'я трудящих в УРСР. – К., 1948. – 306 с.
60. Хорош И.Д. Первые годы развития здравоохранения на Украине (1918–1920). – К.: Госмедиздат УРСР, 1963. – 208 с.
61. Хорош И.Д. Успехи здравоохранения в Харькове за 40 лет Советской власти. – Харьков, 1958. – 15 с.
62. Досягнення охорони здоров'я в Українській РСР / За ред. П.Л.Щупика. – К.: Держмедвидав, 1958. – 726 с.
63. Баткіс Г.А. Перші кроки будівництва радянської охорони здоров'я на Україні (1918–1922). – К.: Держвидав УРСР, 1964. – 47 с.
64. Вітте М.К. Розвиток медичної науки на Україні. – К.: Здоров'я, 1965. – 52 с.
65. Виноградов Н.А. Здравоохранение в СССР (1917–1957). – М.: Медгиз, 1957. – 100 с.
66. Хорош І.Д. Розвиток охорони здоров'я на селі в УРСР (1918–1929 рр.). – К.: Здоров'я, 1969. – 172 с.
67. Медчук И. Здравоохранение и здоровье населения Волынской области за 100 лет (1865–1965): Автореф. дисс. к. мед. н. – Львов, 1970. – 17 с.
68. Гормах С. Роль общественности и задачи советского здравоохранения на различных этапах его развития (По материалам Ровенской области и Костопольского района УССР): Автореф. дисс. к. мед. н. – Ивано-Франковск,

1960. – 29 с.
69. История медицины и здравоохранения Украинской ССР / Сост. Г.Д.Полюсова, М.Г.Каневская. – К., 1982. – 621 с.
70. 70 лет советского здравоохранения (1917–1987) / Под ред. Е.И.Чадова. – М., 1987. – 511 с.
71. Здравоохранение и медицинская наука в Украинской ССР / Под ред. А.Е.Романенко. – Т. 1. – К., 1987. – 479 с.
72. Ганіткевич Я.В. Історія української медицини в датах та іменах. – Львів, 2004. – 368 с.
73. Мусієнко В.К. Медицина крізь призму століть. – Суми: ВВП "Мрія-1", 2004. – 236 с.
74. Сердюк А.М., Прицкер А.М. Завещание врача-профилактика. – К., 2003. – 123 с.
75. Кобилянський С.Д. Історія медицини Буковини. Цифри і факти. – Чернівці: Медакадемія, 1999. – 248 с.
76. Васильев К.К. История медицины Сумщины: Очерки. – Одесса, 2005. – 228 с.
77. Груша А.М. Розвиток медицини та фармацевтики на Чернігівщині. – Чернігів, 2003. – 48 с.
78. Ковбасюк Г.Д. Минуле та сучасне медицини Білої Церкви. – Біла Церква, 2003. – 224 с.
79. Ратинков И.М. История медицины Шосткивщины: Исторический очерк. – Шостка: Северянщина, 2004. – 66 с.
80. Гринь Д.К. Соціально-демографічні процеси в містах України (1920–1930-і рр.): Дис... к. і. н. – Чернігів, 2000. – 247 арк.
81. Леха Л.Б. Зміни чисельності, структури і становища селянства Лівобережної України в 1928–1933 роках: Автореф. дис... к. і. н. – Харків, 2002. – 20 с.
82. Зінченко А.Г. Дитяча безпритульність в Радянській Україні в 20-х – першій половині 30-х років XX століття: Дис... к. і. н. – Одеса, 2001. – 189 арк.
83. Кармалюк С.П. Діяльність організацій Червоного Хреста в Україні в 1867–1920 рр.: Дис... к. і. н. – Кам'янець-Подільський, 1998. – 183 арк.

В.В.Ткаченко

У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри України у 20–30-ті роки XX ст.

Міжвоєнний період (20–30-ті роки XX ст.) репрезентує вельми цікавий і надзвичайно драматичний для історії української науки відрізок часу. З одного боку, на початку цього періоду ще продовжували існувати і діяти наукові школи і провідні діячі дожовтневого часу. Ще існували рештки академічної свободи, які надавали можливість плідно працювати вченим різних напрямків (особливо в галузі природничих наук), контактувати із

колегами за кордоном, обмінюватися з ними ідеями та результатами досліджень. З іншого боку, вже з другої половини 20-х років починає із нещадною невпинністю формуватися у своїх основних рисах тоталітарна сталінська машина соціального терору, всеохоплюючого контролю та пригнічення, ідеологічного диктату та примусового позбавлення права мати власну думку. Зрозуміло, що за таких умов наукова творчість – як, власне, і саме фізичне виживання вчених – було під запитанням. Але і за цих часів українська наука зуміла збагатити світ видатними досягненнями. А приклади протистояння сліпій силі невігластва і терору (хоча воно рідко набувало відвертого і відкритого характеру) показали, що в усі часи "і один у полі воїн". Усе сказане визначає велику наукову і суспільно-політичну значущість вивчення історії наукової інтелігенції України у міжвоєнний період.

Вказаній темі присвятили свою увагу як вітчизняні, так і зарубіжні історики, які досліджували історію України і Радянського Союзу в цілому в зазначений період. Зокрема, йдеться про роботи В.Даниленка, С.Кульчицького, П.Тронька, Г.Касьянова, Ю.Шаповала, Ю.Сергієнка, А.Коновця, М.Кузьменка, В.Липинського, В.Сергійчука, В.Бордюгова, М.Козлова, Е.Гордона, В.Клопова, В.Литвина, Р.Пайпса, Р.Конквеста, Т.Шаніна та інших. Спеціальні дослідження С.Білоконя, В.Нікольського, Г.Іванової, С.Кокіна, Н.Литвин, В.Ченцова, І.Біласа, В.Шенталінського, М.Шитюка присвячені політичним репресіям, що в широких масштабах здійснювалися у 20–30-х рр. і які мали наукову інтелігенцію одним зі своїх головних об’єктів. Різні аспекти тоталітаризації українського суспільства у 20–30-ті роки (в тому числі через призму біографічного жанру) вивчали І.Автушенко, С.Білошицький, Ю.Горбань, В.Очеретянко, О.Тарапон, Н.Миронець, В.Пристайко, А.Санцевич та ін.

Разом з тим слід зазначити, що у вітчизняній історіографії відсутні спеціальні дослідження, присвячені становищу наукової інтелігенції України у міжвоєнний період та з’ясуванню загальних принципів політики сталінського керівництва щодо наукових кадрів.

Метою статті є спроба проаналізувати загальні соціально-політичні умови, в яких існували і творили вчені України у 20–30-ті роки XX століття, виокремити основні риси політики сталінського компартійного керівництва щодо наукових кадрів.

Джерельну базу роботи складають архівні матеріали та друковані документи, досить великий корпус мемуарних джерел, а також дані періодики.

Початок 20-х років для України був перш за все часом подолання найбільш кричущих наслідків руйнівних воєн – світової і громадянської, які

завдали великих втрат саме мешканцям України, розташованим тут підприємствам і науковим установам. Руйнації першої світової війни та революції завдали втрат науковим кадрам України. На початку 20-х рр. кадри наукової інтелігенції істотно зменшилися у порівнянні з дожовтневим часом. Це, насамперед, було зумовлено загибеллю вчених від голоду і погромів, від білого, червоного і бандитського терору, а також – і досить великою мірою – тим, що частина науковців була змушена емігрувати як із міркувань політичних, так і з метою уникнення фатальних випробувань революційного часу. Як би там не було, інтелектуальний генофонд України подіями 1914–1921 років було підірвано дуже сильно. Чимало науковців, (зокрема, ті, кому не "пощастило" із робітничо-селянським походженням) потрапляли до "уражених у правах", позбавлялися можливості брати участь у голосуванні на виборах, потерпали від політики експропріації "надлишків" житлової площі тощо. Інтелігенція – у широкому її розумінні як прошарок людей освічених – на багато років стала об'єктом стійкої недовіри, яка культивувалася усіма тодішніми засобами масової інформації та пропагандистського впливу. Зрозуміло, що більшовицька диктатура фактично унеможливлювала також і будь-яку автономну (тим більш – опозиційну) громадську активність. Політичні партії і рухи, яким дожовтнева інтелігенція співчувала, були змушені згорнути свою діяльність або діяти в умовах конспірації. Представників інтелігенції до правлячої партії – ВКП (б) – приймали скоріше як виняток.

Вище партійне керівництво (як у Москві, так і у Києві) добре усвідомлювало небезпеку, яку уособлювала впливова українська інтелігенція, її авторитет, її протестна налаштованість. Під особливим наглядом опинилися вчені і громадські діячі, пов'язані з історією та ідеалами УНР, які сповідували загальнодемократичні чи ліберальні принципи і через це навіть своїм існуванням могли ставити під сумнів монополію комуністичної ідеології.

Проти інтелігенції як живильного осередка опозиції (в тому числі потенційної) застосовувався цілий репресивний арсенал, починаючи з обов'язкової реєстрації, так званих "чисток" у вищих навчальних закладах та наукових установах, всіляких кампаній боротьби із буржуазною та націоналістичною ідеологією – і до карного переслідування в усіх його формах.

Початок 20-х років був ознаменований сумними і ганебними для компартійної влади примусовими висилками представників науки і освіти. Спеціальне засідання Політбюро ЦК РКП(б) 22 червня 1922 року розглянуло питання про висилку "реакційно настроєної професури". На основі

прийнятого рішення була проведена "грандіозна" робота з розгляду та визначення конкретних кандидатур, які підлягали висланню, і 3 серпня 1922 року список на висилку був підготовлений. До нього було включено 77 представників української інтелігенції, серед яких 47 працівників вищої школи з Києва, Харкова, Катеринослава, Одеси, Кам'янця. Цей список був схвалений ЦК РКП(б) та ВУЦВК і затверджений підписами Петровського, Раковського, Манцева. Крім того, вже 9 серпня 1922 року список антирадянської інтелігенції, підготовлений ДПУ України, розглянула та затвердила спеціальна комісія ЦК РКП(б) [1, с. 120, 124]. ЦК РКП(б) видав конкретну вказівку "твердою рукою покласти край будь-яким спробам шкодити культурному радянському будівництву". "Операцію", пов'язану з висилкою "антирадянської інтелігенції", було закінчено на початку 1923 року. Слід зауважити, що, з огляду на наступні події 20–30-х років, "знешкодження" інтелігенції шляхом депортації слід вважати ледь не проявом акту гуманності. Втім, не треба забувати, що за особистою пропозицією В.І.Леніна влітку 1922 р. було запроваджено норму, яка передбачала застосування розстрілу проти тих, хто свавільно повернувся з-за кордону до Радянської Росії (як і до інших радянських республік) [2, с. 69–70]. Надалі, як відомо, представники наукової інтелігенції систематично виводилися на ті чи інші політичні судилища та фізично знищувалися.

Певна тимчасова "відлига" у стосунках влади із науковою інтелігенцією позначилася у 1923 р., коли почали даватися взнаки економічні наслідки ринкової непівської політики, а також окреслилися певні тенденції до демократизації в царині суспільних відносин і духовній сфері. Політика "українізації", звернення комуністичного керівництва до інтелігенції з пропозицією співробітництва, певна лібералізація у сфері міжнаціональних відносин примусили інтелігенцію якщо не повірити більшовицькій владі повною мірою, то, як слушно пише В.Ченцов, принаймні повірити "у можливість розбудови незалежної України легальним і мирним шляхом". Цим, зокрема, можна пояснити відмову на цей час більшості колишніх непримиренних опозиціонерів від військово-терористичних методів боротьби і перехід до культурно-просвітницької і кооперативної діяльності. В Україну повертається чимало відомих емігрантів-політиків, учених, діячів культури. Як наслідок, відбувається зростання суспільної ваги наукових, кооперативних і громадських інституцій. Відповідно зменшуються політичні репресії, але органи держбезпеки невпинно вдосконалюють методи спостереження і контролю над інтелігенцією, тим більше, що досить численні її представники, які не повірили у щирість влади, залишились, так

би мовити, в індивідуальній опозиції, ще глибше приховавши свою неприязнь до режиму [3, с. 12–13].

Значна частина дореволюційної наукової інтелігенції, керуючись професійними міркуваннями чи матеріальними інтересами (а також – не в останню чергу – ідеалами служіння власному народові), змушені були погодитися на співробітництво з новою владою. Здебільшого науковці (особливо природознавці) дотримувалися політичного нейтралітету, зосередившись на науковій, просвітницькій та викладацькій діяльності. Знання і досвід науковців, безумовно, сприяли досить швидкому подоланню руйнації, що була заподіяна війною народному господарству України, та дали можливість країні з багатьох показників досягти дореволюційного рівня. Політика українізації (яка була своєрідним культурно-просвітницьким аналогом непу) сколихнула патріотичні почуття української інтелігенції, а певна лібералізація економічного життя та відносна суспільна стабілізація утримала стару професуру від намірів покинути країну. Дві третини професорсько-викладацького складу реорганізованих вищих навчальних закладів становили представники старого покоління. Варто згадати імена таких визнаних науковців, як Д.І.Багалій, В.П.Бузескул, В.І.Веретенніков, О.Н.Синявський, Д.М.Синцов, М.Ф.Сумцов, С.О.Єфремов, А.М.Кримський, К.Г.Воблий, Д.О.Граве, В.О.Щепотьєв, В.Є.Данилевич. Вони гідно репрезентували наукову еліту українського суспільства, їхній науковий доробок був визнаний у світі. Втім, багато з них незабаром зазнали переслідувань та були піддані репресіям.

І хоча на початку 1920-х рр. у вищих навчальних закладах переважали кадри "старої" інтелігенції, порядок призначення на педагогічні посади у вищій школі демонстрував повну безправність професури. Профспілкам було надане право рекомендувати або надавати "мотивоване застереження" проти того чи іншого кандидата на педагогічну посаду. Профспілки мали вирішальне право відмовити кандидату. За такого "порядку" комплектування педагогічного складу вищої школи на перше місце ставилися, очевидно, не фахова підготовка та наукова кваліфікація спеціаліста, не його професійні здібності, а політична благонадійність з погляду профспілкової організації [4, с. 10]. Водночас середина 1920-х рр. стала вирішальним етапом переходу інтелігенції старої школи на бік радянської влади. Цьому переходові сприяв ряд заходів держави диктатури пролетаріату щодо поліпшення умов професійної діяльності, а також матеріально-побутових умов життя інтелігенції, зміни її соціального статусу. У 1920-ті рр. радянською державою була здійснена ціла низка заходів, спрямованих на поліпшення матеріального забезпечення

професорсько-викладацьких кадрів: встановлено штатну систему оплати праці, штатний розклад, нормативи виходу викладачів на пенсію та її розміри. Незважаючи на те, що заходи влади щодо поліпшення умов праці, побуту, грошової винагороди мали явно недостатній характер, вони все ж таки сприяли залученню викладачів до роботи та позитивно вплинули на процес підготовки нових кадрів [4, с. 10–11].

Наприкінці 20-х рр. відомі вчені зосередилися переважно в УАН, а факультети вищих навчальних закладів поповнили вихованці радянської аспірантури, хоча професорами залишалися переважно випускники дореволюційних університетів (Київського, Харківського, Московського, Петербурзького, Дерптського, Новоросійського). Для формування справжньої радянської професури, яка здобула б вищу освіту, закінчила аспірантуру, захистила дисертації та мала б належний стаж науково-викладацької роботи, необхідно було щонайменше двадцять років. Безпартійність професорів старшого покоління засвідчувала домінування інтелектуально-професійних пріоритетів над ідеологічними. Держава максимально використовувала їхній потенціал, але забезпечувала тільки жалюгідне пенсійне забезпечення і мізерну зарплату [5, с. 12–13].

Слід зробити особливий наголос на кричущій короткозорості політики більшовицького керівництва, яке було неспроможне оцінити виняткову важливість наукового знання (наукової інтелігенції) у технологічній революції, яка відбувалася у виробництві і технічному переозброєнні вирішальних галузей з кінця XIX – на початку XX ст. Ця недооцінка зумовила стратегічне технічне і технологічне відставання СРСР, засади якого (відставання) були "успішно" закладені саме у 20–30-ті роки. Мобілізаційні заходи дозволяли потворній системі керівництва ставити і вирішувати якісь окремі важливі завдання, але загалом природний процес формування і репродукції наукової інтелігенції (якщо брати ширше – інтелектуалів) був спотворений, загальмований, – міркування примітивно тлумаченої політичної лояльності й ідеологічної відданості швидко взяли гору над елементарною державницькою прагматикою. Під ніж сталінської гільйотини потрапляли часто найталановитіші вчені, які могли б принципово змінити становище у найважливіших галузях (скажімо, в оборонній). Дуже часто керівне становище в академічних установах посідали нікчемні конформісти, які не збагатили науку жодними досягненнями. Для того щоб пересвідчитись у значенні "мислячої одиниці" в науці, варто навести приклад видатного хіміка В.Іпат'єва. У 1930 р. він залишився за кордоном, не повернувшися із наукового відрядження, та, продовживши свою роботу у Сполучених Штатах, здійснив низку відкриттів і винаходів, що допомогли

військовій авіації цієї країни згодом завоювати повітря у боротьбі з нацистами (зокрема, технології виробництва високооктанових авіаційних бензинів). Дуже схожою була доля видатного українського вченого-фізика Г.Кистяківського, який у США брав активну участь у манхеттенському проекті, який дав Америці пріоритет в отриманні атомної зброї.

Разом з тим не можна не брати до уваги і деякі інші аспекти, що впливали на політику сталінського керівництва щодо наукової інтелігенції. Більшовицький режим задля свого зміцнення та самовідтворення стояв перед необхідністю встановлення тотального контролю над усіма значущими сферами життя суспільства (інша річ, що за тих умов цього можна було досягти лише певною мірою). Цей контроль вимагав притаманних тоталітаризмові форм "народної легітимації" на кшталт постійних проявів відданості й підтримки, зведення до мінімуму і викорінення будь-якого інакомислення. За своєю природою інтелігенція (особливо наукова) не могла цілком – навіть за умови демонстрації повної лояльності – відповідати таким ідеалам повної керованості і передбачуваності. Задля належного виконання своїх функцій науковець повинен мати змогу ознайомлюватись із результатами досліджень своїх іноземних колег, їздити у відрядження за кордон, спілкуватися із носіями інших політичних поглядів і світогляду. Ось чому повністю забезпечити закритість суспільства в умовах модернізації (нехай тоталітарної за методами) було і неможливо, і небажано. Доводилося волею-неволею визнавати за науковцями дещо ширші права, ніж за пересічними радянськими громадянами – і чинити тиск на науковців через постійний прес терору і щільну систему загальної підозрілості і нетерпимості до вільнодумства та будь-якої автономності. Тавро "ворогів народу" використовувалося особливо охоче щодо представників наукової інтелігенції, які, як вважалося, не могли змиритися з "новим життям", з радянсько-більшовицькою ідеологією, з іншими новаціями соціального і духовного життя в Україні.

Як відомо, запекла боротьба всередині більшовицької верхівки разом із загальним курсом на згортання будь-яких решток демократії (разом із остаточним згортанням непівської політики) і перетворення країни на "єдиний табір" (із культивуванням відповідної психології осіб, що перебувають в облозі) істотно змінили соціально-політичну обстановку в середині 20-х років. Загострення зовнішньополітичних умов у 1926 р., товарна криза, а головне, поразка прибічників демократизації країни серед комуністичного керівництва на липневому (1926 р.) пленумі ЦК ВКП(б), що свідчило про готовність компартії повернутися до воєнно-комуністичних методів керування державою, відчутно позначилися на стосунках між

більшовицькою владою та науковою інтелігенцією. До краю загострилися взаємини між націонал-комуністичною течією КП(б)У і ЦК ВКП(б), що вилилося в просте поліцейське переслідування небажаних осіб. Частина української наукової інтелігенції змушена була відмовитися від невиправданих очікувань щодо політики "українізації". Це зумовило деяке пожвавлення опозиційної діяльності, принаймні у формі нелегальних гуртків. Звичайно, інтелігентська гуртківщина другої половини 20-х рр. не йшла ні в яке порівняння із опозиційними формами початку десятиліття.

Ідеологія побудови соціалізму "в одній окремо взятій країні" (ідея М.Бухарина, взята на озброєння Сталіним) передбачала форсовану модернізацію господарства у винятково стислі терміни. Тотальне одержавлення економічного організму зробило можливим впровадження перспективних соціально-економічних планів розвитку господарства, метою яких було якнайшвидше (приблизно за 10 років, як вказував Сталін на Першій загальносоюзній нараді передовиків-стаханівців) подолання техніко-економічної та технологічної відсталості СРСР від передових країн. Якими б утопічними ці плани не здавалися (за основними показниками вони, як відомо, так і не були ніколи виконані), задля їх реалізації треба було мобілізувати наукову та науково-технічну інтелігенцію, забезпечити її лояльність та (в ідеалі) підтримку.

Втім, одних лише директив та одного (навіть щирого) бажання для реалізації амбітних планів більшовицького керівництва було, вочевидь, замало. Бракувало як кваліфікованих кадрів управлінців, так і відповідної виконавчої дисципліни. На жалюгідно низькому рівні була організаційна, управлінська культура. Становище погіршувалося загальною обстановкою штучно нагнічуваної істерії, коли вище керівництво будь-що намагалося зняти з себе підозри у некомпетентності, волюнтаризмі та невігластві і закликало бути "пильними" і виявляти винних у провалах серед шкідників, недобитків, "п'ятої колони" та ін. Звісно, мали місце і реальні випадки свідомого заподіяння тих чи інших дій шкідницького характеру, але їхній масштаб не йшов ні у яке порівняння із тими даними, які фабрикували і поширювали "компетентні органи".

Партійні ватажки закликали приділяти велику увагу ідейній боротьбі з представниками розумової праці. У науковій інтелігенції вони вбачали ідейну опозицію, яка могла формувати своїх прибічників з-поміж студентства й учнівської молоді.

Партійні дискусії 1920-х рр. з питань місця і ролі інтелігенції в суспільному житті, що торкалися й питань свободи творчості, засвідчили існування в партійних колах двох позицій стосовно інтелігенції: перша,

враховуючи специфіку культурної сфери, передбачала більш ліберальний підхід до творчості та інтелігенції; друга – посилення ідеологічного контролю і керівництва професійною діяльністю інтелігенції, розглядаючи останню як засіб для досягнення певної політичної мети. Врешті-решт, домінуючим стає курс на "розшарування" старої інтелігенції, залучення на бік радянської влади її лояльної частини і боротьба з опозиційною [6, с. 8]. Завдання "розшарування" досягалося реалізацією стратегії "радянізації" наукових установ, культурно-освітніх закладів, громадських організацій. "Радянізація" відбувалася переважно шляхом постійних і різноманітних реорганізацій структур вищих навчальних закладів і науково-дослідних структур. Це мало на меті не підвищення ефективності наукової роботи, а переважно встановлення якомога більшого контролю над науковцями з боку більшовицької партії та держави. Цим же завданням, як правило, служили і численні перманентні "чистки", які проводилися в 20–30-х рр. У ході останніх були усунуті від наукової та творчої праці найбільш знані і досвідчені українські вчені, літератори, митці.

Кампанія інспірованих згори реорганізацій і чисток (як їх іноді називали тоді – "сталінських рейдів") справді розколювала і деморалізовувала стару наукову інтелігенцію, якій протиставили нову, сформовану в роки радянської влади. Ідейна боротьба призвела до переслідувань прибічників "дрібнобуржуазної ідеології" у вищих навчальних закладах. Створювалися спеціальні комісії для боротьби з буржуазною ідеологією (1922 р.), комісії з вивчення діяльності й настроїв української інтелігенції (1925 р.), комісії з обстеження шкіл і контролю за діяльністю вчителів (1928 р.). Скандальні обставини чисток породжували конфлікти, які мали резонанс і створювали у суспільній свідомості відверто негативний імідж як науковців старої генерації, так і наукових інституцій у цілому. Однією з перших зазнала реорганізації Всеукраїнська академія наук, яка тривалий час зберігала традиції академічної свободи. В ході загального процесу жорсткого тиску зазнали на собі також фахові академії. Наприклад, постановою ЦК КП(б)У від 17 лютого 1935 р. внаслідок "засміченості контрреволюційними елементами", відірваності досліджень від "практики реального життя" була ліквідована Всеукраїнська сільськогосподарська академія. Мережу підпорядкованих їй інститутів рекомендувалося зміцнити фахівцями з числа робітничої молоді. Неодноразових реорганізацій зазнала система вищої освіти. Ліквідовані у 1920 р. класичні університети були відновлені у Києві, Харкові, Одесі, Дніпропетровську у 1934 р., причому не отримали університетського статусу вищі навчальні заклади у Кам'янці-Подільському та Полтаві.

Відкритий наступ тоталітаризму в сфері науки і культури став відчутним уже з другої половини 1920-х рр. Як відомо, саме з цією метою керівником українських більшовиків був призначений сумнозвісний Л.Каганович. Посилення партійного контролю за сферою культури та діяльністю інтелігенції набуло характер тиску. Курс на згортання українізації засвідчив червневий пленум ЦК КП(б)У 1926 р., який ініціював процес ідеологічної розправи над М.Хвильовим та його однодумцями. Нарешті, з 1927 р. сталінське керівництво переходить до рішучих спроб покінчити з національною опозицією в Україні. Після відповідних рішень пленуму ЦК КП(б)У у липні 1927 р. боротьба з "українською контрреволюцією" вступила в нову фазу. Немовби визнаючи, що український національний ренесанс за час непівської "відлиги" набрав небажаних форм розквіту, сталінське керівництво почало здійснювати масові операції, намагаючись ізолювати якомога більше активних прихильників ідеї незалежної України. Широко застосовувалася практика фальсифікації судових справ, каральні органи виконували сталінські директиви всіма можливими засобами.

Весь період з 1929 по 1934 рік був часом суцільних випробувань для наукової інтелігенції, періодом суцільних "чисток" та різноманітних "реорганізацій". Певною критеріальною "точкою відліку" у політиці соціального терору проти старої інтелігенції став сумнозвісний "шахтинський процес" (1928 р.). Як відомо, процес отримав назву від міста Шахти, де органами ОГПУ були заарештовані понад 50 інженерів. Процес відбувався з 18 травня по 5 липня 1928 р. (понад півтора місяці!!) – відкрито, у Колонному Залі Дому Союзів у Москві. На цьому процесі (втім, як і на попередніх, з початку 20-х років, де знищувалися політичні суперники більшовиків) відпрацьовувалися певні прийоми та механізми, які надалі набули широкого вжитку у розправах над науковою та науково-технічною інтелігенцією. Вже через кілька днів після завершення процесу – 9 липня 1928 р. – на Пленумі ЦК ВКП(б) Сталін проголосив свою класичну тезу про загострення класової боротьби в країні, посилаючись у якості наочного прикладу на процес "шахтинців": "шахтинська справа є економічною контрреволюцією, затіяною частиною буржуазних спеціалістів, які володіли раніше вугільною промисловістю" [7, с. 520].

Якщо раніше Сталін схильний був відносно позитивно оцінювати роль науково-технічної інтелігенції у виконанні планів першої п’ятирічки (Волховбуд, ДніпроГЕС, канал Волга–Дон тощо), то після "шахтинської справи" (яка була для Сталіна певною мірою несподіванкою) його ставлення до цієї соціальної групи відчутно змінилося, що трагічно відбилося на становищі "старої" інтелігенції у суспільстві [7, с. 520–521].

Слід сказати, що від цього процесу сталінське керівництво отримало, насамперед, політичні дивіденди фактично на голому місці (як відомо, деякі ключові постаті процесу були засуджені на невеликі терміни покарання чи взагалі були виправдані, що свідчило про штучний характер більшості звинувачень і так званих "доказів"). Широко розповсюджені відомості про перебіг процесу вкорінювали у масовій свідомості підозріле ставлення до кадрових представників науково-технічної інтелігенції, закликали бачити в них прихованих ворогів і шкідників та ін. Показові політичні процеси над інтелігенцією перетворилися на сумну систему для насаджування тоталітарного диктату і невдовзі стали притаманними для загального популістського антиінтелектуалізму потворної більшовицької влади. Обвинувачення кваліфікувалися статтями 54-2, 54-3, 54-4, 54-8,54-10,54-11 Кримінального кодексу УСРР, змістом яких були антирадянська пропаганда, український буржуазний націоналізм, шпигунство, диверсійна робота тощо. Це були справжні ретельно відрежисовані фарсові дійства із заздалегідь визначеними і продуманими ролями, де навіть адвокати і звинувачені мусили "грати" на боці звинувачення… Уся тодішня пропагандистська машина працювала на поширення необхідного ефекту. Метою процесів, як слушно вказує В.Нікольський, було створення відповідної атмосфери в країні – настороженості, постійного очікування ворожих проявів та пошуку винуватців [8, с. 10]. На боротьбу з інтелігенцією був спрямований увесь арсенал усної пропаганди. Буржуазні настрої інтелігенції таврували у міських робітничих та сільських клубах, хатах-читальнях. На спеціальних мітингах, зборах, з'їздах, конференціях, під час проведення диспутів характеристика старої інтелігенції не виходила за межі розмов про "ворожий антирадянський елемент". Після такої ідеологічної обробки маси робітників і селян визнавали доцільність репресій проти наукової інтелігенції, вважали їх правильним і єдиним засобом боротьби партії з "ворожими елементами". Втім, майже завжди залишалася "закритою" для засобів масової інформації тема виконання вироків та відомості про життя заарештованих у таборах [9, с. 15–16]. Враховуючи тодішній рівень неосвіченості великої кількості людей, неважко припустити, що більшовицьке керівництво отримувало бажаний ефект від процесів і супроводжуючої їх пропаганди. Люди у своїй переважній більшості дійсно вірили у злодійські плани "інтелігентів", і чимало добровольців були ладні своєю пильністю сприяти розкриттю нових і нових "ворогів народу".

Спеціалісти з вищою освітою, щоб урятуватися від втягування у майбутні показові "процеси", змушені були покидати більш-менш відповідальні посади, йти працювати робітниками, комірниками, дрібними службовцями

тощо. Цей процес охопив і вищі навчальні заклади, де і до "шахтинської справи" кваліфікованих викладачів старої школи залишилося обмаль. У середині 20-х років кожен другий викладач не мав навіть десяти років науково-педагогічного стажу [10]. Досить типовою була ситуація, коли кількість кваліфікованих викладачів із стажем близько 10 років складала у вузах 30–50%. Науковці не могли бути впевнені, що їх будь-якої миті не заарештують чи (у найкращому випадку) не звільнять за чиїмось доносом чи ганебним наклепом, не піддадуть "проробці" чи іншим формам морального знущання і розправи. Не дивно, що, виступаючи на II пленумі Центрального бюро комуністичного студентства, нарком освіти України М.Скрипник змушений був визнати, що навчальні заклади України "не дуже забезпечені... кваліфікованими викладачами" і що "професура наша... дуже молода" [11].

Систематичні "чистки" і "проробки" мусили створювати і підтримувати стан постійної напруженості і взаємної пильності. Від підозрюваних вимагали публічного визнання помилок і принизлового каяття. Показовим у цьому відношенні є лист вченого-економіста (фахівця з аграрної справи, в середині 20-х років – члена колегії Наркомзему України) М.Левенштама, надісланий ним 4 січня 1931 р. до ЦККП(б)У:

"На додаток до своєї заяви від 26 грудня я вважаю за потрібне заявити наступне:

Обміркувавши свого листа, що я його подав до редакції "Комуніста" через декілька днів після свого приїзду з закордону, я вважаю цей лист за незадовільний та викладене в ньому визнання своїх шкідливих, право-опортуністичних помилок за недостатнє, оскільки в цьому листі є намагання з мого боку пом'якшити свої помилки.

Тому я вважаю за потрібне знову категорично засудити припущені мною в моїх роботах правоопортуністичні помилки в питанні про невірну оцінку кооперації та недооцінку колективізації як основного шляху до соціалістичної перебудови села та в питанні про класову боротьбу на селі та недооцінку питомої ваги капіталістичних елементів.

Рішуче відмежовуючись від цих правоопортуністичних помилок та щиро визнаючи всю їх шкідливість, я обіцяю віддати всі свої сили на боротьбу на два фронти зі всіма правими, лівими та право-лівими збоченнями від генеральної лінії партії та прошу врахувати цю заяву при розгляді моєї справи" [12]. Левенштам був засуджений за "першою категорією" у серпні 1937 року [13].

Вістря репресій в Україні було спрямоване в першу чергу проти представників української інтелігенції – науковців, педагогів. Сталінські

ідеологи добре розуміли, що найбільший опір беззаконню може вчинити освічена частина українського народу. Ось чому в першу чергу ставилося завдання знищити самостійність української нації шляхом ліквідації її видатних представників. Піднесення національної свідомості наукової інтелігенції суперечило зміцненню сталінського диктату. Не дивно, що органами НКВС на виконання стратегічної мети Сталіна була сфабрикована справа так званої "Спілки визволення України" (згодом аналогічні справи були порушені проти національної інтелігенції інших республік). Фактично справа була скерована проти української інтелігенції. Членів СВУ звинувачували у спробі повалити радянську владу, підготувати контрреволюційний заколот та реставрувати буржуазно-капіталістичний лад. 28 лютого 1933 року з посади голови наркомату освіти України був звільнений М.О.Скрипник. Звинувачуваний у "націонал-ухильництві" та в "перегинах" у проведенні політики українізації, опальний нарком покінчив з собою.

Досить швидко зусиллями каральних органів мало не усі наукові й освітні установи були оголошені "гніздами націоналістів", в яких необхідно провести посилені "чистки". Витяг з довідки "Про науково-дослідну роботу катедри нацпитання ВУАМЛІН" (ВУАМЛІН – Всеукраїнська асоціація марксистсько-ленінських інституцій), складеної у листопаді 1933 р., нагадує звинувачувальний вирок (збережено орфографію документа): "Цілком доведено, що керівництво катедри нацпитання (керівник Скріпник, заступники Річицький, Юринець) перетворили катедру на притулок різних контрреволюційних націоналістичних елементів та пропагування націоналістичних теорій, що протягом років отруювали голови пролетарської молоді в вишах та інших учбових закладах. Ще кілька років тому були викриті як контрреволюціонери аспіранти катедри Мудрик і Короткий (колишні укапісти), які були прийняті до аспірантури завдяки підтримці фашиста Річицького. Мудрик і Короткий, після того, як були вилучені з катедри за націоналізм, були надіслані НКО на відповідальну роботу редактора видавництва "Радянська школа", де працювали аж до арешту органами ДПУ. Так само і третій викритий з ними контрреволюціонер Яструба після закінчення катедри був призначений Скрипником на відповідальну роботу в НКО. Отже, катедра нацпитання була в значній мірі місцем формування націоналістичних кадрів для Скрипника і для української контрреволюції...

...В наукових працях, що належать працівникам катедри, ми маємо різну національно-буржуазну контрабанду:

В творах Скрипника – анти ленінську систему поглядів з націона-

льного питання, що була теоретичною базою націоналістичного ухилу, очолюваного Скрипником і використовувалася, як знаряддя шкідницької діяльності українськими контрреволюційними елементами на фронті культурного і радянського будівництва.

В творах фашиста Річицького – буржуазно-націоналістичне висвітлення нації і національної культури, самовизначення нації, одверте виспівування українських дрібнобуржуазних націоналістичних партій та українського та буржуазного національного руху, наклепи на КП(б)У, націоналістичну фальсифікацію історії пролетарської революції на Україні тощо.

У творах Юринця – філософське обґрунтування Яворщини, пропагування фашистського волюнтаризму, одверте пропагування українського фашизму (донцовщини) тощо.

В працях фашиста Сидоровича – пропагування теорії кордонів в Польщі 1772 року, теорії "Соборної України", відрив теорії нацпитання з метою перетворити нацпитання на самодавліюче питання, буржуазно-націоналістичну поставу питання про самовизначення націй.

В працях Гірчака – апологетику українського буржуазного національного руху, прикрашування ролі Центральної Ради, затушкування небезпеки українського націоналістичного руху, підтримки теорії націонал-більшовизму, наклепи на КП(б), підтримку антипартійної боротьби Скрипника проти харківської парторганізації.

Уся ця буржуазно-націоналістична і фашистська контрабанда не була своєчасно викрита катедрою нацпитання" [14].

Становище наукової інтелігенції в тоталітарній системі, яке склалося в Україні на середину 30-х років, залишалося складним. Переважна частина інтелігенції була інтегрована до нової соціально-економічної і політичної системи, але це не врятувало науковців від репресій. Політичні репресії проти кадрів наукової інтелігенції відбувалися протягом усього радянського періоду історії (від розстрілів періоду громадянської війни і до ув'язнень дисидентів у 80-ті). Вони набували різних форм і мали різну інтенсивність, масштаби та ідеологічне забарвлення. У своїй глибинній основі ці системні переслідування інтелігенції (як наукової, так і творчої) були умовою становлення і функціонування тоталітарної системи. Типовим у цьому плані був соціальний терор 30-х років. Якщо репресивні органи у 1930–1935 роках працювали латентно та певною мірою селективно (проти найбільш видатних "фігурантів"), із використанням кампаній "чисток", то у другій половині 30-х років репресії набули нечуваного розмаху. Під сокиру сталінського свавілля підпали науковці практично всіх вищих наукових закладів і наукових установ України.

Нищівному удару був підданий професорсько-викладацький склад Одеського, Харківського, Київського університетів. Саме тут працювали найбільш досвідчені кадри викладачів і вчених. Особливих зусиль репресивні органи докладали для знищення гуманітарної інтелігенції, яка не бажала коритися режиму [15, с. 276].

До катівень НКВС потрапила значна частина професорсько-викладацького корпусу навчальних закладів Одеси. В університеті було заарештовано 26 осіб, в українському педінституті – 23, у німецькому педінституті – 10. Були репресовані ректори та керівники ВНЗ: Шмідт, Щербина, Шмуклер, Вельд та інші, звинувачені у тому, що вони "гальмували підготовку кадрів, створювали плутанину в навчальних планах, затримували висування молодих кадрів, протягували на лекціях контрабанду, ворожі марксизму-ленінізму теорії, відривали від радянської дійсності наукову тематику тощо. В Одеському університеті працювали 88 осіб професорсько-викладацького складу походженням з колишніх дворян, попів, офіцерів, чиновників. З них тільки у 1937 році 56 були виключені з партії, а незабаром звільнені з роботи. Невдовзі всі вони були репресовані. До списку ворогів потрапили працівники наркомату землеробства та наркомату радгоспів. Університети, науково-дослідні станції та інші установи втратили 268 професорів та викладачів. Із 29 директорів педагогічних інститутів були репресовані 18. Серед них С.Г.Порада – директор Ніжинського педінституту, К.П.Цикін – директор Луганського педінституту. Така ж доля спіткала ще 210 педагогів [16, с. 83, 96–97].

Удар по наукових кадрах мав жахливі наслідки. Через брак кадрів було закрито інститут української культури ім. Д.І.Багалія, заарештовано Пилипенка – директора інституту ім. Т.Г.Шевченка, Романюка – директора інституту радянського права у Харкові. У промислово розвинених регіонах (Донбас, Дніпропетровщина) практично кожен п’ятий репресований належав до науково-педагогічної інтелектуальної еліти: науковці, викладачі, інженери, лікарі [17, с. 145]. Терористична кампанія 30-х років призвела до фізичної ліквідації багатьох тисяч талановитих і кваліфікованих викладачів та вчених – як представників старої, дожовтневої генерації, так і вчених, становлення яких припало на період українізації 20-х років. Внаслідок цієї без перебільшення антропологічної катастрофи в українській науці утворилася кадрова порожнеча, яку лише частково вдалося ліквідувати форсованим рекрутуванням нових кадрів, що, як правило, не були повноцінною заміною знищених або ув’язнених.

При цьому очевидною була спрямованість репресій проти високоосвіченої та інтелектуально розвиненої частини національної еліти –

наукової і творчої інтелігенції. Роки проведення масових політичних репресій характеризуються посиленням політизації навчального процесу у вищих навчальних закладах. Волею-неволею науковці (особливо викладачі) ставали частиною загального партійно-ідеологічного механізму – навіть фахівці, далекі від царини соціальних наук. Щоб вижити в нелюдських умовах, науковцям доводилося використовувати засоби соціальної мімікрії, маскуватися, приховувати свої справжні думки і почуття тощо. Це призводило до того, що незалежність думки стала небезпечним раритетом, переважали інші якості – конформізм, уміння пристосовуватися, демонструвати відданість, "завзятість" у виконанні планів партії.

Таким чином, наукова інтелігенція радянської України у 20–30-і роки XX століття зазнала важких і трагічних випробувань. Незважаючи на усі обставини суспільно-політичного життя і тоталітарну політику тодішнього більшовицького керівництва, науковці України зберігали відданість справі і були носіями громадянськості та патріотизму. Навіть у лещатах тиску вони служили своєму народу, зберігали і примножували знання, збагачували науку новими відкриттями. Система матеріального забезпечення того часу підтримувала лише фізичне існування наукової інтелігенції і не створювала достатньої матеріально мотивації праці та, відповідно, належних побутових умов. Сталінський режим намагався знищити свободу наукової творчості, обмежити інтелектуальну автономію вчених як шляхом адміністративно-організаційних заходів, усіляких ідеологізованих кампаній (чисток, рейдів тощо), так і прямих розправ і репресій.

Література

1. Віче. – 1994. – №10.
2. Иванова Г.М. История ГУЛАГа. 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. – М.: Наука, 2006.
3. Ченцов В. Політичні репресії в Радянській Україні в 20-ті роки: Автореф. дис. … д. і. н.: 07.00.01. – Дніпропетровськ, 2000.
4. Осмоловська О. Державна політика щодо професорсько-викладацьких кадрів радянської України (1920–1930-ті рр.): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 2004.
5. Кузьменко М. Науково-педагогічна інтелігенція УСРР 20–30-х рр. XX ст.: еволюція соціально-історичного типу: Автореф. дис... д. і. н.: 07.00.01. – Х., 2005.
6. Тарапон О. Становище та діяльність літературно-мистецької інтелігенції України в умовах українізації (1923 р. – початок 1930-х рр.): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – К., 1999.
7. Емельянов Ю.В. Сталин. Путь к власти. – М.: Вече, 2006.
8. Нікольський В. Репресивна діяльність органів державної безпеки

СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.): Історико-статистичне дослідження: Автореф. дис... д. і. н.: 07.00.01. – Донецьк, 2003.

9. Литвин Н. Політичні репресії проти наукової інтелігенції в радянській Україні в 1920–1930-х роках (ідеологічні аспекти проблеми): Автореф. дис... к. і. н.: 07.00.01. – К., 2006.

10. ЦДАВО України, ф. 166, оп. 7, спр. 15, арк. 39.

11. Скрипник М.О. Чергові завдання вузів // Студент революції. – 1927. – №5. – С. 7.

12. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 4194, арк. 44.

13. Архів Президента Російської Федерації, оп. 24, спр. 410, арк. 186.

14. ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 6221, арк. 48–49, 51.

15. Історія України. Маловідомі імена, події, факти. Вип. 7. – К.: Рідний край, 1997.

16. Михайлуца М.І., Бурундукова А.В. Репресії в вузах та технікумах Одеси. 1937/1938 навчальний рік // Збірник наукових матеріалів Одеської краєзнавчої конференції. – Одеса, 1996.

17. Михненко А.М. Новейшая история Донецкого бассейна (80-е гг. XIX века – 40-е гг. XX века). – Донецк: Сталкер, 1998.

Ю.М.Давиденко

Діяльність підпільних військових організацій на теренах "приєднаних земель" у початковий період окупації Польщі (1939–1941 рр.)

Проблема організаційного становлення та збройної боротьби підпільних військових формувань на окупованих польських теренах є складовою історії європейського руху Опору в роки Другої світової війни. Дослідження цієї теми вже багато років привертає до себе увагу вітчизняних та зарубіжних істориків. За цей проміжок часу накопичена значна кількість розвідок та праць узагальнюючого характеру, де простежуються окремі аспекти досліджуваної теми. Крім того, існує низка наукових розробок, що висвітлюють польський рух Опору на окупованих територіях та певним чином аналізують структурну розбудову збройного та цивільного підпілля в роки війни [1].

Формування польського руху Опору відбувалось у складних суспільних та політичних умовах нацистської окупації. Фашисти, встановивши жорсткий терор, здійснювали комплекс репресивних заходів із метою ліквідації провідних верств суспільства, проводили масову депортацію в табори та на примусову роботу до Рейху, застосовували принцип колективної відповідальності до мешканців тих регіонів або населених

пунктів, які активно допомагали представникам руху Опору. Тому закономірно, що у початковий період окупації виникли перші розрізненні групи та підпільні військові формування у Помор'ї, Великій Сілезії та на Познаньщині. Як правило, зазначені організації не мали реальних конкретних програм дій та концепцій збройної боротьби. Так, наприклад, сілезька організація "Польська оборона обивательські" вбачала своє головне завдання у збройній боротьбі за відродження Польської держави. Основним завданням іншої організації "Польської таємної організації повстанчої" (ПТОП) було створення шляхом збройного повстання нової Польської держави з включенням до неї споконвічних польських земель [2]. У Помор'ї найбільш чисельними були організації "Грюнвальд", "Сармація" та інші. Більшість цих організацій, як правило, недооцінювали такого потужного ворога, як нацистський каральний апарат, не мали досвіду конспіративної діяльності і були швидко знищені гестапо. Однак на теренах "приєднаних територій" у початковий період окупації створився ряд організацій, що зуміли розбудувати свої структури і розпочати збройну боротьбу.

Серед них вагоме місце у підпільному русі посідала конспіративна військова структура "Польська організація Бойова" (ПОБ), що виникла у жовтні 1939 р. в м.Лодзі і Лодзькому воєводстві. Очолили її Н.Бартошевіч і Ф.Урбаніак [3]. Через декілька місяців вона мала досить сильні бойові відділення, до яких увійшли робітники промислових підприємств, переважно члени Польської Соціалістичної партії. На початку 1940 р. головне командування з Союзом збройної боротьби (ЗВЗ) округу зробило спробу підпорядкувати собі ПОБ, пропонуючи її членам очолити ідеологічний напрямок роботи, але цей захід виявився невдалим через відчутний опір керівництва. Навесні гестапо, через провокаторів, натрапило на слід організації, а у травні-червні заарештувало майже все її керівне ядро. Уникнув арешту лише Ф.Урбаніак, який розпочав відбудовувати організаційну структуру. Він провів переговори з ЗВЗ, вимагаючи від її керівництва автономії власного бюджету й окремих військових завдань. Паралельно Ф.Урбаніак розпочав переговорний процес з військовою організацією "Польська організація збройна" (ПОВ), яку створили колишні польські офіцери у жовтні 1939 р. У другій половині 1940 р. після розколу в ПОБ Ф.Урбаніак об'єднав Польську організацію Збройну, Союз Чину Збройного, а також Варшавські, Люблінський та Кілецький округи ПОБ. Нова організація отримала назву "Польська організація Збройна "Знак". Очолив її на посаді головного коменданта – Ф.Урбаніак. До головного командування увійшли начальник штабу та інформаційного відділу Р.Тулко. Також були створені інженерна група на чолі з Й.Росковські та

бригада "S" що мала виконувати диверсійні та бойові акції, виносити вироки колабораціоністам.

Наступним кроком у розбудові "Знаку" стало прийняття її програмних документів, зокрема Статуту, в якому зазначалося, що організація є "збройною рукою еміграційного уряду" [4]. Серед основних завдань: підготовка та організація польської громади до збройного повстання, створення бойових осередків. Статут наголошував на аполітичності "Знаку", вимагав "не втручатись до справ політико-ідеологічних", але й не допустити анархії, братовбивчої війни та комуністичного ладу. Територіальна мережа організації була поділена на округи, повіти, теренові відділи, взводи, роти, батальйони. Найкраще зорганізованими були комірки у Варшаві, Мазовії, а також в округах Лодзь, Білосток. Крім того, існували спеціальні взводи, що повинні були діяти лише під час повстання. До їх компетенції входило: захоплення державних установ, диверсії на шляхах сполучень та промислових об'єктах. Наприкінці року "Знак" налічувала понад 10 тис. членів.

Наголосимо на тому, що з ініціативи організації "Знак" у другій половині 1941 р. був створений політичний конспіративний союз Конференція круглого столу (КОС). До його складу увійшли підпільні організації та групи, зокрема частина організації Побудка, група католицької молоді з Фронту відродження Польші, група Залога та інші. Виникнення КОС стало результатом порозуміння з представниками Делегатури, й організація почала відігравати роль своєрідного резервного політичного осередку і займалася координацією та налагодженням політичної та ідеологічної свпівпраці різних організацій, аналізувала та вивчала найбільш актуальні проблеми підпільного життя краю. Так, на кінець 1941 р. КОС передав на розгляд делегатури аналітичну довідку "Про реформу нашого конспіративного життя" [5]. В ньому аналізувалася діяльність підпільних груп та організацій, наголошувалося на консолідації зусиль у боротьбі з ворогом. Наступним аналогічним документом стала "Програма мінімум" від 25 лютого 1942 р. У ній були розроблені положення про вирішення суспільно-політичних, економічних та аграрних питань після визволення країни. У квітні 1942 р. в організації відбувся розкол, і вона припинила своє існування.

З весни 1941 р. розпочався досить непростий період для організації, що був пов'язаний з репресіями проти керівного ядра. "Знак" розпочинає переговори з ЗВЗ про входження до її складу. Наказом командування ЗВЗ від 28.08.1941 р. були ліквідовані територіальні структури "Знаку". Входження організації до ЗВЗ – АК тривало до другої половини 1943 р.

Також у надзвичайно складній ситуації, коли окупаційна влада посилила терор та репресивні заходи в Помор'ї, в грудні 1939 р. виникла

військова організація "Гриф Кашубський" [6]. Її організатором став учитель Й.Дембек. До її складу входили представники місцевої інтелігенції, студенти, селяни. На березень 1940 р. вона нараховувала близько 60 чоловік. Саме в цей період Й.Дембек поставив за мету, щоб "Гриф Кашубський" відігравав роль своєрідного координаційного центру руху Опору в країні. Однак на заваді цьому стали маловідомість організації та її слабка матеріально-технічна та кадрова база. Для подолання названих проблем її керівне ядро ініціювало переговорні процеси з рядом конспіративних військових груп. Так, у грудні 1939 р. відбулася зустріч Й.Дембека з керівником військової організації "Військова організація Кашубської молоді" Й.Врищем – відомим діячем національного руху на Помор'ї. Зазначена військова структура діяла на теренах Хойницького і Косцерського повітів і нараховувала близько 600 осіб, мала в своєму розпорядженні радіостанцію. У результаті переговорів було вирішено об'єднати дві організації, обрати керівництво та розпочати створення структурно-територіальної мережі. Організація залишила стару назву групи – "Гриф Кашубський", її керівником було обрано Й.Врища, його замісником Й.Дембека. Також було створено чотири відділи – організаційний, військовий, пропаганди та адміністративний.

Як зазначають польські історики, в результаті об'єднання цих груп були закладені підвалини для формування найчисельнішої організації, що залучила до своїх лав майже всі дрібні регіональні групи Помор'я.

У 1940 р. "Гриф Кашубський" поширив свій вплив на сім повітів Помор'я, його підрозділи також створювались у великих містах Торуні, Гданську. Після нападу Німеччині на СРСР, 6 липня 1941 р. назву організації було змінено на "Таємна військова організація "Гриф Поморський". Зміна назви, на думку керівництва, мала важливе значення для подальшого її розвитку, бо декларувала, що з організації локальної, регіональної на даному етапі вона трансформується у підпільну структуру, що об'єднує всі військові організації та групи Помор'я в боротьбі проти окупантів.

Однак подальший розвиток організації включав не лише зміни назви, але й вироблення нових програмних документів, що репрезентували форми і методи її підпільної і військової діяльності. У серпні 1941 р. були створені Статут і декларація "Грифу Поморського" [7]. Згідно з ними основною ідеєю організації проголошена боротьба за приєднання до Польщі її давніх земель – Східної Прусії, Гданська, Західного і Східного Помор'я. Якщо говорити про концепцію збройної боротьби, то вона передбачала наступні напрями: залучення населення до збройної боротьби, посвітницько-пропагандистська діяльність, саботаж, диверсії, накопичення зброї, а в перспективі – підняття повстання.

Відділи "Грифа Поморського" від самого початку становлення організації приступили до створення бункерів-землянок і лісних масивів Кашуб та Коцев'я. Найбільша їх кількість була збудована в Тухольських лісах близько 50, а у цілому у своєму розпорядженні організація мала близько 200 партизанських бункерів. Як правило, при будівництві землянок використовувалася практика так званих "трійок", коли три бункери з'єднувалися між собою підземними ходами і мали при цьому спільний центральний вхід. Згідно з призначенням усі бункери поділялися на три групи: бункер для керівництва організації, резервні бункери на випадок зсуву ґрунту та бойові бункери для членів організації. До кожного бункера прикріплені командир, заступник та три охоронці. Бойові п'ятірки трьох бункерів (15 осіб) становили відділення. Передбачалося, що залоги бункерів будуть часто змінюватися з метою підтримання конспірації.

Досить цікавою, на нашу думку, була соціальна структура організації, що обумовлювало її ідеологічні положення. Якщо в основному кадровий потенціал "Грифа Поморського" поновлювався за рахунок народного елементу (селяни, лісники, учителі), що були переважно позапартійні, то його керівництво схилялося до правих політичних сил країни. Це пояснювалося тим, що його представники входили до складу Стронніцтва Народового (СН). Однак, враховуючи умови конспіративної діяльності та реалій збройної боротьби, керівництво організації відійшло від програмних положень СН. Зокрема, до 1942 р. воно не підтримувало концепції "двох ворогів", а навпаки, Радянський Союз розглядався як паритетний учасник у боротьбі проти німців, разом з Великобританією та США.

На початковому етапі 1941–1942 рр. "Гриф Поморський", враховуючи брак зброї, зосередив свої зусилля на просвітницько-пропагандистській діяльності, що включала в себе опір германізації, підпільне навчання молоді, підняття її морально-психологічного духу. Так, у деяких бункерах, наприклад "Королівська кам'яниця", відбувалося таємне начання молоді, члени організації розповсюджували листівки та прокламації патріотичного змісту, допомагали членам родин заарештованих, попереджували про можливі репресії та арешти.

Також зазначимо, що з др. пол. 1941 р. значного поширення набула тактика господарського саботажу, саме на цій формі боротьби проти загарбників акцентував увагу Статут організації. Всі акції саботажу поділялися на дві групи: малий саботаж (проводився переважно на підприємствах) і великий саботаж – здійснення диверсій на залізницях, військових об'єктах.

Саботажні групи були організовані комендантами міських і повітових підрозділів "Грифа Поморського". Так, на теренах Гдині комендант

С.Квасневський створив дві саботажні групи. Одна з них діяла в межах міста, інша – на залізничній станції. Керівником першої був С.Трикошко, до її складу входили Ф.Гейєр, Л.Древа, Б.Петриковський. Саме вони організували акції саботажу на заводі з виробництва військового взуття. Друга група на чолі з З.Валеком діяла на залізничному вузлі. До неї входили місцеві залізничники, що псували обладнання, потяги і т.д. Але найбільш показові були саботажні акції, що здійснювались у Гданську. Так, у Гданську 6 лютого 1940 р. групою "Грифа Поморського" під керівництвом Б.Вагнера були спалені продовольчі армійські склади [8].

Досить актуальним питанням для керівництва "Грифа Поморського" залишилось озброєння членів організації. Відділи "Грифа" майже до кінця 1942 р. не мали джерел постачання зброї та амуніції. Озброєння бойових груп відбувалося за рахунок власних сил. Кожен новий член організації мав самостійно озброїти себе і зареєструвати зброю в організації. У перший період діяльності організації зброя здобувалася різними шляхами. Збиралися рештки зброї довоєнної польської армії, накопичувалася мисливська зброя, бо багато учасників "Грифа" були лісниками. Важливим джерелом поповнення зброї стало також те, що після організованого німецькою владою перепису населення і примусової мобілізації до Вермахту у 1942 р. до "Грифа Поморського" розпочався притік дезертирів, що вступали до її складу або передавали власну зброю. Також відділи організації здобували збройний арсенал шляхом нападів на військові ешелони та німецькі об'єкти, як це було у Гданську. Зазначимо, що лише на 1942 р. озброєння організації покращилось, і вона розпочала збройну боротьбу, яку здійснювали її партизанські підрозділи.

Найбільш вдалі збройні акції були здійснені групою Я.Шалевського в 1942 р., яка діяла на території Косцерського і Хойницького повітів, нараховувала 170 бійців [9]. Саме вони організували напад на підрозділи СС у навчальному таборі "Західна Прусія", а у червні 1942 р. провели диверсію на залізничній лінії Берлін–Тшев, підірвали два мости. Загалом у звіті групи зазначалося, що вона знищила близько 300 німецьких солдат та офіцерів. Починаючи з 1943 р., німці розпочали репресивні заходи проти організації, здійснили масові арешти у її міських відділах, провели збройні акції проти партизанських груп. З травня 1943 р. було заарештовано близько 300 членів організації, а 1944 р. було вбито Я.Дембека.

Отже, у період з 1939 до весни 1943 рр. на терені Помор'я виникла та вела активну боротьбу проти окупантів організація "Гриф Поморський", їй вдалося створити територіальну мережу і зберегти організаційну незалежність від структур лондонського підпілля.

Також із середин листопада 1939 р. виникають і розпочинають свою конспіративну діяльність на терені Данбровського басейну близько семи підпільних груп. Серед них Народова організація бойова, Польська організація Народова, "Перемога" та інші [10]. Як правило, зазначені військові формування проіснували недовго і були знищені гестапо. Однак серед названих конспіративних військових формувань особливе місце займала організація "Білий орел" (БО), що в короткий термін змогла розбудувати власну структуру і розпочати активну боротьбу проти окупантів. Організація утворилася в листопаді 1939 р. в Сосновці. Її засновником був Ф.Маргош, який до війни працював інженером на вугільних копальнях у Катовіце, а з початком вересневої кампанії був мобілізований на фронт, потрапив у полон і невдовзі повернувся до міста. Саме він згуртував навколо себе службовців, інтелігенцію, колишніх офіцерів польської армії, вчителів місцевих гімназій, що стали своєрідним ядром організації [11]. На кінець 1939 р. осередки БО вже існували на терені всього Данбровського басейну. В грудні 1939 р. керівництво організації ініціювало перемовини з підпільними групами регіону з метою об'єднання та координації збройної боротьби проти німців. Зазначений процес тривав з грудня 1939 р. по лютий 1940 р. Уже за перші два місяці об'єднавчої акції до складу БО увійшли майже всі місцеві підпільні групи. Саме це дало змогу утворити нову організацію – Союз Білого Орла (СБО) [12]. Паралельно з цим були задекларовані програмні цілі організації. Проголошувалося, що СБО є таємною військовою організацією, яка створена для початку боротьби з окупантами за незалежність Польші. Серед магістральних завдань, які визначило керівництво, – підготовка збройного повстання, що планувалося підняти під час визволення країни військами союзників або ж у ході радянсько-німецького конфлікту. Що стосується соціальних пунктів програми СБО, то вони мали антисанаційне забарвлення і зазначали: "коли Польща здобуде незалежність і в країні запанує суспільний мир, слід забезпечити в управлінні держави демократичні традиції".

Зазначимо, що до початку повстання керівництво СБО вирішило зосередити увагу на видавничо-пропагандистській діяльності серед населення регіону, особливо серед робітників. Для цього при кожному осередку організації створювалися відділи пропаганди, а навесні 1940 р. розпочалося видавництво власного друкованого органу "Наші справи". Планувалося, що газета буде видаватися щотижневим накладом у кількості трьохсот примірників. Редактором газети призначили Р.Шкопа і розпочали друкувати її за допомогою ручної друкарської машинки в одній

зі штолень шахти "Сатурн" у Челядьзі. Як зазначають польські історики, видання конспіративної періодики СБО було спробою політичної легітимізації організації в середовищі підпілля. Аналізуючи зміст газетних матеріалів, ми можемо висвітлити певну трансформацію в її ідеологічних засадах та в концепції збройної боротьби. Зокрема, її перші випуски були присвячені аналізу діяльності довоєнного польського уряду, який піддавався нищівній критиці за вересневу катастрофу. Постійно акцентувалося на тому, що лише уряд В.Сікорського може визволити країну і встановити лад, підвалинами якого будуть демократичні і християнські цінності. Однак у міру розгортання підпільної боротьби газетні шпальти перетворюються на своєрідні інструкції з саботажно-диверсійної роботи. Зазначалося, "що боротьба з окупантами це перш за все саботаж, що є найефективнішою формою боротьби з економічною і військовою могутністю Рейху". Поряд з випуском нелегальної періодики підпільна друкарня СБО видавала листівки, що поширювалися серед робітників копалень. Зазначимо: їх тираж був надзвичайно малим, близько ста екземплярів, що пояснювалося відсутністю належної видавничої матеріально-технічної бази. З весни 1940 р. постає новий етап діяльності СБО і починає розбудовуватися її організаційно-територіальна структура, яка охопила майже всю територію Данбровського басейну. Найменший осередок СБО складався з п'яти чоловік на чолі з керівником. Три-чотири осередки створюють бойові відділи, куди включалися саботажно-диверсійні, інформаційно-розвідувальні та бойові групи. Чотири відділи утворювали округ, які існували у всіх великих містах регіону. Центральним округом вважався округ Сосновиця, що складався з трьох дільниць. Тут базувалося головне командування організації. Найбільш важливі функції виконували саботажно-диверсійні відділи. Так, у квітні 1940 р. керівництво СБО розробляє спеціальну інструкцію з проведення саботажних акцій та диверсій. У ній зазначалося: "основним завданням є налагодження виробництва вибухівки… Кожен повинен вміти користуватися всіма різновидами вибухівки від гранат до саморобних бомб" [13].

До компетенцій інформаційно-розвідувального відділу відносилися питання створення нових бойових осередків, збір інформації про стан і розвиток промисловості в регіоні, накопичення і закупівля зброї. На кінець травня 1940 р. осередки інформаційно-розвідувальних відділів були створені на всіх великих промислових і добувних підприємствах, що спеціалізувалися на забезпечення фронту та армії. Також у складі цих відділів було створено залізничну групу, що збирала інформацію про рух потягів на залізничних станціях і передислокацію військ та техніки до Німеччини. В основному ці групи повинні були діяти під час майбутнього

повстання і встановити контроль над усіма залізничними станціями, провести ряд диверсійних акцій. На кінець квітня 1940 р. процес структурної розбудови СБО майже завершився. Були створені два округи і п'ять інспекцій. На чолі кожної інспекції стояв комендант, були розроблені плани дій на час повстання і на поточний момент, запроваджена система письмової звітності про виконання саботажних та диверсійних акцій. У період червня-липня 1940 р. чисельність організації сягала 3,5 тисяч чол.

Ще одним атуальним напрямом діяльності СБО стало налагодження її співпраці з найбільш впливовими військовими організаціями, що діяли в регіоні, так СБО налагодило контакт із осередками Польских збройних сил (ПЗС) та Командою оборонців польських (КОП), були проведені перемовини, однак до реальної співпраці справа не дійшла. Оскільки СБО мала значний кількісний склад та розгалужену структурну мережу, то вона стала об'єктом зацікавленості відповідних структур ЗВЗ. З листопада 1940 р. командування ЗВЗ регіону розпочало заходи із залучення СБО до свого складу. Відбулися ряд переговорів, однак на той період, точніше до 1941 р., керівництво СБО не прийняло жодної пропозиції ЗВЗ.

Однак розглужена мережа організації та її пропагандистська і розвідувальна активність призвела до її часткової деконспірації й обумовила репресії з боку гестапо. Перші арешти діячів СБО розпочались у грудні 1939 р. Проте вони не носили масового характеру і торкнулися лише декількох членів організації П.Маковського, Г.Будзинського. Масові арешти розпочалися наприкінці квітня 1940 р., коли гестапо стало відомо, що СБО готує саботажні акції, присвячені святу 1 Травня. В результаті цього вже наприкінці місяця були заарештовані керівники організації Ф.Маргош і В.Мазур, що стало значною кадровою втратою. Нова хвиля масових арештів розпочалася в липні-грудні 1940 р. Саме в цей період гестапо завдало найбільш відчутного удару по організації, заарештувавши більше тисячі активних її членів. Усе це призвело до розпаду структурної мережі СБО і частково паралізувало її діяльність. Однак у цих непростих умовах було прийнято рішення про реорганізацію СБО. Її новим керівником стає С.Зновський. На засіданні організації вирішили не вести активної боротьби та посилити конспірацію, однак кризовим станом СБО скористалися відповідні структури ЗВЗ, що хотіли підпорядкувати організацію власному впливу. Відбулося декілька зустрічей, де обговорювались умови вступу, однак зазначені переговори не дали результатів, бо в травні 1941 р. гестапо заарештувало керівництво ЗВЗ округу. Травень 1941 р. – березень 1942 р. – останній період діяльності СБО, коли вона переживає глибоку організаційну та структурну кризу, викликану арештами і репресіями проти неї, а з березня 1942 р. вона входить до лав ЗВЗ.

Таким чином, уже в перший період окупації на "приєднаних територіях" організаційно формується мережа збройних військових організацій, що ведуть активну боротьбу з окупаційною владою. Їх діяльність відбувалася в надзвичайно складних умовах, бо на зазначених територіях концентрувалися військові поліцейські та адміністративні органи, досить успішно діяв каральний апарат, спираючись на допомогу місцевого населення.

Література

1. История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941–1945 гг. – Т. IV. – М., 1962. – С. 242–247; Очерки истории Народной Польши. – М., 1965. – С. 28–32; Антифашистское движение Сопротивления в странах Европы в годы второй мировой войны. – М., 1962. – С. 86–89; Вторая мировая война 1939–1945 гг.: Военно-исторический очерк. – М., 1958. – С. 590–593.
2. Григорьянц Т.Ю. Оккупационная политика фашистской Германии в Польше (1939–1945 гг.): попытки германизации и колонизации "присоединённых" польских земель. – М.: Наука, 1990. – С. 56.
3. Cygański M. Polskie organizacje podziemne w Lodzi w latach 1939–1941. – Łódzki Rocznik, 1958. – T. 1. – S. 183.
4. Ibid. – S. 185.
5. Tarnogradski T., Ryszard T. Polskie organizacie konspiracyine w kraju w latach 1939–1945 // Wojskowy przeglad historyczny – 1966. – №4. – S. 262.
6. Ciechanowski K. Ruch oporu na Pomorzu Gdańskim 1939–1945. – Warszawa: PWN, 1972. – S. 128.
7. Ptasinski J. Zarys dzialnosci tajnej organizacji wojskowej "Cryf pomorski" // Wojskowy przeglad historyczny. – 1968. – №3–4. – S. 124.
8. Архів нових актів у Варшаві (Archiwum Akt Nowych – AAN), zespol 1429/O Gryf Pomorski, sygn. 201-II, №5–9.
9. Serwanski E. Polityczne i woiskowe organizacie podzemne w Wilekopolsce Warszawa, 1958. – S. 64.
10. Matusak P. Polskie formacje nieregylarne w okresie II wojny swiatowej // Zeszyty naukowe UI . – 1988. – S. 285.
11. Pirko M. Z dziejow organizacji Zwiazek Orla Bialego w Zaglebin Dabrowskim w latach 1939–1942 // Wojskwy przeglad historyczny. – 1967. – №4. – S. 213.
12. Ibid. – S. 218.
13. Ibid. – S. 220.

О.М.Коваленко

Українсько-польські відносини: проблема повернення та збереження культурних і культових цінностей

Питання реституції культурних цінностей займала особливе місце в системі міжнародної і національної охорони культурної спадщини. В

міжнародному реституційному процесі мова йде про повернення втрачених і незаконно вивезених культурних цінностей, що є невід'ємною частиною національної культурної спадщини. У Конституції України узаконено право нашої держави на повернення пам'яток культури, збагачення духовної спадщини народу, що внаслідок насильницького вторгнення була незаконно вивезена з території нашої держави і зазнала насильницької міграції. Це право дозволяє прогнозувати стратегію культурної політики держави в сфері реституції (повернення) [1, с. 87].

Стаття 13 Договору між Україною та Республікою Польща про добросусідство, дружні відносини і співробітництво від 18 травня 1992 р. регламентує, що сторони вживатимуть заходів, спрямованих на виявлення і повернення культурних та історичних цінностей, які були втрачені, незаконно вивезені або іншим нелегальним шляхом опинилися на території іншої сторони [1, с. 88].

Для реалізації цих положень у грудні 1992 р. була створена Національна комісія з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України, яка працює з усіма закладами науки й культури у тісній взаємодії та веде цілеспрямовану роботу з розшуку і повернення культурних цінностей [2, с. 174]. Її головним завданням було розроблення стратегії, її практична реалізація та запобігання вивозу за межі країни пам'яток культури.

До її компетенції належало виявлення й облік культурних цінностей, що були вивезені до інших держав і підлягають поверненню в Україну. Комісія координувала роботу відповідних міністерств і відомств щодо визначення напрямів проведення досліджень та вживала практичних заходів для повернення на батьківщину культурних цінностей, брала участь у реалізації заходів, пов'язаних з виконанням Україною своїх зобов'язань як учасниці міжнародних угод з питань захисту культурних цінностей, запобіганням їх незаконному вивезенню й ввезенню та сприянням поверненню їх державам, яким вони належать [2, с. 173].

Велике значення в цій співпраці належало двостороннім переговорам на державному рівні з дотриманням норм міжнародного права, зокрема конвенцій та угод ЮНЕСКО. Міністерство закордонних справ України та Інститут української археографії НАН України видали збірник документів "Міжнародна охорона, захист і повернення культурних цінностей". У поданих у ньому вироблених під егідою ЮНЕСКО актах сформульовано засади і норми міжнародного права, яких мали дотримуватися держави при вирішенні цих складних питань [2, с. 174].

У липні 2003 р. у Львові відбулася регіональна нарада з питань повернення в Україну культурних цінностей, на якій обговорювалася

робота Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та основні принципи роботи комісії [3, с. 53].

З метою подальшого міжнародного співробітництва, спрямованого на повернення культурних цінностей та обміну досвідом з цього питання, в грудні 2005 р. у Києві відбувся науково-практичний симпозіум "Правові аспекти реституції культурних цінностей: теорія і практика" [3, с. 56]. У його роботі взяли участь провідні вчені, діячі науки, культури України, народні депутати, провідні представники профільних міністерств та закордонні фахівці. Проблеми, що порушувалися на цьому симпозіумі, викликали зацікавленість і у зарубіжних фахівців: Уповноваженого Уряду Республіки Польща з питань національної спадщини за кордоном Т.Поляка та професора Польської академії наук Я.Прушинського. Порушувалися питання відповідності національного законодавства міжнародному праву у сфері охорони культурних цінностей, міжнародно-правові проблеми і механізми розшуку та повернення культурних цінностей.

Одним із шляхів вирішення питання реституції стало укладення двосторонніх угод між державами. Так, усвідомлюючи необхідність охорони та збереження культурного надбання України та Польщі, що є невід'ємною частиною всесвітньої культурної спадщини, а також беручи до уваги ті величезні втрати, що їх зазнали культури двох народів унаслідок історичних подій, зокрема під час Другої світової війни, Україна та Республіка Польща підписали міжурядову Угоду про співробітництво у справі охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей [4, с. 159]. Сторони погодилися, що повернення народам втрачених і незаконно переміщених культурних цінностей сприятиме розвитку національних культур і служитиме зміцненню співробітництва між нашими державами.

Створено групи експертів у галузі архівів, бібліотек, історико-археологічних цінностей та музеїв, які здійснювали пошук та уточнювали відомості про культурні цінності, що були незаконно переміщені з території їх походження, та можливі місця перебування культурних цінностей, втрачених під час військових дій. Було обумовлено взаємне повернення, в тому числі на поетапній основі, незаконно переміщених цінностей, що становлять культурну спадщину обох країн [4, с. 160].

До науково-координаційної ради Національної комісії входили провідні вчені, практики та представники творчих спілок. Навколо неї згуртувалися діячі культури, науки, представники міністерств культури і мистецтв, закордонних справ, дипломатичних місій України і в Україні, Головархіву та Держмитслужби.

У музеях було розпочато роботу з вивчення культурних цінностей, що

перебувають у так званих "спецфондах", ведення спільного обліку, інвентаризації та дослідження з метою встановлення кількості, вартості та стану рухомих культурних цінностей, пов'язаних з історією та культурою однієї з держав.

У 2000 р. почало діяти Польське бібліографічне товариство, що займалося встановленням втрат книжкових цінностей у різні роки та питаннями повернення пам'яток культури. Загальна програма базувалася на активному співробітництві з національними комісіями інших держав, а також інших установ, які уповноважені вести міжнародні переговори у справах повернення цінностей [5, с. 168].

Розпочато видання бюлетеня "Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи", що надавав вичерпну інформацію стосовно культурних цінностей. Понад 200 міжнародних документів і законодавчих актів України, що супроводжувалися ґрунтовним науковим коментарем, представлені на його сторінках. Збірник, що вийшов під редакцією академіка НАН України Ю.С.Шемшученка і доктора юридичних наук В.І.Акуленка, отримав підтримку від Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та Фонду сприяння розвитку митців України [5, с. 169].

Національну спадщину, повернуту в Україну, завдяки роботі Національної комісії було передано на постійне збереження до архівного, бібліотечного, музейного фондів України, введено до наукового та культурного обігу в нашій державі. За роки свого існування Національна комісія розробила державну програму "Повернуті імена", для виконання якої була сформована експертно-фондова група у складі мистецтвознавців, науковців, практиків архівної, бібліотечної та музейної справи. Прикладом реалізації програми став проект "Богдан Лепкий: повернення в Україну" до 125-річчя поета, прозаїка, критика, перекладача, історика літератури, громадського і культурного діяча [5, с. 171]. Відбувся ряд науково-практичних конференцій, "круглих столів", вийшло з друку чимало публікацій з цієї проблематики.

Правонаступницею Національної комісії стала Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон, яку також очолив О.Федорук (його батько – українець з Тернопільщини, а мати – полька з Люблінського воєводства). Українсько-польській тематиці він присвятив більшу частину життя: тема кандидатської дисертації була пов'язана з українсько-польскими зв'язками в образотворчому мистецтві ІІ пол. ХІХ – поч. ХХ ст., яка в мистецтвознавстві України до нього не розглядалася. Першою ґрунтовною публікацією стала книга "Джерела культурних взаємин: Україна у творчості

польських художників ІІ пол. XIX – поч. XX ст." (Київ, 1976 р.). Дослідження українсько-польських взаємин у мистецтві показало зацікавленість багатьох польських митців народним життям, історією та природою України. Докторська дисертація та наступні монографії О.Федорука були присвячені польському малярству [5, с. 174].

Основним у розв'язанні проблеми реституції культурних цінностей став принцип походження культурних цінностей з території України. До цінностей України, за принципом походження, належали такі, що були створені на території України особами незалежно від громадянства; знайдені на національному терені; отримані в дарунок або придбані на законних підставах в інших країнах, у тому числі в Польщі, і перевезені до України; набуті внаслідок добровільних обмінів археологічними, етнологічними та іншими експедиціями в інших країнах за згодою їх компетентних органів [6, с. 72].

Відповідно до Основ законодавства України про культуру Кабінет Міністрів України затвердив Положення Про державний реєстр національного культурного надбання. Метою цього документа став облік об'єктів матеріальної та духовної культури виняткової історичної, художньої, наукової чи іншої культурної цінності, що мали важливе значення для формування національної самосвідомості українського народу і визнавали його вклад у всесвітню культурну спадщину. До Державного реєстру заносилися пам'ятки історії, археології, містобудування й архітектури, мистецтва, документальні пам'ятки, а також ті, що становили виняткову цінність [6, с. 73]. Ці об'єкти є державною власністю і не підлягають роздержавленню та приватизації.

Основними засадами у вирішенні спірних питань є поміркованість, об'єктивність, виваженість поглядів обох сторін у роботі з розгляду культурних цінностей, які є об'єктами інтересу комісії з реституції. Процес переговорів та передачі культурних цінностей – повільний і довготривалий. За період двостороннього співробітництва в цій галузі, під час візиту колишнього Президента Республіки Польща Л.Валенси, в Україну було повернуто частину архіву товариства "Просвіта" з 1868 по 1923 рр. (т. I–VI) [6, с. 75].

Передані матеріали становили цілісний комплект протоколів засідань товариства "Просвіта" – від початку становлення, розширення сфери діяльності, напрямів роботи, створення структури товариства та перших загальних зборів і зборів головного відділу. До складу товариства довгий час входили кращі представники української інтелігенції, громадськості, на його засідання запрошувалися відомі діячі культури та науки. Протоколи містили цікавий матеріал про визначних діячів української історії та культури,

зокрема П.Озаркевича, М.Коцюбу, К.Левицького, В.Бачинського, Т.Лежогубського, О.Левицького, І.Брика, Л.Залужного, А.Жука, Я.Весьоловського, Я.Колшунюка, І.Романчука, П.Огоновського.

Українські вчені отримали вичерпну інформацію про діяльність філій товариства на теренах Галичини, його стосунки з науковими, культурними й громадськими інституціями, подання матеріальної допомоги учням гімназій. Архівні документи становлять велику цінність для українських учених та науки в цілому, допомагаючи у висвітленні невідомих сторінок історії та культури України.

Окрім вищеописаних позитивних результатів співпраці в галузі повернення культурних цінностей, є й певні складнощі, які виникають переважно під час роботи над визначенням культурно-історичного походження та належності тих чи інших пам'яток. Яскравим прикладом цього є ситуація, яка склалася навколо повернення до Польщі бібліотеки Оссолінських. Польська сторона вимагає повернення всіх фондів бібліотеки. Проте історія свідчить, що цю книгозбірню заснував у Відні вчений-просвітитель граф Ю.М.Оссолінський, на прохання якого цю приватну колекцію в 1827 р. було перевезено до Львова й згідно з заповітом її власника передано місту як столиці Галичини. За часи свого існування бібліотека поповнилася також і українською літературою, насамперед, церковними виданнями.

Міжурядова українсько-польська комісія у справах охорони та повернення втрачених і незаконно переміщених під час Другої світової війни культурних цінностей проводила свої засідання двічі на рік. Метою їх було проведення повної інвентаризації, створення відповідних умов для збереження та реставрації, вивчення можливості повернення культурних цінностей на основі паритетного вирішення спірних питань з урахуванням національних інтересів обох країн. Незважаючи на труднощі, Україні вдалося повернути собі деякі культурні цінності, що стало, швидше, результатом особистої ініціативи дипломатів, журналістів, мистецтвознавців.

За загальновизнаними нормами міжнародного права кожен народ має право на збереження своєї історично-культурної самобутності. Створення сприятливих умов для розвитку української культури, охорони її пам'яток залежить від розв'язання завдань національного і міжнародного характеру. Приведення вітчизняного законодавства у відповідність з нормами міжнародного сприятиме вдосконаленню механізму повернення культурних цінностей. Взаємна зацікавленість наших країн у поглибленні всебічного співробітництва в гуманітарній сфері та відповідна нормативно-правова база свідчать про перспективність відносин у цій галузі. Визнання

кожною стороною історичних прав і обов'язків на цивілізованому рівні дасть змогу розв'язати реституційну проблему в майбутньому. Проблема ця складна, вимагала довготривалих переговорів, поміркованості та виваженого підходу.

Звернімося до проблеми повернення культових об'єктів релігійним організаціям. Україна та Республіка Польща визнали право членів національних меншин на збереження, вираження та розвиток своєї релігійної самобутності, у зв'язку з чим уживають заходів щодо реалізації права на сповідування своєї релігії [7, с. 44].

Досконале вирішення цієї проблеми ускладнюється вкрай напруженою релігійною ситуацією в Україні, яка є переважно християнською країною. Християнство представлене тут римо-католицькою, греко-католицькою церквами, членами яких є багато етнічних поляків, православною церквою, віруючі якої складають більшість релігійного населення України, та різноманітними протестантськими церквами та сектами. При такій багатоконфесійності, яка склалася історично, ситуація ще більше ускладнюється розколом серед православних віруючих, які розподілилися сьогодні переважно по трьом православним церквам, вороже налаштованим по відношенню одна до одної, – Українська Православна Церква (Московський патріархат), Українська Православна Церква (Київський патріархат) та Українська Автокефальна Православна Церква. Виникнення розколу безпосередньо пов'язане з вибухом українського національно-визвольного руху, що призвів до становлення України як незалежної держави. В цих умовах держава намагається забезпечувати релігійні та культурні інтереси всіх націй, які проживають на її території, дотримуючись принципу відокремлення церкви від держави та рівності всіх перед законом.

Держава усвідомлює, що важлива роль належить релігії у збереженні та розвитку народної культури українців, що проживають поза межами своєї батьківщини. Велика їх кількість, зокрема греко-католиків, розпорошена у селах Жешувського, Красненського та Перемишльського воєводств сучасної Польщі. Найбільшим скупченням українців став Перемишль, де їх нараховувалося близько 1500–2000 осіб [7, с. 46]. Наступними за кількістю осередками можна назвати Ярослав та Санок. На всіх інших територіях українці становили національну меншість.

Пам'ятки старовини акумулювали історію взаємних стосунків між двома народами. Взаємна співпраця та взаєморозуміння в справі охорони пам'яток веде до гармонійних стосунків українсько-польської співпраці в цілому. Однак, всупереч цій істині, після Другої світової війни в Польщі був порушений розвиток релігійного життя, що знайшло прояв у становищі

Греко-католицької церкви. Зокрема, до 1994 р. в Перемишльському воєводстві було цілком знищено 116 церков. Частково були зруйновані об'єкти, передані Римо-католицький церкві з метою перетворення їх на костьоли для польського населення [7, с. 47]. У зв'язку з пристосуванням до потреб римо-католицького обряду церкви розбудовувалися зі створенням більш комфортабельних умов, але ці роботи часто проходили без належного контролю, внаслідок чого пам'ятки почали втрачати свою первісну оригінальність і набувати нових рис. Хоча, треба відмітити, вживалися заходи щодо збереження інтер'єру та оригінальної субстанції церкви, прикладом яких можуть слугувати Гораєць та Лежахов [7, с. 48].

Позбавлення релігійних організацій можливості забезпечення матеріальних потреб своїх віруючих, як православних, так і католиків, протестантів та інших, призвело до рішучих кроків, які позитивно вплинули на розвиток релігійного життя в Україні.

У Києві функціонувало два костьоли – Св. Олександра та Св. Миколая. До 2000 р. католикам було передано 106 костьолів, у 2001 р. – 56, в 2002 р. – 41. Збудовано 5 нових костьолів. Необхідно підкреслити, що повернуті святині знаходилися в катастрофічному стані, були позбавлені оснащення та майже повністю зруйновані. Майже 90% з них вимагали ремонту або навіть повної відбудови, з яких 15% були маленькі каплички та цвинтарі [7, с. 50]. Заподіяла шкоди також згубна практика перебудови давніх католицьких святинь з порушенням їх історичних архітектурних форм.

Кожна конкретна пам'ятка вимагала особистого підходу до її збереження. В одному випадку потрібна була консервація та охорона, в іншому – реконструкція чи відбудова або рішення про пристосування історичного об'єкта до потреб сьогодення. Для кожної конкретної місцевості мала бути опрацьована наукова концепція комплексного утримування на її території традиційного характеру архітектури. Для цього необхідно було прийняти відповідні рішення на державному та регіональному рівнях та профінансувати роботи в галузі наукових досліджень та збереженні пам'яток.

Отже, кроки, які робилися в галузі рятування та повернення пам'яток української культури в Польщі, є виразом взаємності стосовно тих, які робила влада в Україні для збереження пам'яток польської культури. Вважаємо, що пам'ятки обох культур на наших територіях слід трактувати як елемент багато в чому спільної історико-культурної спадщини. Досягнення порозуміння в цій галузі є складним та вимагає толерантного і поміркованого підходу. Для розв'язання непорозумінь необхідно максимально полегшувати доступ до фондів і колекцій, а також поширювати інформацію про них серед науковців та зацікавлених осіб.

За загальновизнаними нормами міжнародного права кожен народ має право на збереження своєї історично-культурної самобутності. Створення сприятливих умов для розвитку культури, охорони її пам'яток залежить від розв'язання завдань національного й міжнародного характеру. Взаємна зацікавленість наших країн у поглибленні всебічного співробітництва в гуманітарній сфері, організація та функціонування державних органів, які займаються цими питаннями, та створена нормативно-правова база свідчать про перспективність відносин у цій галузі.

Література

1. Гайдуков Л., Александрова Т. Геополітичний чинник у становленні та розвитку відносин України та Республіки Польща // Геополітичне майбутнє України: Міжнародна науково-практична конференція (19–20 березня 1998 р.). – Київ: Дипломатична академія наук при МЗСУ, Інститут міжнародних відносин національного університету ім. Т.Шевченка, 1998. – С. 87–88.
2. Онуфрів С. Польща в ЄС: український фактор // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 174–179.
3. Чекаленко Л. Україна – Польща: нові тенденції взаємин // Україна – Польща: історія і сучасність. – К., 2003. – Ч. ІІ. – С. 53–59.
4. Мякушко С., Мирончук А. Стан та перспективи українсько-польського міжакадемічного співробітництва // Україна і Польща – стратегічне партнерство. Історія. Сьогодення. Майбутнє. – К.: Вид-во Українського фітосоціологічного центру, 2002. – Ч. ІІ. – С. 159–165.
5. Герасимчук Т. Україна – Польща: стратегічне партнерство // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Вип. 5. – Тернопіль: ТДПУ, 2002. – С. 168–174.
6. Галібарт Є.І. По-сусідськи. Польський вектор: Документальна розповідь про динамічне п'ятнадцятиріччя 1989–2004 рр. – К.: Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 432 с.
7. Кіндрат К., Трохимчук С. Українсько-польські стосунки на зламі тисячоліть: Монографія. – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 112 с.

Культурологія. Теорія та історія культури. Мистецтвознавство

Г.В.Самойленко

Гоголівська тематика у репертуарі трупи М.Кропивницького гастрольної поїздки 1897 р. до Петербурга

Після чотиримісячних гастролей у Москві трупа М.Кропивницького виїхала до Петербурга. М.Кропивницького та акторів його трупи тут уже давно знали. Про винятково високу майстерність його та Марії Заньковецької, Миколи Садовського глядачі довідалися ще під час попередніх гастролей 1886–1887, 1887–1888, 1890 та 1891 років.

Цього разу після шестирічної перерви М.Кропивницький приїхав до столиці з новою трупою. До її складу входили відомі актори, з грою яких уже були знайомі глядачі С.-Петербурга з попередніх їх приїздів у інших трупах. Це, зокрема, Ганна Затиркевич-Карпінська, яку "Биржевые ведомости" назвали "найкращою з усіх малоросійських комедійних старух", Іван Загорський – комік, який декілька років тому викликав справжній фурор у трупі М.Садовського, а також Г.Борисоглібська, О.Ратмирова, А.Войцехівська, В.Розсудов-Кулябко та інші. Оркестром керував відомий диригент М.Т.Васильєв.

Репертуар театру складався, в основному, з відомих вистав, які вже показували в попередні роки інші трупи, а також нових, побудованих на п'єсах С.Гулака-Артемовського, І.Котляревського, Т.Шевченка, Панаса Мирного, М.Старицького, І.Карпенка-Карого, О.Стороженка, В.Самійленка, І.Тогобочного, Л.Манька: "Запорожець за Дунаєм", "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці", "Наталка Полтавка", "Назар Стодоля", "Дядькова хвороба", "Наймичка", "Чорноморці", "Циганка Аза", "Борці за мрії", "Нещасне кохання", "Жидівка-вихрестка", "Лимерівна", "Гаркуша", "Мазепа", "Москаль-чарівник" та деякі інші.

Цього разу широко були представлені твори М.Кропивницького: "Невольник", "Зайдиголова", "Залети соцького Мусія", "Пошились у дурні", "Дай серцеві волю – заведе в неволю", "Олеся", "Вуси", "Глум і помста", "Лихо не кожному лихо – іншому й талан", "Дві сім'ї", "Підгоряни" та інші. Всього було представлено глядачам 36 п'єс першого плану та 14 – другого (це водевілі

та сценки), бо поруч із українською п'єсою повинна була бути і російськомовна [1], хоча з боку влади були зроблені послаблення. Часто україномовна вистава не супроводжувалася російськомовними водевілями.

Трупа М.Кропивницького гастролювала в С.-Петербурзі з 9 травня по 31 серпня 1897 р. За три місяці було показано 143 вистави. Грали кожного дня.

На жаль, ці гастролі до С.-Петербурга 1897 р. не були об'єктом дослідження театральних науковців. У статті О.Кузнєцової "М.Л.Кропивницький у Петербурзі" [2] про них лише згадується. А вони у порівнянні з попередніми були наповнені новими пошуками в режисурі, створенні нових яскравих образів, зокрема, і у виставах, поставлених за творами М.Гоголя. Саме в цей приїзд були показані "Сорочинський ярмарок" М.Старицького – 6 разів, "Тарас Бульба під Дубно" К.Ванченка-Писанецького – 5 разів, "Вій" М.Кропивницького – 17 разів. Дві останніх вистави йшли в Петербурзі вперше. В подальшому зупинимося лише на характеристиці гоголівського репертуару цього гострольного часу.

"Сорочинський ярмарок" – весела комічна опера М.Старицького з численними персонажами, показана була на шостий день гастролей. До цього глядачі уже ознайомилися з оперою "Запорожець за Дунаєм", якою були відкриті гастролі, "Невольник" та "Ой, не ходи, Грицю, та й на вечорниці".

У виставі "Сорочинський ярмарок" брали участь актриси – Г.Затиркевич-Карпінська, Г.Борисоглібська, Є.Величко, Корсакова, Онищенко, Д.Шевченко-Гамалей, Шевченко, актори – М.Кропивницький, С.Глазуненко, М.Глоба, Голубенко, І.Загорський, Ф.Туманенко, Шепелєв та ін.

За час перебування М.Кропивницького на сцені понад 50 разів показували "Сорочинський ярмарок" у різних містах України та Росії за його участю. Тут він майстерно грав роль кума Цибулі. Це життєрадісна комічна музична вистава, в центрі якої все зосереджено навколо любовної колізії: парубок із Сорочинець Панько закохався в дочку підстаркуватого козака Солопія Черевика Хотину. Щоб одружитися з нею, він підключив до цієї справи цигана Хвенька, який хоче значно дешевше купити у хлопця волів. Здійсненню плану заважає сварлива мачуха Хотини Хівря, яка приїхала на Сорочинський ярмарок не лише за покупками, а й щоб зустрітися з своїм коханцем семінаристом Афанасієм Івановичем Пречистеньким.

Для успішного вирішення справи циган Хвенько пускає слух про бісівську червону свиту. Це надає страху учасникам дійства і поступово сприяє вирішенню справи. Ярмарка в Сорочинцях стає яскравим фоном, на якому розгортається дійство.

М.Старицький у п'єсі виділяє 4 основні епізоди, які й становлять основу для чотирьох дій: "На переправі", "На ярмарку", "У кума", "На

дворищі". Інколи драматург відходить від гоголівського тексту і по-своєму компонує розвиток сюжету [3]. Якщо у Гоголя знайомство Грицька Голопупенка з Парасею відбувається біля мосту через річку Псьол, свідком якого була лише мачуха Хівря та батько Соломій Черевик, а також парубки, то М.Старицький вирішив зібрати у цій сцені майже всіх персонажів п'єси.

Відкриває дійство п'єси кум Цибуля (його роль грає Марко Кропивницький), який вийшов з шинку і співає веселу життєрадісну пісню "Та була в мене Хвеська". Володіючи гумором та хорошим голосом, актор своєю піснею одразу ж притягнув до себе глядачів, збуджуючи їх до сприйняття того, що відбуватиметься на сцені. В подальшому кум Цибуля – М.Кропивницький буде знаходитися серед інших персонажів п'єси, звертаючи на себе увагу лише окремими репліками, виголошеними соковитим гучним голосом.

На передньому плані Цибуля – М.Кропивницький з'явиться уже у VIII виході, коли зустрінеться з кумом Солопієм Черевиком. Гумор, уміння викликати Солопія на відверте, але далеке від реалій вихваляння – все це викликає пожвавлення глядачів.

М.Кропивницький виступив у виставі і режисером. Він так скомпонував дійство, що всі персонажі, які були носіями тих чи інших реплік, що торкалися розвитку дії, обов'язково знаходилися на передньому плані.

У першій дії М.Старицький не лише знайомить усіх персонажів, а й зв'язує воєдино всі сюжетні ходи. Парубок Панько Голопупенко, з'явившись на сцені, розповідає своєму товаришеві Стасю про те, що в церкві він бачив дівчину, яка йому дуже сподобалась, і він хотів би її зустріти на ярмарку. Циган Хвенько, який чує випадково цю розмову, просить Панька продати йому дешевше сірих волів, а за це – зможе допомогти знайти йому дівчину. На допомогу Хвеньку приходить циганка Груня. У цей час на сцені з'являється Хотина, батько якої Солопій Черевик попрямував до шинку, і Панько, не гаючи часу, освідчується їй у коханні. Мачуха Хівря (арт. Г.Затиркевич-Карпінська) з погрозами забирає батька і дочку до воза. Ображений Панько кидає в неї багнюкою і потрапляє в очіпок, при цьому називає її столітньою бабою, що викликало з вуст Хіврі бурхливий потік образливої лайки. Мокрина, дружина кума Цибулі, напідпитку розповідає, що засідатель відвів цього року під ярмарку "прокляте місце, біля руїни, де чорти завели кубло". Циган Хвенько доповнює цю інформацію: "Вчора волосний писар ішов поночі біля руїни, а звідтіль як висунеться свиняче рило та як захрюкає!" Мокрина: "Ох мені лишенько! Вони, вони. Бути лиху, бути! Ще, чого доброго, з'явиться червона свита!" [4].

Друга дія називається "На ярмарку". У своїй повісті Гоголь детально описує ярмарку. Вона постає як дійова особа: зі своїм голосом, своїм психологічним станом, своїм серцебиттям. Це величезне страховисько, яке "ворушиться всім своїм тулубом на площі і на тісних вуличках, кричить, гогоче, гримить" [5]. М.Старицький передає це через сприйняття Хотини: "Що, боже ти мій, господи! Чого, чого нема на цім ярмарку: колеса, сало, дьоготь, тютюн, ремінь, воли, вівці, свині, крамарі всякі..." [6].

У ремарці М.Старицький зазначає: "Музична інтрада, впродовж якої іде ярмарочний гвар. Народ – хазяї, баби, парубки, дівчата, жиди, цигани – снуються, штовхаються, торгують, перебивають руки – по ятках, коло возів. Німа сцена під музику. Впродовж цієї дії стоїть тихий гвар, поки головні персони ведуть розмову, а коли вони примовчують – гвар росте і всякий викрикує про свій крам" [7].

Режисер М.Кропивницький приділяв цій ремарці особливу увагу, бо вона давала йому можливість чітко продумати всю другу дію, яка була пов'язана з Сорочинською ярмаркою. Саме на ній відбувається ще ближче знайомство й освічення Хотини і Панька, зустріч куми Мокрини з Хіврею, яка запрошує її переночувати у своїй хаті, бо вони будуть залишатися біля товару на ярмарці, а це дає можливість Хіврі без сторонніх зустрітися на самоті з семінаристом Афанасієм Івановичем, а цигану Хвеньку розгорнути свою діяльність у розповсюдженні легенди про чорта, який шукає червону свитку.

Дія проходить в емоційній, насиченій на репліки розмові багатьох учасників.

Третя дія пов'язана з короткими зустрічами в хаті кума Цибулі Хотини і Панька, проникнутими ліризмом, який підкріплюється піснями, а також Хіврі, яка намагається позбутися їх, бо чекає на домовлену зустріч із семінаристом, і, нарешті, сцена залицяння до Хіврі Афанасія Івановича, мова якого пересипана латинськими та українськими словами, сказаними на латинський манер. Але все це проміжні сценки. Глядач чекає на щось важливе, що приведе до кульмінаційного моменту. І такою сценою є розповідь кума Цибулі про червону свитку. Марко Кропивницький психологічно точно передає цю історію, яка захоплює учасників дійства, викликає страх перед нечистою силою. І побіжні репліки окремих учасників лише ще більше посилюють ситуацію. Проте цей страх має різний відтінок. Хівря боїться не стільки чорта, скільки свого розвінчання, бо під столом вона заховала Афанасія Івановича, який неадекватно поводить себе під час розповіді кума Цибулі. І шум та звуки із-під столу ще більше збуджують учасників зібрання. Перелякані всі, і коли у вікнах з'являються пики

нечистої сили та свинячі рила, а цей маскарад організував циган, страх повністю заволодів тими, хто зібрався в хаті. І реакція кожного з учасників своя. Саме тут проявляється майстерність акторів. На якусь мить вони застигли, передаючи страх своїх персонажів.

Четверта дія, яка відбувається на дворищі кума Цибулі, супроводжується різними пригодами з Афанасієм Івановичем та Хіврею, Черевиком, Цибулею та соцьким тощо. Всі ці непорозуміння влаштовані Паньком та циганом лише з однією метою: змусити Солопія Черевика видати свою дочку Хотину заміж за Панька Голопупенка, а Хіврю погодитися з цим рішенням. Поки Хівря, отримавши гроші за продані пшеницю та стару коняку, витрачала їх на різні товари, на дворі Цибулі Солопій дає згоду на весілля своєї дочки з Паньком, а весільна мати Мокрина благословляє дітей на щасливе життя. Хівря змушена була погодитися з тим, що сталося. Черевик вигукує: "Годі гвалту! Цупте сюди горілки, меду, музик!.. Ого! Я покажу, що я Черевик! – Цибуля: Гуляй, катай! А ну те, хлопці й дівчата, вшкварте" [8]. І вже сам пішов до танців, приспівуючи. На сцені відбуваються спільні танці у супроводі музики і співів.

Так закінчується вистава життєрадісним ствердженням того, що поборені всі недобрі сили і що народилася нова любляча сім'я.

Столична критика відгукнулася на першу [9] та четверту [10] вистави. Було відзначено талановиту гру М.Кропивницького (кум Цибуля), Г.Затиркевич-Карпінської (Хівря) та інших акторів, а також музичні сцени та сольні виступи.

Під час гастролей різними містами Російської імперії трупа М.Кропивницького постійно показувала виставу К.Ванченка-Писанецького "Тарас Бульба під Дубном". У С.-Петербурзі вона вперше була виставлена 25 червня 1897 року. Це був уже 62 виступ трупи у столиці. У виставі брали участь М.Кропивницький (Тарас), Г.Борисоглібська (мати), К.Вукотич (Остап), В.Розсудов-Кулябка (Андрій), А.Войцеховська (Людвіга), С.Глазуненко (козак Корженко), Є.Величко, Вороний, І.Загорський, Г.Рафальський, Ф.Туманенко, Ярмоленко, Шепелєв, Листопад та інші.

Це було начебто запрошення на побачення. Вдруге виставу показали 5 липня, а потім 13 та 26 липня і, нарешті, 4 серпня. Чому за тривалий гастрольний сезон М.Кропивницький вирішив показати "Тараса Бульбу" лише 5 разів, нині важко сказати, хоча ця вистава користувалася успіхом.

Про перший показ вистави відгукнулися відомі столичні газети "Санкт-Петербургские ведомости", "Биржевые ведомости", "Мировые отголоски", "Новое время", "Сын отечества", "Театр и искусство".

Газета "Биржевые ведомости" (27 червня, 1897 р.) відзначала досить

вдалу компоновку в п'єсі найважливіших сцен повісті Гоголя: споряджання у похід Тараса Бульби з синами Андрієм та Остапом на Січ, облога Дубно, зрада Андрія через кохання до полячки Людвиги та трагічна смерть Андрія і Тараса Бульби. Журналісти відзначили талановиту гру М.Кропивницького (Тарас Бульба) [11], який піднімав свого героя до легендарного велетня, борця за свободу України. Відмінно була підтримана ця висока майстерність іншими акторами, зокрема, В.Розсудовим-Кулябкою (Андрій), К.Вукотичем (Остап), А.Войцехівською (Людвига). А.Войцехівська, зазначає її партнер по сцені І.Мар'яненко, була відомою актрисою і мала значний успіх. "Голос і темперамент у неї були невеликі, але вона вміло ними володіла, була безпосередня і мала надзвичайну сценічну привабливість" [12]. Чудово зіграв С.Глазуненко п'яного козака Корженка, який пропив усі гроші у шинкаря.

Газета вказувала і на хороші музичні сцени.

Третьою виставою за твором М.Гоголя була фантастична комедія на 5 дій з апофеозом "Вій", яка була написана М.Кропивницьким наприкінці 1894 р. В Інституті рукопису НБ ім. Вернадського НАН України зберігається автограф лібретто [13]. Цензурний дозвіл на друкування автор отримав 9 січня 1895 р.; за цим дозволом 5 дія п'єси була вміщена в "Альманасі", присвяченому А.С.Олександрову, упорядкованому Біліловським і виданим у м.Харкові 1896 р.

У листі до Б.Грінченка від 10 березня 1895 р. М.Кропивницький зазначав: "Вія" мого (комедію) вже розрішили, хоч всі ті місця, де зустрічається: козак, запорожець, січ" і таке інше – перечіркнуто, або нотабировано..." [14].

А в листі до цього ж адресата від 24 червня 1895 р. читаємо: "Комедію "Вій" уже розрішили, але повичіркували такі фрази: "скачи, враже, як пан скаже", "пани вигадають під час таке, що і мудрящий не розчовпе" Обчиркнуті всі місця, де стоїть слово "козак, запорожець..." Чудасія! Лібретто "Вій" ще й досі у цензурі.

А знаєте, у мене не те, що опадають руки, а щось таке діється, що я й не вмію вимовити: охота – не охота, отчай – не отчай, а щось погане" [15].

Під час гастролей у С.-Петербурзі фантастична комедія-оперета "Вій", створена на основі п'єси М.Кропивницького за сюжетом повісті М.Гоголя, користувалася більшою популярністю, ніж "Сорочинський ярмарок" та "Тарас Бульба". Газета "Биржевые ведомости" у декількох своїх номерах подала анонс про майбутню виставу. І ось 23 травня вперше в столиці вона була показана. У ній грали Г.Затиркевич-Карпінська, Г.Борисоглібська, Є.Величко, Ратмирова, Д.Шевченко-Гамалей, Онищенко, О.Полянська, Корсакова та інші представниці трупи, а також М.Кропивницький, К.Вуко-

тич, Вороний, С.Глазуненко, М.Глоба, І.Загорський, В.Розсудов-Кулябка, Г.Рафальський, Туманенко, Шепелєв, Ярмоленко та інші.

У процесі показу вистави М.Кропивницький уточнював деякі сцени, переробляв окремі партії. Так, в оголошенні про спектакль від 6 липня 1897 р. повідомлялося не тільки про те, що буде показана фантастична комедія "Вій" у 5 діях, зі співами, хорами та танцями, названі основні актори, але й зазначено, що деякі номери переоркестровані, а деякі знову оркестровані і будуть виконані: арія Хоми біля домовини панночки, а також хор підземних духів.

Суворінське "Новое время" назвало "Вій" найбільшою репертуарною п'єсою сезону, бо переробка гоголівської повісті вдалася М.Кропивницькому [16]. Розлогі рецензії на виставу дали "Биржевые ведомости". Критик відзначав, що М.Кропивницький настільки вдало переробив чудову гоголівську легенду-повість "Вій", яка дихала поезією старої Малоросії, наскільки взагалі можливо і допустимо це зробити. Найголовніше те, що колорит залишився яскравий і блискучий, епізоди проходять зв'язно і жваво один за одним, а персонажі М.Гоголя не спотворені і діють [17].

М.Кропивницький як режисер та весь колектив учасників вистави добре розуміли, що вони не просто показують наступну виставу, а представляють Гоголя, його відомий твір, та ще й українською мовою. Тут відповідальність була особливо відчутна. Марко Лукич уважно підійшов до розподілу ролей, до оформлення вистави, до психологічного наванта-ження мізансцен, хоча передати дух Гоголя сценічними засобами було не так просто. Критика відзначила, що найбільш сильні драматичні місця повісті М.Кропивницький переклав гаряче і в той же час досить витримано. Глядачам сподобалася своєю красою і хорошим голосом Ратмирова – панянка-відьма, красивим і великим merro-coprano Д.Шевченко-Гамалей – няня, яка схвилювала слухачів умінням передати ніжність почуттів, а також М.Глоба – Хома Брут, який володів від природи гарним голосом. Він заслуговував на увагу і як виконавець, і як актор. Сам це відмітив і один із рецензентів, заявивши, що роль філософа Хоми Брута виявилася такою, що підходила як до таланту М.Глоби, так і до його зовнішньої фактури. Артист був дійсно дуже гарний. Він вдало і красиво виконав разом з Г.Рафальським (Холява) дует у 2 акті. І.Мар'яненко, який грав у трупі М.Кропивницького, згадував: М.Глоба (Нефедов), чоловік Є.Величко, "був глибоким ліричним актором з надзвичайно м'яким, задушевним голосом-тенором. Участь у феєрії "Вій" у ролі Хоми Брута, де йому доводилось багато співати і виголошувати величезні тиради на фоні підвищеного звучання оркестру, підірвали його і без того слабке здоров'я" [18].

Марко Кропивницький у виставі грав Сотника і притягав до себе увагу

глядачів своєю прекрасною грою і виконанням сольних номерів.

У статтях були відзначені у музичних сценах артистки Азовська та Д.Шевченко-Гамалей, панночка і няня, які володіли приємними, гарно поставленими голосами. З великим інтересом сприймалася сцена у 4 акті, де козаки Дорош і Свирид (актори П.Кирпенко і Д.Гайдамака) розповідають про писаря Микиту і бабу-шептуху. Вдалася цим акторам і сцена у шинку.

Особливо сильно вразила глядачів прекрасна пара шинкар Хаім (І.Загорський) та його дружина Хайка (Г.Затиркевич-Карпинська). І це не випадково, бо кожний із акторів був справжнім майстром своєї справи. Газета "Биржевые ведомости" відзначала: "Типовий говір і надзвичайна правдива життєва передача маленької ролі Хайки виявили в пані Затиркевич актрису надзвичайно спостережливу і обдаровану розвинутим художнім почуттям. Завдяки їй епізодична сцена в корчмі виокремилася на фоні всієї п'єси" [19].

Запам'яталися глядачам і інші виконавці та епізоди. Ефектною була сцена на подвір'ї у сотника. Вона була перш за все гарно оформлена сценічно. Місяць своїм сріблом заливав дві яскраво вибілені маленькі хати з кущиками червоного маку біля їх стін. Недалеко на подвір'ї за низькими столами після важкої денної праці на вечерю зібралися селяни сотника. Під час жвавої розмови звучить розповідь про псаря Микиту, якого загубила відьма. Ця історія "картинно і жваво" виголошена талановитим актором трупи В.Розсудовим-Кулябкою.

Не менш ефектною була остання сцена, яка вимагала від учасників психологічної напруги: Хома Брут готується читати псалтир у нічній церкві перед домовиною, у якій лежить панночка. Тремтіння охоплює його душу. Занавіска відсунута, і перед очима бурсака знаходиться розкішна домовина. Актор М.Глоба передає психологічне збудження Хоми, яке ось-ось дійде до свого логічного кінця. Відчувається сильний драматичний підйом. І в цей момент піднімається з домовини панночка, і Хома втрачає розум. На сцені з'являються різні представники бісівської сили.

Режисерської та акторської інтерпретації цієї сцени не сприйняли деякі критики. Вони вважали, що попередня напруга проти очікування раптом знімається і змінюється балаганом. "Замість страшних чудовиськ, так художньо описаних Гоголем, з'являються гарненькі і кокетливі опереточні чортенята і якийсь змій. Хома Брут удає, що боїться, і це виходить безглуздо. Страхіття Вій, за задумом п. Кропивницького, курйозна забавна дитяча іграшка у вигляді ведмедя чи барана з великими очима. Ось і всі "жахи". Якби вони з'явились у інший час, глядач не був би так неприємно вражений. Сильно діє контраст драматичого стану з фарсом балаганного типу" [20]. Ця оцінка фінальної сцени змусила

М.Кропивницького шукати більш переконливих і виразних засобів показу нечистої сили, щоб зберегти гоголівський характер зображення подій.

До речі, М.Кропивницький уважно прислухався до критики, особливо такої, яка допомогала краще розкрити гоголівський текст, передати дух Гоголя. Деякі критики вважали, що слід відмовитися від апофеозної кінцевої сцени, бо в ній не було необхідності, і закінчити п'єсу так, як закінчує повість Гоголь.

Критика позитивно оцінювала загальне оформлення вистави, а також хор, учасники якого трималися на сцені зразково – просто і природно, сприяли пожвавленню дійства. У виставі було багато сольного та хорового співу, танців. Серед акторів відзначали С.Глазуненка (виконавець ролі хорунжого), який хвацько, по-молодецькому танцював гопака.

Одна із рецензій на виставу закінчувалася словами: "Хто хоче послухати справжні, природні і граціозні пісні малоросів і подивитися проникнуту поетичним серпанком минулого картину України – не пошкодуєте, якщо сходите на "Вія" [21].

Газета "Новое время" постійно слідкувала за гастрольними виставами трупи М.Кропивницького, відгукуючись на вистави, серед них і на "Вія", яка була виділена серед інших як вдала інтерпретація повісті М.Гоголя. Газета зазначала: "Остання вистава відбулася при безперечно повному зборі, і глядачі середечно попрощалися зі своїми улюбленцями. Слід відзначити, що малороси повинні залишити про себе хороші спогади. Товариство, з п. Кропивницьким на чолі, не лише красувалося прекрасним ансамблем, але й мало у своєму складі декілька видатних обдарувань. При цьому треба сказати, що всі малоруські артисти відзначалися рідкісною добросовісністю" [22].

Майстерність акторів трупи, велику роботу М.Кропивницького як режисера, актора, так як і драматурга, відзначали також газети "Биржевые ведомости", "Русь", "Сын Отечества" та інші періодичні видання.

Таким чином, гоголівський репертуар збагатив гастрольну поїздку до столиці трупи М.Кропивницького і дав можливість багатьом акторам продемонструвати свою майстерність.

Література

1. Кропивницький М.Л. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К.: Мистецтво, 1955. – С. 379–497.
2. Там само. – С. 170–190.
3. Старицький М. Сорочинський ярмарок // Старицький М. Твори: У 6 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 292.
4. Там само. – С. 312.
5. Гоголь Н. Собр. соч.: В 7 т. – М.: Худ. лит, 1976. – Т. 1. – С. 18.

6. Старицький М. Твори: У 6 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2. – С. 314.
7. Там само. – С. 309.
8. Там само. – С. 358.
9. Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – 15 мая, №130; Новости. – 1897. – 15 мая, №132; Петербургский листок. – 1897. – 15 мая, №131; Театр и искусство. – 1897. – №21. – С. 393.
10. Санкт-Петербургские ведомости. – 1897. – 13 июля, №188; Петербургская газета. – 1897. – 12 июля, №188.
11. Детально про виконання цієї ролі див. нашу статтю: Гоголівський Тарас Бульба у сценічній інтерпретації корифея української сцени Марка Кропивницького // Література та культура Полісся. Вип. 42. – Ніжин, 2008. – С. 38–45.
12. Мар'яненко І. М.Л.Кропивницький та його театр // Кропивницький М.Л. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – К., 1955. – С. 263.
13. Інститут рукопису НБ ім. В.Вернадського НА України, фонд 1, №35972.
14. Кропивницький М.Л. Збірник статей, спогадів і матеріалів. – С. 350.
15. Там само. – С. 362.
16. Новое время. – 1897. – 2 сентября, №7728.
17. Биржевые ведомости. – 1897. – 25 мая.
18. Мар'яненко І. Минуле українського театру. Зустрічі, творча праця. – К.: Мистецтво, 1953. – С. 75.
19. Биржевые ведомости. – 1897. – 25 мая.
20. Там само.
21. Там само.
22. Новое время. – 1897. – 2 сентября, №7728.

П.П.Моціяка

"Жив, як навчав". М.О.Лавровський – директор-фундатор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1875–1882 рр.)

У історії Ніжинської вищої школи особливе місце посідає Микола Олексійович Лавровський – перший директор Історико-філологічного інституту, утвореного в 1875 р. На його долю випала нелегка місія – створення в Ніжині вищої освітньої установи нового типу з підготовки викладачів середніх навчальних закладів. Подібний інститут на теренах Російської імперії був тільки в столиці держави, а тому потреба у вчительських кадрах була визначальною у появі в Ніжині ще одного такого інституту. Микола Олексійович Лавровський блискуче впорався з поставленим перед ним завданням, виявивши (без перебільшення) видатні якості адміністратора, господарника, педагога, вченого.

Постать М.О.Лавровського, звичайно, привертала увагу дослідників. Це стаття-некролог на смерть М.О.Лавровського, що побачила світ у 1900 р. і була написана професором А.Добіашем [1], а також нарис життя і творчості Миколи Олексійовича з біобібліографічним покажчиком, підготовлений професором Г.В.Самойленком [2]. Окремі моменти діяльності М.О.Лавровського в Ніжині можемо знайти в дослідженні Г.В. і О.Г.Самойленків "Ніжинська вища школа: сторінки історії" [3] та праці Г.В.Самойленка "Нежинская филологическая школа" [4]. Педагогічні погляди М.О.Лавровського були предметом досліджень інших науковців. Проте, на нашу думку, всебічного дослідження життя і діяльності та визначення місця і ролі першого директора інституту князя Безбородька немає і на сьогодні. Завданням нашого дослідження буде спроба створити цілісний портрет першого директора Історико-філологічного інституту князя Безбородька, спираючись, передовсім, на архівні матеріали з фондів відділу державного архіву Чернігівської області в місті Ніжині.

Микола Олексійович Лавровський народився 21 листопада (за ст. стилем) 1825 р. в сім'ї священика села Видропуска Новоторзького повіту Тверської губернії. Першу освіту він отримав у Новоторзькому духовному училищі, а потім вступив до Тверської духовної семінарії. Після семінарії його шлях лежав до Петербурзького головного педагогічного інституту на історико-філологічне відділення, яке він і закінчив у 1851 р. із золотою медаллю і був залишений на кафедрі грецької і латинської словесності на посаді ад'юнкта [5]. На початку 1853 р. М.О.Лавровський захистив магістерську дисертацію "О византийском элементе в языке договоров русских с греками" і вже в лютому цього ж року став читати лекції з педагогіки в Харківському університеті. У 1854 р. він захистив дисертацію "О древнерусских училищах" на ступінь доктора російської філології і в 1855 р. його було затверджено екстраординарним професором по кафедрі педагогіки цього ж університету, а в 1858 р. він став ординарним професором [6].

Тривалий час з 1862 р. до 1 січня 1875 р. (до його призначення в Ніжин) М.О.Лавровський (обіймав посаду декана історико-філологічного факультету Харківського університету. Цей період життя і діяльності Миколи Олексійовича відзначався його активною громадянською позицією і подвижницькою педагогічною роботою. У ході обговорюваного громадськістю питання про шляхи реформування освіти М.О.Лавровський висловлював думку про необхідність органічного зв'язку між університетами, з одного боку, і середніми і нижчими навчальними закладами – з іншого боку, клопотав про т.зв. педагогічні бесіди та учительські з'їзди, де

б обговорювалися наболілі освітні проблеми. Паралельно з цим він видав друком статтю "По вопросу об устройстве гимназий" та головував на З'їзді викладачів російської мови і словесності в гімназіях Харківського навчального округу [7]. Така активна діяльність Миколи Олексійовича на педагогічній ниві не залишилася непоміченою, і в 1875 р. Міністерство поклало на нього відповідальне завдання – закрити в Ніжині Юридичний ліцей і організувати натомість Історико-філологічний інститут[1], оскільки, за висновком Міністерства, досвід уже показав, що один Імператорський Історико-філологічний інститут у Санкт-Петербурзі та історико-філологічні факультети університетів не могли до цього часу підготувати в достатній кількості для гімназій учителів давніх мов і для всіх середніх начальних закладів учителів російської мови та історії [8].

У січні 1875 р. М.О.Лавровський приїхав до Ніжина. Потрібно було невідкладно вирішити цілу низку проблем, обтяжених різними складнощами, "не говорячи вже про суто зовнішні незручності життя в Ніжині з-за непролазної багнюки у ньому в 70-х роках, з-за відсутності елементарних гігієнічних умов і непристосованості для культурного жителя квартир і т.д., особливо сумно давали себе відчути відсутність у місті серйозних інтелектуальних запитів, дріб'язковість і меркантильність інтересів, відсутність здорових естетичних розваг і т.п." [9]. Тоді ж, за оцінкою Міністерства, "на утримання нового інституту, на доповнення до попередньої суми в 14250 рублів, асигновано у державного казначейства 73914 рублів, починаючи з 1 січня 1875 р. з тим, щоби суми, які можуть утворитися до відкриття інституту, були використані, на розсуд міністерства народної освіти, на первісне його облаштування. У минулому ж 1874 р., через необхідність розширити приміщення майбутнього інституту, було розпочато перебудову ліцейського будинку, на що, за згодою з п. міністром фінансів, призначено до відпуску з державного казначейства 54208 руб.; разом з тим графиня Мусіна-Пушкіна, уроджена

[1] Варто зауважити, що у зв'язку із майбутнім утворенням Інституту студентам Юридичного ліцею було "дозволено […] закінчити навчання на підставі діючого Статуту Ліцею від 24 квітня 1840 р. з наданням їм стипендій в тому ж обсязі, в якому воно здійснюється їм в даний час, з тим, щоб до часу відкриття Історико-філологічного Інституту князя Безбородька (у серпні місяці 1875 р.) залишився б тільки третій курс студентів Ліцею […] Необхідні для цього курсу професори Ліцею повинні залишатися на службі аж до закінчення курсу вихованців нинішнього II-го курсу" […] (Відділ Державного архіву Чернігівської області в Ніжині, ф. 1105, оп. 2, спр. 2, арк. 4-4зв.; Извлечение из Всеподданнейшего отчета г.Министра Народного Просвещения за 1874 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. – Июнь. – С. 61.)

Кушелєва-Безбородько, поступилася, з огляду на розширення ліцейського приміщення, ділянкою землі, що належала їй, прилеглою до будинку ліцею" [10].

Як визначав сам Микола Олексійович, для нього з самого початку роботи в Ніжині пріоритетними були такі завдання:

по-перше, "найбільш важке і важливе завдання, яке треба було вирішити до відкриття Інституту, полягало в утворенні складу викладачів і наставників" [11];

по-друге, вирішення питання про житло для запрошуваних викладачів майбутнього інституту, в т.ч. і побудову на території поряд з головною будівлею двоповерхових флігелів під квартири;

по-третє, підготовка і прийняття Статуту Історико-філологічного інституту та інших важливих документів, які б регламентували життєдіяльність нового освітнього закладу;

по-четверте, суто господарське завдання – перебудову головної будівлі відповідно до вимог реорганізації Ліцею в Інститут;

по-п'яте, створення відповідної новому навчальному закладу бібліотеки.

Як вирішувалися ці першочергові проблеми?

Щодо формування колективу професорів, викладачів і наставників студентів, то, як наголошував М.О.Лавровський у промові з нагоди відкриття Інституту, завдяки підтримці міністра освіти Д.Толстого, "після тривалих, іноді складних зносин утворився на перші два роки достатньо повний склад присутніх тут викладачів і наставників, готових взятися до важкої, але вдячної діяльності з навчання майбутніх наставників російського юнацтва" [12]. М.О.Лавровський запросив на роботу до Ніжина відомих учених: професора римської словесності Р.А.Фохта, який перед тим працював у Петербурзькому історико-філологічному інституті, професора російської словесності А.С.Будиловича, професора загальної історії Варшавського університету П.Ю.Люперсольського, видатних філологів Р.Ф.Брандта, П.В.Нікітіна, М.І.Соколова, психолога М.Я.Грота та інших вчених [13]. І вже на 1 липня 1875 р. у складі педагогічного колективу було 11 осіб: директор, інспектор, законовчитель, 4 ординарних професори (саме з їх числа – інспектор), один виконувач обов'язків екстраординарного професора, два наставники і два викладачі [14].

Вирішення житлових проблем для викладачів знайшло підтримку з боку Міністерства, яке дало дозвіл і виділило кошти на будівництво на території інституту двох так званих флігелів під квартири працюючих професорів і викладачів. Було укладено контракт з купцем Ф.І.Френкелем на 37142 руб. на побудову до 15 жовтня 1877 р. двох кам'яних флігелів

[15]. Тоді ж було укладено контракт з купцями Еренбургом і Балабановим на побудову третього поверху над середньою частиною головної будівлі інституту та будівництво різних служб (лазні, студентської лікарні, пральні, стайні). Для цього Міністерство надало 50590 руб. [16]. Причому з самого початку масштабних робіт з'явилися несподівані перешкоди. Так, виявилося, що балки другого поверху (тоді верхнього) прогнили настільки, що їх довелося замінювати на 56 нових, і це вимагало непередбаченого асигнування на 5033 руб. 95 коп. [17]. Коли ж третій поверх було надбудовано, це дало 10 нових так званих студентських камер і велику рекреаційну залу. Було також переобладнано на першому і другому поверхах багато приміщень під аудиторії чи для інших потреб. Були проведені величезні опоряджувальні роботи у головній будівлі (ремонт печей, дверей, вікон, підлоги – всього, що було досить занедбано). Микола Олексійович Лавровський усю свою енергію вкладав у якнайскоріше завершення будівельних робіт.

Функціонування нового навчального закладу було неможливе без необхідних Статуту інституту та інших установчих документів чи організаційних заходів. З січня 1875 р., коли М.О.Лавровський приїхав до Ніжина, розпочалася робота над Статутом Історико-філологічного інституту, проектом положення про гімназію при інституті, правил для студентів інституту тощо. І вже 21 квітня 1875 р. Статут Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині був прийнятий, а в липні 1875 р., після відповідного розпорядження уряду, його текст був опублікований у "Журнале Министерства Народного Просвещения" і набув чинності. Відповідно до §49 Статуту "Інститут користується всіма правами, наданими університетам в статтях 125–135 загального статуту університетів" [18]. Завданням інституту була "підготовка вчителів давніх мов, російської мови і словесності та історії для середніх навчальних закладів відомства Міністерства Народної Освіти" [19]. Стосовно посади директора Статут визначав принцип єдиноначальності (§4) – "Найперший начальник інституту є директор, який призначається і звільняється Височайшим наказом за поданням міністра народної освіти" [20], а §11 зазначав: "Обов'язками директора, окрім благоустрою всіх складових інституту, вважається також головніше – нагляд за моральністю студентів та їхніми заняттями і безпосереднє керівництво ними в науково-практичних заняттях за одним з предметів викладання" [21]. Крім того, за §6 визначалося, що "складовими частинами управління інституту є: 1) Конференція і 2) Правління" [22].

Навчальний рік мав розпочинатися 16 серпня і тривати до 15 червня. Урочистий акт відкриття планували на 10 вересня 1875 р. Проте приїзд до

Києва 4 вересня імператора Олександра II вніс корективи. Керівництво Київського навчального округу прохало М.О.Лавровського перенести урочистості на пізніше, оскільки за протоколом попечитель округу мав супроводжувати імператора і не міг від'їхати до Ніжина. Було ухвалено перенести урочистості на неділю 14 (за ст. стилем) вересня, проте надалі урочисті акти початку нового навчального року робити 30 серпня [23].

14 вересня 1875 р. (на свято Воздвиження) у Ніжині відбувалося урочисте відкриття Історико-філологічного інституту князя Безбородька. О 9-30 ранку в інститутській церкві розпочалася урочиста літургія з нагоди відкриття нового навчального закладу. Потім відбулося причастя, водоосвятний молебень і хресна хода будинком інституту, коли єпископ Серапіон (управляючий Чернігівською єпархією) окропив святою водою аудиторії та інші приміщення. Після хресної ходи Серапіон у церкві освятив ікону від єпархії і вручив її М.О.Лавровському як знак свого архіпастирського благословення новому розсаднику освіти [24].

Далі, вже в актовому залі інституту, урочистості продовжилися. Помічник попечителя округу І.П.Новиков[1] ознайомив присутніх з урядовими розпорядженнями стосовно нового навчального закладу і оголосив Історико-філологічний інститут князя Безбородька відкритим. Директор інституту М.О.Лавровський прочитав звіт про підготовчу діяльність зі створення інституту, про розпорядження і заходи, які вживалися ним для благоустрою закладу, та оголосив склад осіб, затверджених до навчальної і педагогічної служби в інституті і гімназії, а також список усіх прийнятих на перший курс студентів [25]. Після святкового концерту М.О.Лавровський знову зійшов на кафедру і виступив перед присутніми з промовою програмного характеру, де виклав своє бачення освітнього процесу загалом і окреслив завдання Історико-філологічного інституту на перспективу зокрема.

М.О.Лавровський заклав основи для плідної наукової роботи колективу, створення потужних філологічної та історичної шкіл. За його ініціативою 18 лютого 1876 р. "з метою посилення наукової діяльності Інституту, Конференція визнала корисним видавати періодичний збірник під назвою "Известия Историко-филологического Института князя Безбородко в Нежине" [26]. Збірник мав виходити щорічно. Зміст збірника мали складати "на підставі §31 Статуту Інституту, звіти і промови, виголошувані у щорічних урочистих зібраннях Інституту, а також статті викладачів і наставників Інституту з предметів історико-філологічних наук і кращі твори

[1] Сам попечитель так і не приїхав на відкриття Інституту.

студентів; збірник буде давати місце статтям, вказівкам і нотаткам навчального характеру з метою сприяти успіхам викладання тих же предметів у гімназіях" [27]. Невдовзі (30 березня 1875 р.) дозвіл міністра на видання "Известий" було отримано.

Особливу увагу Микола Олексійович приділяв бібліотеці інституту. Щорічно, до з'ясування решток від штатних інститутських сум, М.О.Лавровський, вирішуючи питання про їхнє використання на потреби інституту, завжди на перше місце ставив придбання книг, і тому утворювалася значна прибавка до щорічного бюджету в 2600 руб., належних на бібліотеку за штатом [28]. Крім того, якщо переглянути протоколи засідань Конференції інституту, то привертає увагу той момент, що професори і викладачі замовляли дуже багато літератури для навчального процесу, і всі ці списки без якихось вилучень Конференція затверджувала [29]. Так, зокрема, за 1878 р. на книги було витрачено 12314 руб. 98 коп. [30], а за 1879 р. – 5200 руб. 78 коп. [31]. Можливо, що чи не наймасштабніші одноразові поповнення бібліотечних фондів були саме за директорства М.О.Лавровського. Це можна простежити, співставляючи кількість примірників, які були в бібліотеці, на 1875 р. і, відповідно, на 1883 р. Так, на 30 серпня 1875 р. в інвентарній книзі було записано 4034 назви в 12152 томах, а в рік вибуття Миколи Олексійовича з інституту, тобто через сім років, у бібліотеці інституту нараховувалося 16475 назв у 38622 томах [32]. Для порівняння, на 1 січня 1900 р. в бібліотеці нараховувалося 22438 назв у 54428 томах [33]. Отже, за 17 років після М.О.Лавровського бібліотека інституту отримала нових надходжень істотно менше, ніж за 7 років його директорства. Проте це тільки кількісний бік справи. Якісний бік поповнення виглядає ще переконливіше на користь М.О.Лавровського. Мається на увазі системне поповнення за рахунок великих бібліотечних зібрань, які закуповував інститут.

Першим значним придбанням 1875 р. була бібліотека, куплена у родичів покійного директора Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту проф. І.Б.Штеймана (457 назв, 960 томів). Це були в основному твори класичних авторів, наукові праці з класичної філософії та мов і літератур, старовини, міфології [34]. Того ж року інституту були подаровані Варшавським університетом 639 томів (564 назви) [35].

Надзвичайно вдалим придбанням була бібліотека колишнього професора Московського університету С.П.Шевирьова (1806–1864). 9 грудня 1875 р. на засіданні Конференції М.О.Лавровський проінформував колег про пропозицію підполковника Б.С.Шевирьова купити бібліотеку його батька за 6 тис. рублів. Пропозиція була дуже привабливою, проте ціна і

непоінформованість про те, які саме видання є в цьому зібранні, змусили Конференцію ухвалити рішення просити Б.С.Шевирьова прислати каталог бібліотеки [36]. Деякий час велося листування і 26 березня 1876 р. Конференція ухвалила просити сина Шевирьова, щоб купити не всю бібліотеку, а те, що вибере Інститут, якщо ж ні, то хай поступиться 1 тис. рублів (з 6 тис. до 5 тис.) [37]. Паралельно з цим було отримано дозвіл від Міністерства придбати цю бібліотеку за 5500 рублів з відсотків капіталу, пожертвуваного княгинею Суворовою-Римнікською [38]. Наступного 1877 р. це зібрання, куплене за 5 тис. руб., і яке мало 3815 назв у 7359 томах, було доставлено до Ніжина і стало скарбницею його бібліотечних фондів [39]. За словами відомого вченого, видавця "Русского вестника" П.Бартєнєва, "зібрати таку бібліотеку вже є науковою заслугою, і в своєму теперішньому складі вона становить величезну цінність" [40].

Не менш цінним придбанням Інституту стала бібліотека колишнього професора Берлінського університету Ф.Річля, яка (як запевняло Міністерство в листі до М.О.Лавровського) "за відгуками вчених є настільки багатою, що філологічний відділ багатьох із наших університетів, порівняно з нею, видається мізерним" [41]. 17 березня 1877 р. Конференція ухвалила придбати бібліотеку проф. Річля [42]. Після проведених переговорів з удовою Ф.Річля навесні 1877 р. вона виявила згоду поступитися цим зібранням (за винятком окремих брошур, програм, дисертацій і т.п.) за 16 тис. марок [43].

На засіданні Конференції інституту 13 червня 1877 р. було ухвалено погодитися на 15 тис. марок і звернутися до уповноваженого спадкоємців Ф.Річля професора з Лейпцига Е.Юнгманна з проханням посприяти відбору літератури і перевезенню в Ніжин. Крім того, було вирішено, що на початку серпня поїде за бібліотекою наставник інституту А.Добіаш [44].

На початку жовтня бібліотеку з Лейпцига було доставлено до Ніжина. У тринадцяти величезних ящиках (брутто 204 пуди 21 фунт) виявилося 3096 назв у 4930 томах. За них до Лейпцига було перераховано 15 тис. марок (за курсом це відповідало 7650 руб. 50 коп.) [45]. Крім того, за директорства М.О.Лавровського були й інші придбання книжкових зібрань – або куплених, або подарованих інституту, що вже тоді зробило бібліотеку Інституту князя Безбородька однією з найкращих у Російській імперії.

Піклування про духовність студентів виявлялося не тільки в прагненні мати якомога більше джерел світової культурної спадщини, але і в дещо іншому. М.О.Лавровський розумів, що стержнем духовності людини є віра в Бога, і тому на посаді директора зробив багато, щоб підтримувати слово Боже в храмі науки. Зокрема, §5 розроблених Миколою Олексійовичем "Правил для студентів Ніжинського історико-філологічного інституту" чітко

й однозначно вказував на такі моральні зобов'язання студентів: "Студенти Історико-філологічного інституту князя Безбородько повинні виконувати християнські зобов'язання. Інститут вимагає, щоби студенти: по-перше, щорічно були на сповіді і на святому причасті; по-друге, щоби в недільні і святкові дні, коли студенти звільняються від класних занять, були присутніми під час Божественної літургії; по-третє, щоби щоденно з'являлися до вранішньої молитви о 7.30" [46]. Виходячи з таких положень, є цілком зрозумілим рішення Конференції у квітні 1882 р. у відповідь на рапорт настоятеля інститутської церкви протоієрея А.Хойнацького. У рапорті настоятель зазначав, що "всі студенти минулого тижня Великого Посту цього 1882 року говіли, сповідувалися і причащалися святими Таїнствами в Інститутській Церкві за винятком наступних семи студентів першого курсу" і перераховував їхні імена. Конференція тоді ухвалила: "зобов'язати названих студентів говіти в Страстний тиждень" [47]. А в протоколі Конференції від 18 березня 1878 р. читаємо: "Було помічено, що в середу першого тижня посту деякі студенти не були на обідній. Ухвалили: порадити студентам, щоби під час говіння вони обов'язково були на службі Божій, тому що в цей час не буває ніяких термінових занять" [48].

Крім того, директор підтримував всі прохання А.Хойнацького, коли йшлося про зручності для тих, хто бував на богослужіннях чи для повноцінного функціонування церкви. Так, М.О.Лавровський і загалом Конференція підтримали ідею протоієрея облаштувати в церкві чотири вентилятори чи то в стіні, чи то у вікнах для очищення повітря під час літньої спеки чи взимку, коли збиралося багато прихожан" [49], а також прохання настоятеля церкви збудувати поряд з церквою дзвіницю на чотирьох стовпах, оскільки архітектурне відділення Чернігівського губернського правління заборонило зробити надбудову до головної будівлі для цієї дзвіниці. Конференція підтримала будівництво дзвіниці для інститутської церкви [50]. Сам директор інституту, як свідчили сучасники, не пропускав служб у церкві і радше своїм прикладом, а не адміністративним примусом, спонуковував деколи байдужих студентів до відвідин церкви.

Одним з невідкладних завдань М.О.Лавровського як директора було заснування історичного відділення, оскільки з моменту заснування в 1875 р. функціонували тільки два відділення – класичної філології і російської словесності (незважаючи на назву Історико-філологічний інститут). Проте складнощі періоду становлення нового закладу (в т.ч. і фактична відсутність житла) робили дуже проблематичним швидке організаційне оформлення історичного відділення. Тільки після перших двох випусків (1879 і 1880 років) вирішення цього питання було переведено у практичну

площину. 23 квітня 1881 р. професори П.І.Люперсольський і Г.Е.Зенгер звернулися до Конференції інституту з листом, у якому обґрунтували необхідність відкриття вже з 1882 р. історичного відділення. І вже з цього першого засідання на конференціях розгорілася запекла полеміка між істориками і класичними філологами (А.С.Будилович, С.М.Жданов, А.В.Добіаш, Р.А.Фохт), коли останні доводили несвоєчасність заснування історичного відділення і шкоду, яку завдасть імовірне обмеження поля діяльності для класики. У свою чергу, опоненти (П.І.Люперсольський, Г.Е.Зенгер, В.Г.Ляскоронський) доводили, що наявність низки історичних дисциплін поліпшуватиме філологічну підготовку студентів. М.О.Лавровський, розуміючи необхідність повноцінного функціонування інституту, був прихильником якнайскорішого відкриття історичного відділення і цю думку доводив до керівництва навчального округу і Міністерства. Суперечкам в інституті про доцільність чи недоцільність негайного відкриття відділення поклала край ухвала Міністерства від 6 березня 1882 р. за №1291 про відкриття з початку нового 1882/1883 навчального року історичного відділення [51]. Міністерство визнало за вихованцями історичного відділення, які успішно закінчать курс, право на заміщення вчительських місць у гімназіях і прогімназіях, як з історії та географії, так і з давніх мов [52]. Колективу інституту вдалося більш-менш оптимально розмежувати інтереси і, так би мовити, сфери впливу спеціалізацій, а ґрунтовне знання давніх мов було обов'язковим для всіх студентів інституту. Надалі в інституті функціонували три відділення: історичне, класичне і російської словесності.

Дбаючи про зміст, Микола Олексійович Лавровський не забував і про форму. За його ініціативою у 1877 р. інститут замовив у київського художника Мартиненка вивіску на залізних листах завдовжки 24 аршини та завширшки 1 аршин (відповідно 19,04 м і 0,71 м) з написом великими золотими літерами "Историко-филологический институт князя Безбородко и гимназия". Виготовлення і розміщення її над колонами головної будівлі обійшлося в 95 руб. [53]. А 19 липня 1878 р. на засіданні Правління інституту М.О.Лавровський запропонував розпочати роботи з облаштування на фасаді третього поверху (де при будівництві спеціально було виділено місце) герба князя Олександра Андрійовича Безбородька як засновника навчального закладу. Він повідомив, що почесний попечитель інституту граф О.І.Мусін-Пушкін надіслав копію з оригіналу цього герба і що вже можна братися до його встановлення. Вся робота, за підрахунками Правління, оцінювалася в 250 руб. [54]. Того ж літа, до відкриття нового навчального року, герб фундатора Ніжинської вищої школи прикрасив її будівлю.

Як загадував свого часу колишній студент Інституту (в 1878–1882 рр.) А.Круковський, "турбота Лавровського про інститут заслуговує високої похвали. Людина вже стара (тільки "перевалило" за 50 – П.М.), він щоденно, по два рази, вранці і ввечері, у супроводі економа і екзекутора обходив всю величезну триповерхову будівлю, зазираючи буквально у всі приміщення і кутки. Від аудиторій і спалень студентів та їхніх робочих кімнат до кухні і кімнат для паління. Він […] знаходив час цікавитися особистим життям студентів, виявляючи, коли треба, більшу, суто батьківську участь" [55].

І справді, піклування Миколи Олексійовича студенти відчували чи не повсякденно. Передовсім, треба відзначити рішення однієї з перших Конференцій 1875 р., коли на харчування і загальне утримання вихованців виділялося по 35 коп. на день, або ж 127 руб. 75 коп. на рік на кожного студента. В цю суму входили: витрати на сюртучну пару з сірого кастору на коленкоровій підкладці – за кожну по 22 руб.; сюртучна пара з чорного кастору на коленкоровій підкладці – за кожну по 25 руб.; картузи з чорного сукна по 1 руб. 50 коп.; три краватки на рік – по 30 коп.; три пари шкарпеток – по 30 коп.; одна пара нових чобіт з калошами – по 10 руб. та інші речі [56]. Цих коштів вистачало для нормального існування протягом усього року. Що ж до харчування студентів, то воно було збалансованим і задовольняло студентів. Зокрема, вже згадуваний А.Круковський виокремлював ситий обід "з неминучою третьою стравою, за яку ригористи-студенти називали свою alma mater інститутом шляхетних дівчат" [57].

Майже закритий характер функціонування інституту змушував вдаватися до заходів, які урізноманітнювали життя студентів. Так, зокрема, 9 березня 1876 р. М.О.Лавровський на засіданні Конференції запропонував, що у зв'язку з "настанням теплої пори року і з припиненням читання лекцій корисним було б надати студентам можливість користуватися чистим повітрям в Інститутському саду не тільки у визначені правилами години відпуску студентів до міста, але й в інші години, понад цей час і щоби усунути труднощі, які можуть у зв'язку з цим виникнути, сад закрити для сторонньої публіки" [58].

Крім того, директор не забував і про тих студентів, які під час літніх канікул не від'їжджали з різних причин до своїх домівок і залишалися в інституті. На засіданні Правління інституту 13 червня 1877 р. він запропонував, щоб ці студенти могли купатися в ставку, що на території садиби графа О.І.Мусіна-Пушкіна, бо в Острі вода застояна і непридатна для купання. Микола Олексійович повідомив, що граф дозволив це, але селяни, які тоді орендували садибу, "заломили" за купання 30 руб., проте

після перемовин з адміністрацією інституту погодилися на 10 руб. Правління підтримало пропозицію директора й ухвалило негайно облаштувати місце для купання [59].

На думку М.О.Лавровського, дозвілля студентів повинно було бути активним, наповненим компонентами естетичного виховання. На засіданні Конференції 27 лютого 1876 р. директор запропонував давати студентам уроки танців. Конференція підтримала цю пропозицію й ухвалила дозволити учителю танців Інституту шляхетних дівчат з Києва п.Тарашкевичу давати студентам уроки танців двічі на тиждень (у суботу і неділю) з оплатою 100 руб. за 25 уроків [60]. А наступного навчального року Микола Олексійович запропонував Конференції (21 жовтня 1876 р.) "через сидячий спосіб життя студентів, обумовленого багатоскладністю їхніх наукових занять, бажано було б за прикладом минулого року, ввести […] для студентів першого курсу уроки танців, у яких могли б брати участь і бажаючі зі студентів другого курсу" [61]. Таким чином, цю танцювальну практику М.О.Лавровський прагнув перетворити на систему ефективного естетичного виховання та здорового дозвілля студентів.

Тими ж міркуваннями керувався директор, пропонуючи (24 листопада 1875 р. на засіданні Конференції) влаштовувати час від часу вокально-літературні зібрання, в яких могли б брати участь як студенти інституту, так і учні гімназії при інституті [62]. Пропозиція М.О.Лавровського була підтримана і було ухвалено звернутися до попечителя округу за дозволом на проведення таких розважальних заходів. Попечитель не тільки дозволив проводити ці вечори, але й при цьому висловив директору "щиру вдячність за намагання ввести в життя студентів різноманіття і надати їм можливість користуватися такими утіхами, які доброчинно діють на їхній розвиток" [63].

Так, зокрема, на 1877/1878 навчальний рік було заплановано три вокально-літературних вечори, де передбачалися виступи студентського хору, інструментальне виконання творів та їх декламація. Кожен вечір завершувався хоровим виконанням "Боже, царя храни" [64].

Проте проведення таких вечорів у інституті не обмежувалося тільки суто естетичними міркуваннями. Вони організовувалися також і з благодійницькою метою. Так, на початку грудня 1881 р. до М.О.Лавровського звернулася адміністрація Ніжинської жіночої прогімназії (Кушакевич) з проханням дозволити влаштувати на зимових канікулах два аматорських спектаклі на користь малозабезпечених учнів. Директор звернувся до попечителя округу, і той дозволив їх проведення [65]. З того часу благодійницькі вистави в інституті стали влаштовуватися доволі регулярно.

Приємне дозвілля і доброчинна турбота про ближнього ставала невід'ємою складовою способу життя ніжинського студентства.

Студенти інституту також мали можливість самостійно заробити кошти, даючи приватні уроки в місті. У квітні 1878 р. М.О.Лавровський звернувся до попечителя округу з листом, де, зокрема, зазначалося, що "на підставі §16 і 29 правил для студентів вверіного мені інституту і затверджених п. Міністром Народної Освіти 10 квітня 1876 р., студенти можуть давати уроки у приватних будинках у вільний від занять час, тобто з 2-ої до 6-ої годин після полудня, а тому з мого боку не буде перепон їм давати уроки у приватній чоловічій прогімназії, утримуваної п. Кульжинським, у зазначений вище післяобідній час" [66]. Попечитель округу дозволив такі уроки, і протягом цього ж навчального року 15 студентів (в т.ч. 6 чол. з першого курсу, 2 чол. з другого курсу, 6 чол. з третього і 1 чол. з четвертого курсу) давали приватні уроки [67]. Користь від такої діяльності була очевидною: це давало вкрай важливу практику майбутнім учителям і дозволяло заробити молодим людям певні кошти.

Правовий статус студентів інституту регулювався "Правилами для студентов Нежинского историко-филологического института князя Безбородко" [68], де, перш за все, впадає у вічі вкрай обмежений перелік прав студентів і мало не всі параграфи зазначають виключно зобов'язання студентів. Завершуються "Правила" переліком стягнень, які могли бути накладеними на студентів за порушення зазначених приписів. Проте особливо дивуватися з цього немає чого, оскільки подібні правила були у всіх навчальних закладів імперії. Цікавим моментом у цьому плані було функціонування в 1876–1880 роках нестатутної педагогічної ради (оскільки в Статуті інституту немає жодної згадки про неї). Це була ініціатива саме Миколи Олексійовича Лавровського, бо ж після його директорства не було ніяких спроб відновити її функціонування. Метою педагогічної ради було обговорення успіхів і поведінки студентів і вироблення заходів до їхнього наукового і морального зростання, доповідаючи при цьому Конференції інституту про найважливіші справи [69]. Педагогічна рада проводила засідання майже щомісячно. Предметом обговорення була здебільшого поведінка студентів, а в ухвалах ради зазначалися стягнення на студентів, які порушували "Правила". Наприклад, у протоколі засідання ради від 26 квітня 1878 р. читаємо таке: "У ніч на 26 квітня Антонюк, Юденич і Введенський самочинно пішли до міста після вечері; перші двоє повернулися вночі близько 4-ї години, а останній зовсім не ночував дома і повернувся в Інститут тільки наступного дня (тобто вдень 26-го – П.М.). Ухвалили: Антонюка і Юденича арештувати (тобто позбавити права

виходу до міста – П.М.) на весь час безвихідно до 1 червня, а Введенському – такий же арешт до 15 червня і довести до відома Конференції" [70]. Оскільки стягнення за Статутом інституту накладав директор, то, мабуть, М.О.Лавровський роботою педагогічної ради прагнув, по-перше, оперативно (як бачимо у наведеному прикладі) реагувати на якісь серйозні порушення встановленого порядку, по-друге, розвантажити роботу Конференції від розгляду дисциплінарних випадків і, по-третє, це засвідчує його демократизм і відсутність якихось авторитарних рис, коли все життя інституту залежить виключно від волі його директора. До речі, на цю рису характеру Миколи Олексійовича вказує і А.Круковський: "У Лавровському не було чогось схожого на генеральство: він був втілена простота, доброта, чуйність і правдивість" [71].

Турбота про студентів була для М.О.Лавровського першочерговою справою. Як засвідчує А.Добіаш, "…рідко коли бувало, щоб М.О. (Микола Олексійович – П.М.) не був присутнім на вранішній молитві студентів (у студентській їдальні перед вранішнім чаєм), на обіді, а потім і на вечері і вечірній молитві, яка була потім тут у їдальні. Крім того, якщо не заважало якесь засідання, М.О. приходив до студентів по вечорах, під час їхніх домашніх завдань (у будні студенти були зобов'язані правилами бути з 6 годин вдома). Бувало о 7-й чи 7.30 М.О. з'являвся до чергової кімнати, і перше його питання, чи всі студенти вдома; потім проходить по камерах, по аудиторіях, де також дозволялося і дозволяється займатися студентам" [72].

Коли в 1878/1879 навчальному році інститут вперше мав усі чотири курси, в заняттях студентів з'явився новий елемент – практика викладання для четвертокурсників в інститутській гімназії і "Микола Олексійович ревно відвідував ці уроки і заохочував до таких відвідин і професорів інституту. У цьому відвіданні повинен був отримати належний вираз і належний смисл той зв'язок інституту з гімназією, на здійсненні якого М.О.Лавровський так наполягав" [73]. Увійшло в практику аналізувати проведений студентами урок відразу ж після його проведення. Як зазначав у своєму звіті про практику наставник з латинської мови А.Абрамов, "усі помічені недоліки ґрунтовно розбиралися і роз'яснювалися наставником-керівником за постійного сприяння п. Директора на так званих бесідах, що відбувалися не один раз на день" [74]. А 28 квітня 1879 р. Конференція інституту ухвалила "для більшого успіху викладання визначено на майбутнє, щоби після кожного уроку один чи два з присутніх товаришів (тобто студентів-практикантів – П.М.), за призначенням наставника-керівника, підготовлювали реферат про успіхи і недоліки уроку товариша" [75]. Такі розлогі обговорення у широкому колі присутніх давали можливість вчасно вносити

корективи і сприяли зростанню методичної майстерності студентів. Оцінку такого підходу М.О.Лавровського до навчання студентів дав А.Добіаш, зазначивши, що Микола Олексійович "як справді гуманна людина, звертав увагу довірених його піклуванню вихованців на все, що могло підняти їх в їхніх власних очах і вселити в них бадьорість і довіру до своїх сил, і все це робилося спокійно, прямо, відверто і добросердно" [76].

Важливим було те, що на цій практиці прагнули давати не багато уроків, а, навпаки, менше, але краще підготовлених. І тому середня кількість проведених уроків у гімназії інституту складала десь 6–7 за всю практику [77].

Окрім навчальної діяльності студентів, М.О.Лавровський підтримував і їхнє прагнення до наукових досліджень, оскільки багата бібліотека інституту давала широке поле наукового пошуку під керівництвом досвідчених вчених. Для заохочення студентів до самостійних наукових занять "Конференція ухвалила, щоби викладачі головних дисциплін докладали до звітів про прочитані курси відгуки про твори всіх студентів двох старших курсів, і щоби на підставі таких відгуків у річних звітах про стан і діяльність інституту вказувалися кращі твори студентів усіх чотирьох курсів" [78]. А 16 лютого 1879 р. Конференція ухвалила звернутися до попечителя округу дати дозвіл направити за кордон 3-х студентів класичного відділення і 2-х студентів слов'яно-російського відділення, як таких, що виявили чудові обдарування, старання й успіхи в науках [79]. Проте попечитель навчального округу відмовив у такому проханні інституту, пославшись при цьому на нібито досвід Санкт-Петербурзького історико-філологічного інституту, який посилає за кордон тільки таких своїх вихованців, які вже попрацювали від 1 до 3 років і "довели на ділі", так би мовити, свій потенціал ученого [80]. Враховуючи таку позицію освітянського начальства, інститут на перший раз назвав тільки одного кандидата на поїздку за кордон з науковою метою – вчителя 1-ої Київської гімназії Івана Турцевича [81], який пізніше стане відомим професором Інституту князя Безбородька. Підтримуючи контакти зі своїми випускниками, інститут міг, за потреби, найбільш талановитих і схильних до наукової роботи запрошувати до alma mater уже як викладачів власне інституту.

Сам Микола Олексійович був відомим ученим не тільки в Російській імперії, але й за її межами своїми ґрунтовними дослідженнями з історії російської освіти і педагогіки від давнини до актуальних проблем XIX ст. і, зокрема, працями його харківського періоду: докторською дисертацією (захист в 1855 р.) "О древнерусских училищах", біографічним дослідженням "О Ломоносове по новым материалам" (1865 р.), цілою низкою

статей у різних виданнях про російських істориків і письменників. За свідченням сучасників, "майже в кожній з цих галузей він дав щось значне, що зміцнило його як відомого науковця і дотепер, незважаючи на час і швидкі успіхи наук, не втратило своєї цінності" [82].

Працюючи в Ніжині, М.О.Лавровський не відзначився значним науковим доробком. Це пояснюється, звичайно ж, господарською і навчальною роботою в процесі становлення історико-філологічного інституту, коли часу на суто кабінетну роботу вченого не залишалося. За цей час побачили світ "Заметки о тексте русских былин" (1877 р.), "Гимназия высших наук кн. Безбородко в Нежине. 1820–1832" (1879 р.), "К биографии Гоголя" (1881 р.), декілька біографічних нарисів з часів гімназії вищих наук і ліцею та його промови на урочистих актах, присвячених початку навчального року [83]. Його науковий внесок був гідно поцінований. Саме в Ніжині Микола Олексійович став почесним професором (1879 р.) і членом-кореспондентом Російської Академії Наук (1879 р.). М.О.Лавровський зумів створити таку атмосферу в інституті, яка сприяла розробці важливих наукових проблем. Протягом другої половини 70-х – початку 80-х рр. XIX ст. в інституті формується відома ніжинська філологічна школа, особливо її славістичний напрямок [84].

Як справжній вчений, М.О.Лавровський вважав за обов'язок і викладацьку роботу в інституті. Незважаючи на те, що в Статуті інституту (§14) заборонялося директорові суміщати посаду керівника закладу і професорську посаду, він того ж 1875 р. добився дозволу від міністерського і окружного начальства на право читати лекції з історії російської літератури [85]. Користуючись цим, він читав (окрім 1880/1881 навчального року) студентам другого курсу історію літератури Київської Русі, а студентам слов'яно-російського відділення третього курсу історію нової російської літератури [86].

Авторитет М.О.Лавровського в Ніжині був високим, і не випадково, коли в 1880 р. громадськість міста обговорювала питання про встановлення в Ніжині пам'ятника М.Гоголю, то Миколу Олексійовича обрали почесним членом комітету зі спорудження пам'ятника. Комітет провів велику роботу зі збору необхідних коштів. Так, зокрема, в інституті було влаштовано наприкінці грудня 1880 р. дві благодійні вистави [87], а зібрані кошти пішли на підготовчі роботи. 4 вересня 1881 р. відбулося урочисте відкриття пам'ятника славетному вихованцю Гімназії вищих наук. М.О.Лавровський під час урочистостей виголосив доповідь, де говорив про значення постаті та творчості Миколи Гоголя [88].

Характеризуючи фігуру М.О.Лавровського, слід сказати і про стосунки директора інституту з колективом викладачів і службовців, які були това-

риськими з культивуванням взаємовиручки і підтримки, коли хтось цього потребував. Для ілюстрації цього слід назвати, наприклад, обговорення у квітні 1882 р. Конференцією інституту питання про важку хворобу інспектора М.Я.Аристова. Лікарі рекомендували хворому лікування кумисом на півдні Росії. Враховуючи, що, крім зарплати Миколи Яковича, сім'я Аристових (8 малолітніх дітей і дружина) ніяких інших доходів не мала, М.О.Лавровський запропонував надати 500 руб. на лікування інспектора. Конференція підтримала ініціативу директора [89]. Слідом за цим обговорювалося питання про паралітичний стан викладача П.О.Андріанова, якому для одужання було необхідне тривале лікування. Конференція не залишила в цій біді свого колегу й ухвалила надати йому допомогу в 300 руб. [90]. А.Добіаш свого часу зазначав, що "добродушність Миколи Олексійовича ніколи не переходила у так зване фамільярництво; у нього вона прекрасно мирилася з усвідомленням начальницького становища і ніколи не заважала йому за найдобріших стосунків висловлювати і гіркі істини, коли це знадобиться; кожен відчував, що він, за своєї спостережливості, спроможний бути справжнім поціновувачем характеру, праці і таланту. Всі ці якості у сукупності допомагали Миколі Олексійовичу тримати товариські стосунки товаришів по службі на належній висоті і паралізувати, між іншим, і можливість партій та інтриг, які так небезпечні для справи і яких врешті-решт не завжди легко уникнути в провінціальному місті за одноманітності і обмеженості кола діяльності" [91].

Про особисте життя М.О.Лавровського відомо небагато. З формулярного списку директора дізнаємося, що він був у другому шлюбі (з Оленою Красовською), в якому, здається, дітей не було. А від першого шлюбу він мав дочку Наталю (1860 р. н.), яка в Ніжині вийшла заміж за професора інституту, статського радника М.Я.Грота. Тут у Ніжині народилися онука Миколи Олексійовича Женя (1879 р.) і онук Олексій (1880 р.) [92]. Протягом періоду служби М.О.Лавровський був кавалером орденів св. Анни 1-го ступеня, св. Станіслава 1-го і 2-го ступенів, св. Володимира 3-го ступеня та медалі на Андріївській стрічці в пам'ять війни 1853–1854 рр. Завершив службу Микола Олексійович у чині таємного радника [93].

Виснажлива адміністративно-господарська діяльність у процесі становлення нового навчального закладу, запеклі баталії на засіданнях Конференції з приводу відкриття історичного відділення в інституті підірвали здоров'я М.О.Лавровського, і у жовтні 1882 р. він подав у відставку та від'їхав з Ніжина до села Кочетки Чугуївського повіту Харківської губернії (де був власний будинок). Проте вже наступного 1883 р. він прийняв пропозицію очолити Варшавський університет, ректором якого і був до 1890 р. Саме цього 1890 р. його було обрано академіком Імператорської

Академії наук. Протягом 1890–1899 рр. М.О.Лавровський працював на посаді попечителя Ризького навчального округу. Пішовши у відставку в серпні 1899 р., Микола Олексійович прожив тільки місяць і 18 вересня 1899 р. помер у своїх Кочетках. Поховали М.О.Лавровського у Харкові на Холодногірському кладовищі. На похороні були колеги Миколи Олексійовича з Ніжина А.В.Добіаш і І.А.Сребницький, які віддали данину пам'яті людині, що зробила для Ніжинської вищої школи так багато. У своєму некролозі на смерть М.О.Лавровського А.Добіаш наголосив: "Саме про нього можна сказати: "жив, як навчав", маючи на увазі, що М.О.Лавровський "був суворим і до самого себе" [94].

Микола Олексійович Лавровський майже вісім років був директором інституту в Ніжині. Він був першим директором, а значить, йому випала чи не найважча місія – створити інститут і піднести його на рівень належних вимог. М.О.Лавровський розумів, що в справі просвіти народу треба докласти титанічних зусиль на всіх освітніх рівнях, щоб поставити освіту, засновану на засадах безперервного зв'язку початкової, середньої і вищої школи. Ключовим напрямком роботи у цій системі була підготовка вчительських кадрів, і весь свій талант педагога і вченого Микола Олексійович Лаврівський цілком присвятив цій благородній справі.

Література

1. Добиаш А. Николай Алексеевич Лавровский, первый директор Института князя Безбородко. – Нежин, 1900. – 50 с.

2. Самойленко Г.В. Н.А.Лавровский: Биобиблиографический указатель. – Нежин, 1993. – 17 с.

3. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – Ніжин, 2005. – 420 с.

4. Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – Нежин, 1993. – 171 с.

5. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 39.

6. Там само. – С. 39.

7. Там само. – С. 40.

8. Відділ державного архіву Чернігівської області в Ніжині (далі: ВДАЧО), ф. 1105, оп. 2, спр. 2, арк. 4-4зв.; Извлечение из Всеподданнейшего отчета г. министра народного просвещения за 1874 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1876. – Июнь. – С. 61.

9. Заболотский П.А. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине (1875–1910). – СПб., 1912. – С. 38.

10. Обозрение деятельности министерства народного просвещения за 1874 год // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – Февраль. – С. 31.

11. Добиаш А. Николай Алексеевич Лавровский… – С. 19.

12. Там само. – С. 19.
13. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа: сторінки історії. – С. 120.
14. Там само. – С. 121.
15. ВДАЧО, ф. 105, оп. 2, спр. 39, арк. 8.
16. Там само, арк. 28–28 зв.
17. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 21, арк. 84 зв.
18. Устав Историко-филологического института князя Безбородко в Нежине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1875. – Июль. – С. 74.
19. Там само. – С. 67.
20. Там само. – С. 67.
21. Там само. – С. 68.
22. Там само. – С. 67.
23. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 1, арк. 14, 17 зв.
24. Там само, арк. 24.
25. Там само, арк. 25.
26. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57, арк. 99 зв.
27. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 31, арк. 2-2 зв.
28. Добиаш А. Н.А.Лавровский… – С. 26.
29. Див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57.
30. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 114, арк. 18 зв.
31. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 145, арк. 20.
32. Добиаш А. Вказ. праця. – С. 27.
33. Там само. – С. 27.
34. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказ. праця. – С. 122.
35. Там само. – С. 122.
36. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57, арк. 43 зв.-46.
37. Там само, арк. 116–118.
38. Там само, арк.171 зв.-172.
39. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Декабрь. – С. 212.
40. Цит. за: Михед П. О Степане Шевырёве и его книжном собрании // Библиотека С.П.Шевырёва. Русский фонд: Библиографическое описание. – Нежин, 2002. – С. 14.
41. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 59, арк. 98 зв.
42. Там само, арк. 99.
43. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 70, арк. 8.
44. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 59, арк. 145 зв.-147 зв.
45. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 70, арк. 15, 30-31.
46. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 54, арк. 1-1 зв.
47. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 211, арк. 11 зв.-12.
48. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 56, арк. 19 зв.-20.
49. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 61, арк. 93-93 зв.
50. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 135, арк. 107-107 зв.
51. Детал. див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 215 "Об открытии в Институте Исторического отделения студентов".

52. Отчет о состоянии и деятельности Историко-филологического Института кн.Безбородко в Нежине за 1881–82 учебный год, читанный в акте 30 августа 1882 года учёным секретарём Г.Э.Зенгером // Известия Историко-филологического Института кн. Безбородко в Нежине. – Том VIII. Год седьмой (1883). – М., 1884. – С. 14.
53. ВДАЧО, ф. 1105, оп.1, спр. 34, арк. 104 зв.-105.
54. ВДАЧО, ф. 1105, оп.1, спр. 116, арк. 2.
55. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) / Рукопис // Музей історії Ніжинської вищої школи. – С. 20–21.
56. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 2, спр. 21, арк. 109–110.
57. Круковский А. Старое педагогическое гнездо. – С. 24.
58. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57, арк. 107 зв.-108.
59. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 61, арк. 167 зв.-168.
60. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57, арк. 102 зв.-103.
61. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 58, арк. 46 зв.-47.
62. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 57, арк. 43 зв.-44 зв.
63. Цит. за: Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Вказ. праця. – С. 125.
64. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 86, арк. 1–4.
65. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 214, арк. 1–3.
66. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 98, арк. 2.
67. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 104, арк. 30-30 зв.
68. Детал. див.: ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 54, арк. 1–4 зв.
69. Известия о деятельности и состоянии наших учебных заведений // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Январь. – С. 65.
70. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 56, арк. 24.
71. Круковский А. Вказ. праця. – С. 20.
72. Добиаш А. Вказ. праця. – С. 29.
73. Там само. – С. 38–39.
74. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 199, арк. 42.
75. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 153, арк. 25–25 зв.
76. Добиаш А. Вказ. праця. – С.35.
77. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 219, арк. 15.
78. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1878. – Декабрь. – С. 210.
79. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 129, арк. 1.
80. Там само, арк. 3–3 зв.
81. Там само, арк. 5.
82. Цит. за.: Самойленко Г.В. Николай Алексеевич Лавровский: Биобиблиографический указатель. – Нежин, 1993. – С. 4.
83. Историко-филологический институт князя Безбородко в Нежине. 1875–1900. Преподаватели и воспитанники. – Нежин, 1900. – С. 42–43.
84. Детал. див.: Самойленко Г.В. Нежинская филологическая школа. 1820–1990. – С. 108–130.
85. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 14, арк. 2.
86. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 93, арк. 14 зв.
87. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 219, арк. 22 зв.

88. Детал. див.: 4 сентября 1881 г. в Нежине. Открытие памятника Н.В.Гоголя. – К., 1882.
89. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 241, арк. 63 зв.-64.
90. Там само, арк. 65 зв.-66.
91. Добиаш А. Вказ. праця. – С. 22.
92. ВДАЧО, ф. 1105, оп. 1, спр. 185, арк. 2, 61 зв.
93. Там само, арк. 1 зв, 11 зв.
94. Добиаш А. Вказ. праця. – С. 49.

О.М.Труш

Громадська діяльність Володимира Піскорського

Останнім часом в Україні побільшало праць, присвячених біографіям тих чи інших історичних діячів та науковців. Така тенденція має місце і в інших країнах. Це дає підставу говорити про помітний "біографічний поворот" у культурно-інтелектуальній історії, який, безумовно, сприяє прирощенню нового знання. Зростання цікавості до соціальної історії, а також до "людського виміру" в інтелектуальній історії нині найбільш яскраво виявляється у "новій біографічній історії". Мова йде не просто про відтворення перипетій індивідуальної долі, а про історичне дослідження безперервного руху індивіда по своєму життєвому шляху та про його численні взаємодії у соціально-інтелектуальному просторі, який постійно змінюється. Але, незважаючи на це, в сучасній українській історіографії все ж не вистачає робіт, які б на широкому, належним чином опрацьованому фактичному матеріалі розкривали і по-новому переосмислювали загальні характеристики надбань українських учених у вивченні різноманітних проблем як історії України, так і історії зарубіжних країн.

Серед великого кола науковців, імена яких обійшли увагою дослідники, перебуває й ім'я Володимира Костянтиновича Піскорського (1867–1910) – професора всесвітньої історії, вченого-іспанолога, талановитого викладача, невтомного просвітителя, активного громадського діяча.

Метою статті є висвітлення та аналіз основних напрямків громадської діяльності В.К.Піскорського. Даної проблеми торкалися деякі дослідники творчої біографії історика. Зокрема, цікаві відомості й оцінки знаходимо у працях А.З.Ханіної, П.С.Соханя, О.О.Новикової [1]. Однак наявна інформація не є систематичною і не охоплює проблему в цілому. Проведений аналіз літератури свідчить про те, що громадська діяльність Володимира Піскорського до цього часу залишається практично не вивченою.

Активна громадська діяльність вченого розпочалася з 90-х рр. XIX ст., коли його залишили при кафедрі всесвітньої історії Київського універ-

ситету для підготовки до професорського звання. Університет Св.Володимира поступово перетворювався на один з центрів історичної освіти тодішньої Росії. Цьому багато в чому сприяло Історичне товариство Нестора Літописця, членом якого в 1890 р. став і В.К.Піскорський.

Бути членом цього товариства було досить престижно, адже до його складу входили майже всі українські історики і філологи, незалежно від того, де вони перебували – в Києві чи у провінції (Полтаві, Харкові, Ніжині, Житомирі, Одесі, Конотопі, Чернігові і т. д.). Серед дійсних членів Історичного товариства Нестора Літописця були професори майже всіх університетів тодішньої Росії й різних високих шкіл Петербурга, Москви, Казані, Томська, Риги, Саратова, Вільни, Варшави й інших міст. Загальна кількість членів товариства постійно зростала: якщо в 1873 р. товариство мало всього 45 членів, то в 1891 р. ця кількість збільшилася до 124 [2]. До завдань товариства входило вивчення пам'яток старовини, збирання відомостей з місцевих архівів і бібліотек, поширення історичних знань тощо. В.К.Піскорський також був залучений до цієї роботи й неодноразово виступав на засіданнях товариства з доповідями краєзнавчого характеру [3].

У Росії в 1890 р. вибухнув страшний голод, який охопив усю країну. Інтелігенція, всі здорові сили суспільства прагнули допомогти народу, який бідував. У Києві зібралася ініціативна група, яка вирішила видати "Київський збірник на користь голодуючих" та залучити до цього іноземних письменників. Одним з ініціаторів видання та редактором збірників на користь нужденним студентам Київського університету та на користь потерпілим від неврожаю [4] був І.В.Лучицький, який залучив до їх підготовки і В.К.Піскорського. Для цих безгонорарних збірників погодилися прислати свої твори відомі російські письменники В.Г.Короленко, К.М.Станюкович, О.М.Плещеєв, М.С.Лєсков, а також скандинавські, іспанські, німецькі письменники та інші [5].

За рекомендацією відомого історика М.І.Кареєва В.К.Піскорського в 1891 р. обрали дійсним членом Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті. Крім того, молодий дослідник співробітничав у газеті "Київське слово" та історичному часописі "Київська старовина". При цьому варто зазначити, що часопис "Київська старовина", заснований у 1882 р., був першим легальним науковим періодичним органом в Україні. З самого початку свого існування "Київська старовина" набула слави неординарного друкованого видання, яке вийшло далеко за межі традиційного історичного журналу, перетворилося на науковий координаційний центр з якнайширших проблем українознавства, що сконцентрував навколо себе науковий потенціал України кінця XIX ст. [6].

В.К.Піскорський став також членом Товариства грамотності і сприяв

поширенню знань серед малоосвічених людей. Будинок, де працювало товариство, зберігся в Києві, на вулиці Воровського. Потребами бідних людей опікувалися демократично настроєні верстви київської інтелігенції. Членами товариства також були: О.Т.Дучинська, В.В.Ігнатович-Завілейський, В.А.Кордт, Є.О.Ківлицький, В.С.Кульженко, І.В.Лучицький, З.З.Піскорська [7], Я.В.Тарновський, М.А.Терещенко, О.М.Терещенко, Є.М.Трубецький, М.М.Требінська, Ф.Я.Фортинський, Є.І.Челганов [8].

У цей же час навколо професора І.В.Лучицького згуртувалася талановита, демократично налаштована молодь. Вчений прищепив своїм учням не тільки інтерес до європейської історії, а й любов до Батьківщини, до України. Під його керівництвом В.К.Піскорський та інші учні професора – Є.О.Кілицький, Д.М.Петрушевський, В.О.М'якотин, Н.В.Молчановський, Є.В.Тарле – об'єдналися у товаристський гурток і назвали себе "бродниками" [9], запозичивши цю назву, ймовірно, у Максимовича, який називав козаків "бровниками молдавськими". Вони займалися історичними та краєзнавчими розвідками, проблемами історії України, суспільного життя Києва. Мандрували околицями Києва та історичними місцями України: відвідували Качанівку, Китаєве, їздили на могилу Тараса Шевченка. Зокрема, у серпні 1891 року Володимиру Піскорському довелося побувати у селі Суботові, де він оглянув пам'ятки старовини, які відігравали важливу роль в історії України.

У 1899 р. професор Київського університету П.В.Голубовський запросив В.К.Піскорського приєднатися до Педагогічного товариства взаємної допомоги, яке нараховувало більше 400 членів. Основною метою організації була допомога нужденним педагогам, особливо сільським учителям. Товариство намагалося розширити територіальні рамки своєї діяльності, щоб бути не лише "Київським", а Педагогічним товариством цілого Київського округу. З огляду на це, П.В.Голубовський просив В.К.Піскорського залучити до діяльності ще й ніжинських учителів [10]. З 1903 р. вчений також став членом Товариства матеріальної допомоги студентам Київського університету і Ради загальноосвітніх жіночих курсів [11].

У Ніжинський період (1899–1905 рр.) В.К.Піскорський також продовжував займатися громадською діяльністю. Особливо активною була його суспільна робота в останні роки перебування в Ніжині (1904–1905), коли змінилося становище Історико-філологічного інституту в ніжинському суспільстві. "До сих пір присутність в Ніжині цього вищого навчального закладу нічим не давала про себе знати. Інститут не здійснював ніякого впливу на розумове і суспільне життя міста: як професори, так і студенти трималися осторонь, живучи в недоступному світі", що давало навіть привід називати інститут "Олімпом", а професорів і студентів – "олімпійцями" [12].

Стіна, яка відокремлювала інститут від міста, стала руйнуватися з того моменту, коли святкувалося 50-річчя з дня смерті М.В.Гоголя. З цього приводу в інституті було влаштовано гоголівську виставку й аматорські вистави: "Ревізор" і "Записки божевільного", які вперше привернули в стіни інституту велику публіку. У святкуванні гоголівського ювілею в Ніжині М.Н.Сперанському належить немало заслуг. Також зближенню з містом сприяв М.І.Мандес, який читав багато лекцій у "Народному домі". Це, в свою чергу, привернуло увагу і В.К.Піскорського, він почав брати участь у читаннях у "Народному домі". Вчений, зокрема розповідав, як було винайдено книгодрукування і яке значення має воно для народу [13].

Нарешті, навесні 1904 р. історико-філологічне товариство проявило велику ініціативу і вирішило організувати цілу серію публічних лекцій. Брати участь у них погодилося 5 чоловік: В.І.Рєзанов, М.Н.Сперанський, М.І.Мандес, Є.І.Кашпровський і, звичайно, В.К.Піскорський. Організаторську частину взяли на себе М.Н.Сперанський і В.І.Рєзанов. Вченого обурило те, що вони "вирішили зумовити продаж квитків не по окремих курсам або лекціям, а на весь цикл курсів, причому підписка повинна була бути іменною" [14]. Це було йому украй неприємно, адже встановлювався контроль над відвідинами лекцій і зобов'язували всіх слухати те, що цікаво і що не цікаво, не даючи в той же час можливості людям, які цікавилися певною лекцією, займати місця відсутніх. Однак В.К.Піскорському все ж довелося узятися за роботу, абсолютно нову і для інституту, і для всього Ніжина – публічні лекції в будівлі інституту. Перші лекції професора йому найбільше запам'яталися: "Я не знав складу своєї численної аудиторії, мені цього і не потрібно було знати: всі слухачі цікавилися моїми лекціями, і цього було досить, щоб я вклав в них всю душу. Вперше я відчув всю різницю між так званими казенними лекціями, які читаються для обов'язкових слухачів – студентів, і публічними, на які з бійкою беруться квитки і де кожен дійсно бажає узяти від лекції як можна більше. Настрій мій як лектора, завдяки такому інтересу слухачів, весь час був піднесений. Це був найщасливіший час мого перебування в Ніжині" [15].

В.К.Піскорський прочитав чотири лекції про Меттерніха, Гарібальді, Бісмарка, Гамбетта. Він змалював портрети політичних діячів країн західної Європи, які були так несхожі один на одного. Публічні лекції поклали початок зближенню вченого з міським суспільством. Подальшим кроком була його двократна діяльність присяжним засідателем, причому в обох випадках професора обирали старшиною [16]. Тепер між ним і міськими жителями вже не було навіть такої перешкоди, як кафедра. В.К.Піскорський став товаришувати з головою окружного суду М.В.Шугуровим, з яким познайомився ще в Києві. В архіві вченого зберігаються фотографії Шугурових і листівки Н.О.Шугурової, яка виступила в часописі

"Київська старовина" із нарисом "Біля могил П.Куліша і В.М.Білозерського", де описала життя й творчість П.О.Куліша [17]. У листі до приятеля, випускника Київського університету Є.О.Ківлицького, В.К.Піскорський агітував його переїхати до Ніжина: "…Будемо разом розробляти в місцевому архіві пам'ятки міської старовини... культивувати ніжинське суспільство" [18], пропонував друкуватись у збірнику товариства історико-філологів при інституті.

Публічні лекції були перервані під впливом подій 9 січня 1905 р., які сколихнули всю Російську імперію і стали початком революції. Студенти Ніжинського інституту на знак протесту проти самодержавної сваволі припинили заняття й оголосили політичний страйк до 1 вересня. Студентам важливо було знати ставлення професорів до страйку. Багато викладачів виступило проти їх намірів. За підтримкою молодь звернулася до В.К.Піскорського. "Ви мені говорили, – відповів професор, – що події 9 січня в Санкт-Петербурзі до того всіх вразили, що ви нічим не можете займатися, тому і страйкуєте. Був би я студентом, я діяв би так само" [19].

В.К.Піскорський був фактично єдиним з викладачів, хто сприйняв настрої студентства і став на їхній бік. Про це красномовно свідчить протокол засідання Конференції інституту, одним з восьми членів якої був і В.К.Піскорський: "...Конференція ухвалила: 1. Відновити учбові заняття 7-го березня... 3. Студентів, які не вказали до означеного терміну, тобто на 4 березня, готовність почати заняття, вважати звільненими з інституту з правом вступу до вищих учбових закладів, в тому числі і знову до інституту на загальних підставах" [20].

Ця ухвала була прийнята 7 голосами проти одного – професора В.К.Піскорського. Він висловив таку думку: "Зважаючи на те, що причини студентського страйку вкорінені в загальних умовах сучасного російського життя, я висловлюю сумнів, що Конференції вдасться якимись заходами впливу відновити правильний хід занять в інституті. Правильний хід занять може бути відновлений лише за умови одноголосно висловленого студентами бажання стати до перерваної роботи. Оскільки такої одностайності серед них немає, то вважаю доцільним відкласти відновлення навчальних занять до осені, залишивши студентів на тих же курсах, на яких вони перебували до страйку" [21]. Про правильність позиції, зайнятої В.К.Піскорським, свідчить те, що вже через 10 днів, 2 березня, Конференція на своєму наступному засіданні скасувала попередню ухвалу [22].

Професор ще не усвідомлював студентський рух як частину загального революційного руху в Росії, він розглядав страйк студентів тільки як боротьбу за нормальне становище академічного життя в Росії. В цей же час, у кінці січня 1905 р., в Ніжині стало відомо про записку 342 учених

Росії, розміщену в газеті "Наші дні" під назвою "Потреби просвіти" [23]. Записку підписали 16 академіків, 125 професорів і 201 приват-доцент різних вищих навчальних закладів. Серед перших, хто підписав цей маніфест, можна назвати, наприклад, Володимира Вернадського, Климента Тімірязєва, Івана Павлова, Сергія Ольденбурга, Миколу Бекетова, Олександра Веселовського, Олександра Фаміцина, Олексія Шахматова, Олексія Ляпунова. В записці говорилося: "…ми, діячі вчених і вищих учбових установ, висловлюємо тверде переконання в тому, що для блага країни, безумовно, необхідне встановлення непорушних основ законності і політичної свободи, нерозривно з ним пов'язаної. Досвід історії свідчить, що ця мета не може бути досягнута без залучення представників всього народу, обраних вільним шляхом, для здійснення законодавчої влади і контролю над діями адміністрації. Тільки на цих основах – забезпеченої особи і суспільної свободи – може бути досягнута свобода академічна, а це необхідна умова сучасної освіти" [24].

"Записка 342-х" стала першим зверненням російських учених до всього російського суспільства. Цим документом вони на всю Росію обнародували свою солідарну політичну програму і погляд на подальшу долю російської держави. Діячі науки і вищої освіти були абсолютно переконані в тому, що народна освіта – головний рушій соціально-економічної і культурної модернізації країни. Тому становище, насущні потреби і доля школи всіх ступенів, що знаходиться в "найжалюгіднішому положенні", вони ставили в прямий зв'язок з необхідністю "повного і корінного перетворення сучасного ладу Росії" на основі законності, політичної свободи, народного представництва для здійснення законодавчої влади і контролю над діями адміністрації [25].

Про те, що російська професура в її опозиційних прагненнях вийшла за межі академічного простору на простори загальноросійського суспільно-політичного життя, свідчить той факт, що "Записка 342-х" була задумана як певний маніфест і ідейна декларація напівпрофесійної-напівполітичної організації діячів науки і вищої школи – Академічного союзу, який остаточно оформився на першому своєму з'їзді в березні 1905 р. Спочатку Союз не був таємною організацією, багато його матеріалів публікувалося в різних газетах. Протягом найближчих місяців учені різних міст через газети заявили про свою солідарність із запискою. Вже на першому з'їзді в Академічному Союзі було представлено приблизно дві третини всіх учених Росії. Переважно це були ліберальні учені. Ряди Академічного союзу постійно поповнювалися, досягнувши до жовтня 1905 року максимуму в 1800 чоловік, що склали 44 організації 39 вищих навчальних закладів. Відділення Союзу утворили і професори, які з різних причин опинилися за кордоном.

Головна функція Союзу полягала в тому, щоб перетворити вищу школу на трибуну державного реформізму, а "наукову освіту" – на засіб насадження "своїх переконань і об'єднання політичних однодумців" [26]. Його основною метою було, по-перше, встановлення конституційного ладу з політичними свободами: свободою слова, зборів, союзів, загальних виборчих прав, недоторканності особи, по-друге, становлення академічної автономії. Від імені членів Союзу академік Карл Залеман заявляв: "Мовчати в даний момент – означає схвалювати все, чого схвалити ми не можемо" [27]. "Ми вважаємо, – писав інший член Союзу Олексій Ляпунов, – що наш прямий обов'язок полягає у тому, щоб знайти вихід із важкого становища. На нас лежить цей етичний борг перед вітчизною, якій ми зобов'язані своїм високим становищем, і перед народом, із засобів якого складається наша казенна платня" [28].

Методи боротьби так само, як і вимоги, були типовими для лібералів. Вони зводилися до діяльності серед студентів, переслідування правих, діяльності в професорському середовищі, яке має ту ж тенденцію. "Підтримують всіх з напрямком, близьким союзу, а осіб іншого напрямку прагнуть видалити з університету, гальмують діяльність, страйкують і т.д. Студентам з такими ж переконаннями надають допомогу у вигляді стипендій, а на іспитах дають додаткові бали, чого позбавлені особи монархічного напрямку" [29], – таку характеристику діяльності казанської організації Академічного союзу давав казанський поліцмейстер.

В.К.Піскорський ознайомився із запискою 342 російських учених у кінці січня 1905 р. "Ліберальний рух, який охопив найкращу частину російських професорів та учених, – писав професор у спогадах, – був мені симпатичний і збігався із моїми переконаннями" [30]. Тоді ж він запропонував колегам поставити підпис під заявою: "Ми, що нижче підписалися, професори і викладачі історико-філологічного інституту кн.Безбородька в Ніжині, приєднуємося до думки 342 учених" [31]. Спочатку багато хто дав згоду, але прийшов циркуляр міністра, який заборонив професорам складати колективні записки й обговорювати політичні питання. У результаті всі, хто дав згоду на підпис під заявою, поспішили повідомити В.К.Піскорському про свою відмову. Залишився лише один підпис В.К.Піскорського. У двох газетах з'явилося коротке повідомлення, яке сповіщало про солідарність професора В.К.Піскорського із запискою 342 учених. У кінці травня він став членом Академічного союзу, членами якої були К.Тимірязєв, М.Ковалевський, М.Карєєв, В.Вернадський. Беручи участь у роботі з'їзду спілки в Петербурзі, В.К.Піскорський зустрічався в редакції журналу "Російське багатство" з письменниками М.Гарін-Михайловським та В.Короленком. Його становище як члена Академічного

союзу виявилося винятковим: у всіх вищих навчальних закладах були свої місцеві автономні, часто досить численні, групи і лише ніжинський інститут був представлений одним професором.

Заняття в інституті відновилися лише у вересні 1905 р. В.К.Піскорський у вступній лекції, звертаючись до студентів, говорив, що суспільство отримало перемогу "над темними силами, які заковували його життєвий ріст, придушували його законні прагнення до свободи, правди і прогресу. Старий порядок доживає останні дні, і скоро вже над російською землею засяє сонце свободи... Треба, щоб у Державну Думу ввійшли прогресивні елементи російського суспільства і дружно працювали над проведенням своїх кандидатів у Думу. Тоді в нас буде парламент, тоді ми вступимо на шлях закономірного розвитку, тоді тисячі болючих питань економічних, соціальних, національних за інших будуть розв'язані..." [32].

У цей час В.К.Піскорський, як і інші представники Академічного союзу, стає членом новоствореної партії кадетів [33]. Вчений корпус буквально розчинився в кадетській партії, давши їй найвидніших ідеологів і інтелектуалів-керівників. Недаремно кадетську партію неофіційно іменували "професорською". Одним з найголовніших питань політичної діяльності кадетської партії на теренах України стало національне питання, проблеми розвитку української мови і культури. Ці проблеми пронизували усі форми політичної діяльності місцевих осередків кадетів в Україні, як під час виборчих кампаній до Державної думи, так і в роботі з громадськими організаціями. Діячі кадетської партії в Україні наполегливо ставили питання про розвиток української мови. Прагнення в цьому напрямку знаходили втілення в активній роботі у громадських організаціях на зразок товариств письменності, "Просвіт", студентських громад тощо.

У програмі кадетської партії з найбільшою повнотою і послідовністю були виражені кращі традиції російського лібералізму. Початковою посилкою кадетів була ідея реформування старої державної влади. Кадети, на відміну від своїх опонентів зліва, виступали проти різких насильницьких потрясінь. Вони розраховували здійснити свою програму легальними, парламентськими методами, хоча не відкидали можливість політичної революції як крайнього заходу. Політичним ідеалом кадетів була правова держава, побудована за зразком і подібності європейських конституційних держав з широким набором цивільних прав і свобод. Кадети запропонували ліберальний варіант вирішення корінних питань російської дійсності [34].

Проявом певної громадянської позиції В.К.Піскорського можна назвати його участь у подіях 17–23 жовтня 1905 р. у Ніжині. 17 жовтня Микола II підписав маніфест про надання політичних свобод. Як член партії кадетів

В.К.Піскорський бажав змін і прогресивного розвитку своєї держави, тому привітав маніфест царя. Наступного дня після оголошення маніфесту в аудиторії ніжинського вузу увірвалися декілька студентів у супроводі купки гімназистів з вимогами припинити заняття. Лекції були припинені. Студентський натовп вийшов на під'їзд інституту, де зустрівся з іншим натовпом, який рухався з міста з червоними прапорами. Почався мітинг перед інститутом, на який також був вивішений червоний прапор на балкон. Головою мітингу був студент другого курсу Шереметов. Крім нього, виступали студенти Бочкарьов, Пожарський, Постернаков, Плишевський, Остроградський, Тарасов. У промовах йшлося про чутки з приводу дарування конституції. Декілька слів було сказано і професорами Піскорським і Мандесом [35]. "Громадяни, – сказав В.К.Піскорський, – з нами радіє сама природа, яка подарувала нам чудовий сонячний день; над російською землею зійшло, нарешті, сонце свободи. У радісному хвилюванні я можу тільки вітати цю свободу. Хай живе Конституція, хай живе суспільна справедливість і наука!" [36]. Студенти відповіли на його заклик гучним "ура", підхопили і стали підкидати.

Історик О.О.Добіаш-Рождественська пригадувала: "...У Ніжині, де я зустрічалася з професором у далекій юності, залишилися спогади, як 1905 р. професор Піскорський здивував усіх, діючи як марксист, і ліві оратори зверталися до нього "товариш" Піскорський. Це було не абищо для провінційного міста і для 1905 р." [37].

О 6 годині вечора, коли мітинг ще продовжувався, був прочитаний Маніфест 17 жовтня, після чого продовжилися промови. Мітинг завершився криками "ура", співом Марсельєзи і рішенням оголосити на 19 жовтня політичний страйк (закриття всіх торгових і промислових закладів у місті) і зібрати новий мітинг. У цьому зібранні брало участь близько 1000 чоловік, переважно єврейської молоді [38].

В.К.Піскорський дійсно був переконаний, що Росія отримає бажану свободу. Він не міг передбачати найближчих наслідків цієї царської подачки.

Окрилені маніфестом учасники мітингу послали депутацію до прокурора з вимогою звільнення політв'язнів. До депутації увійшов і В.К.Піскорський. Завдяки місії депутації було звільнено сільського вчителя Гаврилія, схопленого за перевезення прокламацій. При загальному ентузіазмі, за пропозицією В.К.Піскорського, площу перед інститутом вирішили назвати площею Конституції. Професор увійшов до комітету для підготовки мітингу на 19 жовтня. З приводу мети, яку повинен був переслідувати комітет, точилися дебати. З цього приводу вчений висловив наступну думку: "…Мітинг повинен слугувати засобом політичного виховання народу, ним треба користуватися для пояснення народу зовсім

нових для нього понять, як конституція, свобода слова, друку, союзів, зборів, гарантії недоторканості особи і житла… Коли відбудеться диференціація партій і почнуться вибори в майбутній російський парламент, мітинг буде платформою, на якій будуть змагатися і висловлювати свої погляди кандидати в депутати тієї чи іншої партії" [39]. Присутні погодилися з ним. В.К.Піскорський, як завжди, був дієвим і активним, а обрання його до складу депутації і комітету свідчить про велику пошану і довіру до нього діячів мітингу.

Тож усі готувалися святкувати 19 жовтня довгождану свободу. Однак у цей день настало пробудження від намріяних ілюзій. Були зірвані червоні прапори, зірвано передбачуваний мітинг, а загони чорносотенців рушили громити будівлі і лавки євреїв, бити інтелігентів, студентів і професорів [40]. Чорносотенці – організації, які прагнули зберегти Російську імперію в існуючих на той час кордонах, захистити царську владу від крайнощів революції, довести єдність руського народу та його верховенство над усіма іншими народами Росії. Також їх можна вважати організаторами й активними учасники єврейських погромів, які прокотилися кривавою хвилею країною після опублікування 17 жовтня 1905 р. царського маніфесту [41]. При цьому варто зазначити, що у погромах брали участь переважно представники низів, до юрби погромників приєднувалося й багато людей випадково, зокрема багато хуліганів, босяків, жінок і підлітків [42]. Микола II у листі від 27 жовтня 1905 р., адресованому своїй матері імператриці Марії, так оцінював події, які сталися після опублікування маніфесту: "...народ обурився нахабністю й зухвалістю революціонерів і соціалістів, а те що 9/10 з них жиди – вся злість обрушилася на євреїв – звідси єврейські погроми... Але не лише жидам було погано, перепало й російським агітаторам: інженерам, адвокатам і всяким іншим" [43].

З огляду на такий перебіг подій, була створена депутація до начальника гарнізону з вимогою втрутитися в міські події і зупинити погроми. В.К.Піскорський був також у її складі. Проте ні військо, ні поліція не перешкоджали погромникам, "хоча спочатку було достатньо однієї загрози, щоб громили – купка 40–50 чол. – розсіялися" [44].

20 жовтня погром єврейських лавок і будинків продовжувався. Він супроводжувався огидними сценами, знущанням, насильством, вбивствами. Картина погрому була страшною: зламані лавки, багато матеріалів і посуду в багнюці, велика кількість закривавлених людей. В.К.Піскорському повідомили, щоб він не виходив на вулицю, бо є загроза небезпеки. Тоді професор зі студентами взяв участь у створені барикад біля входу в інститут [45].

Наступного дня перед інститутом з'явився натовп погромників з царськими портретами і національними прапорами. Вони хотіли забрати і царський портрет з інституту, а також прагнули участі всіх студентів у патріотичній процесії, яка прямувала на соборну площу. Під час процесії піддалися побоям і образам особи, яких звинуватили в належності до так званих "демократів", злість спрямована була в основному на діячів мітингу 18 жовтня. Ввечері цей натовп став вимагати "список демократів" серед студентів і видачі зброї [46]. Однак вимоги не були задоволені. Професор з жахом згадував ту ніч: "Дружина і я були вбиті горем і малювали в уяві всілякі страхіття. Ми жалкували, що у нас немає ніякої зброї та отрути, щоб покінчити з собою, тільки б не піддатися насиллям натовпу" [47].

Апогеєм діяльності чорносотенців була присяга на вірність царю студентів і взагалі міської інтелігенції біля Миколаївського собору. 22 жовтня студенти і професори, у тому числі В.К.Піскорський, вирушили на Соборну площу, де в соборі присягнули на вірність царю. Вийшовши з церкви, вони були оточені натовпом хуліганів із "звірячими обличчями". Лунали погрози. Юнаків ловили, змушували ставати навколішки "в ніжинську осінню грязюку і цілувати портрет царя" [48]. "Піднявся рев натовпу, – згадував вчений, – здавалось, він розтерзає нас на частини, життя наше було на волосині" [49]. Студентів і професорів врятувала процесія, яка вирушила за межі церковної огороди. Вони влилися в її ряди, ставши за царськими портретами, і вирушили до інституту. В інститут проник і натовп погромників, почав хапати окремих осіб – Мандеса, студента Тарасова, Шереметова, Плишевского та інших. Ображали їх, здійснювали побої. Мендес вирвався, врятувався від смерті, втік до церковної школи, де йому зробили перев'язку [50]. Спроби студентів і професорів заспокоїти натовп, щоб припинити насильство в місті, не дали бажаних результатів. Загроза розправи над студентами і викладачами змусила В.К.Піскорського із сім'єю та кількома студентами в ніч на 23 жовтня 1905 року виїхати з Ніжина.

Не випадково після оголошення царського маніфесту в Росії почалася смуга погромів, спливла на поверхню чорна сотня. Дії чорносотенців і ставлення до них влади налякали одних, багатьом же допомогли розкрити очі, з нового боку поглянути на маніфест. Багато хто з тих, хто із захопленням прийняв маніфест, почав розуміти примарність отриманих свобод. Таку еволюцію пройшов і В.К.Піскорський. Історик із широким поглядом, він не міг події, які відбувалися в Ніжині, розглядати як ізольоване, суто місцеве явище. Звичайно, він розумів їх загальноросійське значення. Це не могло не змусити його по-новому оцінити маніфест. На конкретних фактах він переконався, що Росія не отримала ні свободи слова, ні свободи зборів, ні всіх інших свобод, які нібито подарував цар.

Мабуть, у цей період ідея республіки сколихнула його конституційні ілюзії, і якщо не тоді виник інтерес до історії пролетаріату і його боротьби, то саме тоді дозрівав для нього сприятливий ґрунт.

У січні 1906 р. В.К.Піскорський переїхав до Казані. Після Ніжина і ніжинських погромів він опинився в місті з революційно налаштованими мешканцями і студентством, яке зустріло маніфест 17 жовтня гаслами: "Геть самодержавство!", "Хай живе республіка!" Казанський університет мав уже багату революційну історію. 17 жовтня 1905 р. бойова дружина університету стріляла з вікон університету в поліцію і війська. Поліцмейстер Васильєв доносив губернаторові: "У 1905 р. університет був перетворений на відкрите зборище всіх революціонерів" [51]. Студентство продовжувало бунтувати впродовж 1906, 1907, 1908 рр. Постійні зібрання, страйки, бойкот реакційних професорів, допомога політв'язням, збори грошей на зброю – і все це у контакті з революційними робітниками, з Російською соціал-демократичною робочою партією.

Несхожими на ніжинських були і професори Казанського університету. У відповідь на записку 342 учених уже в 39 номері газети "Наші дні" з'явився лист 112 учених Казанського університету із заявою про приєднання їх до записки [52]. Учені лівого напряму складали в університеті більшість і, природно, становили значну силу, а це імпонувало вченому.

У казанський період (1906–1910) В.К.Піскорський також знаходив час для громадської діяльності. Зокрема, у жовтні 1907 р. у Казанському товаристві народних університетів він прочитав лекцію, присвячену святкуванню 100-річчя від дня народження Гарібальді. Про це писала казанська газета: "В публічній лекції про святкування ювілею Гарібальді в Італії професор Піскорський дав яскравий нарис діяльності італійського патріота, якого свого часу називали "некоронованим королем Італії". Пов'язавши італійський рух з європейським, лектор відобразив особливість і діяльність Гарібальді на тлі політично-суспільного становища країни... На закінчення лектор передав свої особисті враження від грандіозного святкування в Італії 100-річного ювілею Гарібальді (4 червня 1907 р.) і яскраво відтворив зміст виступу М.Горького про те, як він вперше почув ім'я Гарібальді. Лекція привернула увагу 300 присутніх" [53].

4 березня 1909 р. в залі Нового клубу ним була прочитана публічна лекція на тему: "Основи господарського розвитку Європи в Новий час". Зібрані кошти професор передав Товариству допомоги бідним студентам Імператорського Казанського університету [54].

Громадська діяльність В.К.Піскорського була багатогранною. Він зробив значний внесок у розвиток не лише історичної науки, але й культури в цілому. Про це свідчить діяльність вченого та участь у роботі національно-

культурних товариств – Історичного товариства Нестора Літописця, Історичного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті, Товариства грамотності, гуртка "бродників", Товариства матеріальної допомоги студентам Київського університету, Ради загальноосвітніх жіночих курсів, Археологічної Комісії. Як професор Ніжинського, а потім Казанського університету він займався не лише безпосередніми службовими обов'язками, але й спрямовував увагу на соціальні проблеми.

В.К.Піскорський був серед тих громадських діячів, які на початку XX ст. активно відстоювали надання автономії навчальним закладам. Приєднавшись до Академічного союзу, вчений прагнув встановлення конституційного ладу з політичними свободами: свободою слова, зборів, союзів, загальних виборчих прав, недоторканності особи.

У бурхливу епоху 1905 р. професор став на бік революційно налаштованих студентів, брав активну участь у подіях 17–23 жовтня в Ніжині, виступав проти єврейських погромів.

Таким чином, громадська діяльність Володимира Костянтиновича Піскорського була незмінно спрямована на утвердження демократії та підвищення культурного рівня народу.

Література

1. Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3; Сохань П.С. Українець, який творив духовну спадщину Європи // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новікова, І.С.Пічугіна. – К., 1997; Новікова О.О. В.К.Піскорський: Біографічний нарис // Там само.
2. Наріжний С. Історичне товариство Нестора Літописця в Києві // Український історик. – 1975. – №1–2. – С. 36.
3. Из истории Киевского университета в 20-х годах // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. – К., 1895. – Кн. 9; О дневнике и депешах герцога Лирийского, испанского посла при русском дворе в 20-х гг. XVIII в. // Там само. – Кн. 16. – Вып. 4.
4. Див.: Киевский сборник в помощь пострадавшим от неурожая / Под ред. И.В.Лучицкого. – К., 1892; Сборник в пользу недостаточных студентов Университета св.Владимира. – СПб.,1895.
5. Логунова Н.А. Наукова та громадсько-політична діяльність І.В.Лучицького: Дис… к. і. н.: 07.00.06. – К., 2005. – С. 150.
6. Матях В.М. Медієвістика в Україні другої половини XIX – початку XX ст.: криза чи прогрес? – К.,1996. – С. 16.
7. Дружина В.К.Піскорського з 1891 р.
8. Новікова О.О. Вказана стаття. – С. 21.
9. Лучицкая М.В. Мемуары. – М., 2003. – С. 126.
10. Листування В.К.Піскорського // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 303–304.

11. Отдел рукописей Российской Государственной библиотеки (далі – ОР РГБ), ф. 604, к. 1, ед. хр. 8–9.
12. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 214.
13. Там само. – С. 215.
14. Там само.
15. Там само.
16. Відділ Державного архіву Чернігівської обл. в м.Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 1105, оп. 1, спр. 930, арк. 70 а.
17. ОР РГБ, ф. 604, к. 12, ед. хр. 29; к. 11, ед. хр. 28–29.
18. Там само, к. 15, ед. хр. 1.
19. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 217.
20. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1320, арк. 9.
21. Там само.
22. Там само, арк. 11.
23. Див: Наши дни. – 1905. – 19 января, №22.
24. Там само.
25. Там само.
26. Савич С.Е. Забастовка в высших учебных заведениях // Право. – 1905. – 20 марта.
27. Комков Г.Д., Левшин Б.В., Семенов В.К. Академия наук СССР. Краткий исторический очерк. – М., 1977. – Т. 1. – С. 315.
28. Там само.
29. Цит. за: Ханина А.З. В.К.Пискорский (К 100-летию со дня рождения) // Вопросы историографии всеобщей истории. – Казань, 1968. – Вып. 3. – С. 73.
30. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 220.
31. Там само.
32. ОР РГБ, ф. 604, к. 10, ед. хр. 3.
33. Див.: Либеральное движение в России. 1902–1905. – М., 2001.
34. Степанов С.А. Кадеты (Конституционно-демократическая партия) // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2006. – №8. – С. 75–84.
35. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 2–3.
36. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 224.
37. Добиаш-Рождественская О.А. Культура западноевропейского средневековья. – М.,1987. – С. 241.
38. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
39. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 227.
40. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
41. Омелянчук І. "Чорна сотня" – міфи і реальність // Персонал. – 2005. – №3.
42. Материалы к истории русской контрреволюции. Погромы по официальным документам. – СПб., 1908. – Т. 1. – С. CL.
43. Цит. за: Шульгин В.В. "Что нам в них не нравится…": об антисемитизме в России. – СПб., 1992. – С. 239.
44. Тревожные дни в Нежине // Киевские отклики. – 1905. – Октябрь, №298.
45. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 231.

46. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 3.
47. Пискорский В.К. История моего профессорства в Нежине. – С. 233.
48. Симоненко В. 1905 рік. Чорна сотня в Ніжині // Сіверянський літопис. – 1997. – №1–2. – С. 121.
49. Там само. – С. 234.
50. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1317, арк. 4–5.
51. Цит. за: Ханина А.З. Вказана праця. – С. 77.
52. Див.: Наши дни. – 1905. – 5 ноября, №39.
53. Цит. за: Новикова О.О. В.К.Піскорський: Біографічний нарис // Піскорський В.К. Вибрані твори та епістолярна спадщина / Упор.: О.О.Новикова, І.С.Пічугіна. – К., 1997. – С. 37.
54. ОР РГБ, ф. 604, к. 1, ед. хр. 11, арк. 28.

Н.О.Баранкова

"Чорна пляма" у житті професора М.В.Рево: арешт і покарання у справі Київського осередку "української контрреволюційної організації лікарів-бактеріологів"

У наші дні зусилля багатьох істориків зосередилися на проблематиці репресій інтелігенції у 20–30-х рр. XX ст. Становище інтелігента в тоталітарному суспільстві сталінського типу було досить неоднозначним. Частина нової інтелігенції інтегрувалася в систему і духовно її обслуговувала, значна частина старої інтелігенції була об'єктом політичного або кримінального терору, фізичних і моральних репресій [1, с. 288].

Репресивна політика стосовно цього прошарку суспільства почала усталюватися ще на початку 20-х рр. Одночасно у суспільстві формувалося соціально-негативне ставлення до інтелігенції, поширювалася система морального і фізичного терору проти неї (т.зв. "спецеїдство") [1, с. 292–293]. Справа "Спілки визволення України" (далі СВУ) (березень-квітень 1930 р.) завдала удару по всій інтелігенції України і стала своєрідною віхою в історії взаємовідносин інтелігенції й сталінізму в країні. Хоча даний судовий процес виявився останнім великим показовим процесом над інтелігенцією в Україні, але на початку 30-х рр. Україна вже входила в смугу масового терору проти інтелігенції [1, с. 303–304].

В УСРР набирала обертів кампанія по боротьбі зі шкідниками. Колективізація відгукнулася інтелігенції судовими справами над спеціалістами сільського господарства для того, щоб виправдати неврожаї та високу смертність свійських птахів та худоби у колгоспах [1, с. 304; 8, а. 172].

Однією з таких справ було викриття Київського осередку "української контрреволюційної організації лікарів-бактеріологів", яка нібито проводила

свою діяльність під "прикриттям" Українського ветеринарного товариства (голова В.В.Боровський) Київського ветеринарно-зоотехнічного інституту (надалі – КВЗІ). Керівником вигаданої у надрах ОДПУ організації було призначено і професора М.В. Рево [2, с. 179; 3; 7, а. 2].

Основною метою роботи було з'ясувати, що ж відбулося насправді, чому вченого-мікробіолога, педагога, професора КВЗІ М.В.Рево звинуватили в організації та діяльності осередку, а також прослідкувати його подальшу долю після винесення вироку.

На початку 1931 р. у м.Києві працівниками ДПУ, як уже було зазначено, "викрито" Київський осередок "шкідницької організації українських ветеринарних лікарів-бактеріологів", яка у паперах позначалася як справа №51 або мала назву "Весна". За матеріалами слідчих ДПУ організація виникла нібито на "руїнах СВУ" [5, а. 169], її члени активно проводили шкідницьку діяльність, спрямовану на "підрив розвитку тваринництва <…..> шляхом зараження пасовищ, водойм, фуражу тощо культурами інфекційних хвороб, що сприяло б широкому розповсюдженню епідемії" [7, а. 1] та підготувовки ґрунту для скинення радянської влади і "відновлення особистої свободи" [5, а. 277]. Деякі підсудні на допитах навіть вказували на причетність до організації осередку М.Грушевського [5, а. 10].

На момент "розкриття" осередок являв собою розгалужену мережу контрреволюційних організацій у м.Києві та на периферії [5, а. 169, 207, 267–268; 6, а. 45]. Київський осередок, за матеріалами слідства, очолювали професори КВЗІ М.С.Леонтович, Д.Є.Калкатін та Ф.І.Клисенко, а дехто з її членів до організаторів відніс і професора М.В.Рево [5, а. 84–87, 169; 7, а. 1].

Київським ДПУ було заарештовано 15 чоловік за підозрою в членстві Київського осередку контрреволюційної організації. У тому числі професорів КВЗІ (Боровського В.В., Рево М.В. (9-им по переліку, складеному працівниками ДПУ), Лавренюка П.Т.), співробітників Київського ветеринарного бактеріологічного інституту (Триліського М.П. (директора), Івашутича В.О. (зав. вакційним відділом), Порицького Г.М. (зав. сиворотночним відділом)), ветеринарних лікарів (Шевандіна К.М. та Василевського П.Л.), доцентів КВЗІ: Бикова В.А., Дубницького О.Г., Рубановича М.Й., Михайлова І.Д. [7, а. 6–8].

Якими ж об'єктивними доказами "контрреволюційної діяльності" оперували слідчі ДПУ? Арештовані, за протоколами ДПУ, – кваліфіковані лікарі та ветеринарні лікарі-бактеріологи, "обійнявши керівні посади в основних установах з ветеринарної та бактеріологічної лінії, <….> розгорнули роботу з проведення шкідницької роботи, пов'язавши свою діяльність з Харківською к.р. організацією ветлікарів-бактеріологів, з Київською Краєвою медичною к.р. організацією та військовою к.р. ветлікарів-бактеріологів" [7, а. 1].

Обвинувачення ґрунтувалися на відомостях про те, що, збираючись на зібраннях українського ветеринарного товариства "під приводом постановки та обговорення питань педагогічного характеру", її члени обговорювали там становище в країні, не схвалюючи заходи Радянської влади. На засіданнях навіть йшлося про можливість політичного перевороту: "скинення Радвлади, допомога інтервентам та встановлення Української Демократичної Республіки" [3; 5, а. 293; 7, а. 1].

Майже всі свідчення, які надали "члени к.р. організації ветлікарів-бактеріологів", були ідентичні, нібито скопійовані під кальку або написані під диктування. Цьому сприяли нелюдські умови утримування заарештованих, постійний психологічний тиск з боку слідчого і співкамерників та незадовільний стан здоров'я більшості арештованих [5; 6]. Винятком не стали і свідчення професора М.В.Рево.

Слідство, як тоді було заведено, тривало недовго, здійснювалося з використанням "спеціальних методів" [4, с. 31]. "Умови допитів… були неправильними… – застосовувалися насильницькі методи для того, щоб людина "зізналася" – зізналася в тому, у чому вона не була винною і не могла бути винною як по своїй природі, так і чесному та відданому відношенню до Радянської Республіки. Крім того, у камерах були люди, які умовляли написати, обмовити себе, стверджуючи, що так "треба" для користі Радянської держави та для кожного обвинуваченого… До того ж… у місті [*м.Київ – Н.Б.*] ходили чутки про жорстоке відношення деяких слідчих по відношенню до арештованих громадян та інші розмови побічного характеру". Після швидкого розслідування справи всі матеріали були передані Судовій трійці при Колегії ДПУ УРСР [8, а. 164–166].

Що стосується ролі професора КЗВІ М.В.Рево у цій справі, то його було заарештовано у ніч з 6 по 7 лютого 1931 р. за звинуваченням у тому, що він "був членом к.р. організації ветлікарів-бактеріологів". На квартирі вченого було проведено обшук і вилучено його листування [6, а. 1–6].

Потім професора М.В.Рево повезли в Київську Лук'янівську в'язницю ДПУ і поміщено в одиночну камеру, де не було віконного скла, а це був лютий місяць [6, а. 1; 8, а. 164]. Тут він відразу тяжко захворів: його лихоманило, серце давало збої, слідчі навіть викликали лікаря [8, а. 165]. Проте його не звільнили, а перевели до загальної камери.

Поганий фізичний та моральний стан професор М.В.Рево, "а також постійні вмовляння сусідів по камері, мовляв, що для користі Батьківщини треба прийняти на себе, хоча й не суттєву провину" призвело до того, що він "був в постійному страху і, на вимогу слідчого, міг написати на себе й інші, ще більші за ті [*звинувачення – Н.Б.*], що написав" [8, а. 5]. І він написав "щиросердне" визнання своєї провини, у якому повністю визнав

себе винним у всіх звинуваченнях [263, т. 2, а. 44].

Так, професор М.В.Рево передусім зізнався, що він був завербований до організації Боровським В.В. у кінці 1928 р. і, будучи "керівником контрреволюційного ветбактеріологічної осередку при Ветінституті, брав, активну участь у складанні плану по бактеріологічній лінії у галузі шкідництва та диверсії до моменту інтервенції" та проводив "агітаційну роботу по вербовці нових членів організації" [7, а. 40]. Згодом вчений навіть не міг пригадати, що саме він писав під час допитів й на кого доносив [8, а. 166].

Рішення Судової трійки при Колегії ДПУ УРСР від 22 березня 1931 р. прирекло всіх членів організації до різних строків ув'язнення у трудових таборах. Леонтовича М.С., Калкатина Д.Є., Клисенко Ф.І. та Рево М.В. – розстріляти, проте ця вища міра "соціального захисту" була замінена на 10 років ув'язнення. Інших учасників засудили на різні терміни ув'язнення в концентраційних таборах: Триліського М.П., Івашутича В.О., Порицького Г.М. – 10 років, Боровського В.В. – 8 років, Шевандіна К.М., Рубановича М.Й. – 5 років. Дубницького О.Г. та Михайлова І.Д. засуджено до заслання до Сибіру на 5 років, а також Бикова В.А., Лавренюка П.Ф., Василевського П.Л. – на 3 роки [7, а. 43].

Усіх ув'язнених у справі після вироку зібрали спочатку в радгоспі ДПУ "Червоні зорі" у м.Харкові. Саме тут деякі з "організаторів контрреволюційної організації" вперше познайомилися. Умови у радгоспі були дуже важкі [8, а. 164–174].

Підірване арештом, допитом та нападали хронічної хвороби здоров'я М.В.Рево було важким і дедалі погіршувалося. Невдовзі професор потрапив до тюремної лікарні радгоспу "Червоні зорі", а згодом його було переведено до Херсонської виправної трудової сільськогосподарської колонії ім. В.В.Полякова Наркозему УРСР [8, а. 165]. Для хворого професора М.В.Рево умови в колонії здалися дещо кращими, "м'якшими", однак фізичний та душевний стан ускладнювала та обставина, що начальники трудової колонії часто "словесно" ображали вченого [8, а. 5].

Невдовзі М.В.Рево, після довготривалої хвороби, знайшов у собі сили для одужання і навіть повернувся до педагогічної діяльності. "На третьому році мого прибування в Херсонській колонії, – написав згодом професор М.В. Рево, – в м.Херсоні було відкрито виробничий медичний інститут і мені було дозволено читати студентам загальну гігієну і мікробіологію" [8, а. 5].

Клопотання Наркомату охорони здоров'я УРСР (лист від жовтня 1933 р.) перед начальником ДПУ УРСР сприяло достроковому звільненню з колонії професора М.В.Рево з метою "передати його в розпорядження" Наркомату охорони здоров'я на підставі "гострої потреби у кваліфікованих спеціалістах бактеріологів" [7, а. 86–90; 8, а. 162]. Рішенням трійки при

Колегії ДПУ УРСР від 20 січня 1934 р. М.В.Рево було достроково звільнено з ув'язнення [7, а. 46]. Уже 22 березня 1934 р. він став вільною людиною, проте ще кілька місяців потому він працював у колонії лікарем за вільним наймом [8, а. 5].

Той факт, що М.В.Рево був засуджений як політичний злочинець, все життя висів важким тягарем на серці та біографії вченого. Події 30-х років все життя заважали йому нормально працювати. Він писав зодом: "В різних установах, в яких я працював, зустрічалися люди, які постійно докоряли мені моїм минулим" [8, а. 166]. Ця обставина і змушувала талановитого вченого-мікробіолога та педагога часто переїжджати.

Тому не дивно, що М.В.Рево прагнув до реабілітації свого імені перед законом і суспільством. Вчений неодноразово (1957, 1958, 1959 рр.) писав заяви на ім'я начальника КДБ при Раді міністрів УРСР з проханням переглянути справу №51 [8, а. 1; 8, а. 150–156; 9, а. 229–257] на тій підставі, що він "написав на себе такі звинувачення, яких не тільки ніколи не існувало, але й не могло бути на думці" [8, а. 5]. Проте прохання вченого про реабілітацію Прокуратурою УРСР було "залишено без задоволення, як безпідставне" [9, а. 237–249]. Хоча Президія Верховної Ради УРСР у 1946 р. зняла судимість з професора М.В.Рево, але це не усунуло з нього клейма "ворога народу" [8, а. 5].

Лише у вересні 1960 р. прокуратурою УРСР кримінальну справу "контрреволюційної організації ветлікарів-бактеріологів" було переглянуто і скасовано "за недоведеністю пред'явленого… звинувачення", адже, як з'ясувалося, "самовизнувальні показання [*арештованих – Н.Б.*] будь-якими іншими доказами не підтверджувалися і органами слідства всебічно не перевірялись". Професора М.В.Рево та інших учасників цієї організації було реабілітовано повністю: "постанову …від 22.III.1931 р. по відношенню до РЕВО… відмінено, а справу зупинити за недоведеністю обвинувачення" [9, а. 258–263].

Отже, справа членів Київського осередку "організації українських ветлікарів-бактеріологів" стала "ще однією" карною справою в розпочатій кампанії з виявлення "шкідників" серед інтелігенції Української республіки на початку 1930-х рр. Багатьох вчених-педагогів КВЗІ було засуджено безпідставно [1, с. 289–290]. Так сталося, що серед них опинився професор М.В.Рево, вся вина якого полягала в тому, що він викладав у КВЗІ та брав активну участь у діяльності наукового осередку ветеринарної науки в Радянській Україні Українського ветеринарного товариства.

Література

1. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки. – К.: Либідь, 1991. – 342 с.

2. Рудик С. Коротка історія ветеринарної медецини України. – К.: АН вищої школи України, 2001. – 226 с.
3. Рудик С., Рудик К. Історія українських ветеринарних товариств // Ветеринарна медицина України. – 1997. – №9. – С. 46–47.
4. Шаповал Ю.І. Україна XX століття: Особи та події в контексті важкої історії. – К.: Генеза, 2001. – 557 с.
5. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі ЦДАГО), ф. 263, оп. 1, спр. 51916, т. 1.
6. ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 51916, т. 2.
7. ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 51916, т. 3.
8. ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 51916, т. 4 (1).
9. ЦДАГО, ф. 263, оп. 1, спр. 51916, т. 6 (1).

О.М.Ковальчук

Григорій Ващенко: портрет на тлі епохи

Ім'я Г.Ващенка, його життєвий і творчий шлях стали відомими широкому українському загалові завдяки наполегливим зусиллям дослідника і пропагандиста його творчості – професора Омеляна Коваля – учня, соратника, послідовника і духовного спадкоємця видатного вченого-педагога. Ще на світанку незалежності України він, щорічно приїжджаючи з Бельгії, виступає у пресі, на зборах, конференціях, знайомлячи Україну з її забутим сином. Саме за його ініціативи та практичної допомоги було створено 1995 року Всеукраїнське педагогічне товариство імені Григорія Ващенка, почали видаватися на Україні праці вченого.

Такі роботи О.Коваля, як "Григорій Ващенко. Видатний педагог, психолог, теолог" [1], "Християнські принципи педагога Ващенка" [2], "Григорій Ващенко – педагог, людина, державник" [3], "Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи" [4], передмова до книги Ващенка "Виховний ідеал", а також твори самого Ващенка та його автобіографія, опублікована в газеті "Освіта" за 20 листопада 1996 р., а ще дослідження інших вчених послужать нам матеріалом для більш детального розгляду життєвого та творчого шляху Г.Ващенка на політичному тлі історичних подій його доби, оскільки праці цього вченого не можна розглядати як доробок безпристрасного, аполітичного науковця, відкинувши ті історичні події, які формували його як людину, вченого, борця, залишаючи іноді надзвичайно глибокий слід на його долі.

Козацький нащадок (батько походив із старого козацького роду) Григорій Ващенко народився 23 квітня (6 травня н.с.) 1878 р. в селі

Богданівка Полтавської губернії (тепер Прилуцького району Чернігівської області). Виховувався Григорій в суто українській національній традиції – любові до Бога, поваги до старших та шани до батьків. Незважаючи на те, що стосунки між батьками не були ідеальними (мати – колишня селянка-кріпачка, а батько – з козацької родини, що, як і багато інших в Україні, одворянилася [3, с. 42], що і "було причиною родинних драм" [4, с. 995]), авторитет батьків залишався поза сумнівом. У роботі "Виховання пошани до батьків і старших", очевидно, маючи на увазі і досвід власної родини, він пише: "Пошана до батьків була глибоко закорінена і в побуті українського народу… В багатьох родинах, особливо козацьких, був звичай цілувати батьків у руку" [5, с. 37].

Родина була не бідною (батько спершу "орудував поміщицьким маєтком, а відтак придбав власну земельну посілість і загосподарював її" [1, с. 4]), тому мала змогу дати синові систематичну освіту. Спершу це була духовна школа в Ромнах (1888 р.) – "мати хотіла, щоб син став священиком" [1, с. 4], а потім – духовна семінарія в Полтаві. За навчання батькам, очевидно, довелося немало заплатити, оскільки "в цих школах (духовна школа, семінарія, академія – О.К.) вчилися переважно діти духівництва, хоч у кінці XIX і початку XX ст. вчились в них небагато дітей міщан і навіть селян. Але становище їх де в чому відрізнялось від становища дітей духівництва. З них брали досить високу платню за навчання і користування гуртожитком…" [7, с. 144]. Про свої успіхи в навчанні Григорій Ващенко прямо не пише, але можемо зробити висновок, що вони були блискучими, оскільки "до іспиту при вступі до духовних академій (а таким буде його наступний крок – О.К.) допускали лише тих, хто скінчив семінарію за першим розрядом, себто – не мав у свідоцтві оцінки нижче "дуже добре" [8, с. 64].

Здавалося, на цьому можна було б і зупинитись, адже мети досягнуто, мрії чи амбіції батьків задоволені – кар'єра священика забезпечена. Але те, що 21-річний юнак продовжує подальшу освіту в Московській духовній академії (1899–1903 рр.) (намагання вступити до Київської богословської академії закінчилися невдачею, оскільки був не допущений до вступу через втручання інспектора Полтавської семінарії архімандрита Агапіна, якого Ващенко свого часу звинуватив у доносництві), свідчить про усвідомлений вибір віруючої людини. Була ж можливість вступити і до університету Юр'ївського, Томського чи Варшавського.

Тим несподіванішими видаються зміни життєвих планів молодої людини по закінченні академії. Він "не схотів стати священиком, бо побачив забріханість і скептицизм та нігілізм, що були панівними серед

тамошніх церковних достойників і студентів", – пише його біограф О.Коваль [2, с. 3].

Цілком імовірно, що це дійсно таки мало вплив на рішення юнака, адже саме в цей час дає свої результати "запретительная политика Победоносцева" (1880–1905) – обер-прокурора Синоду, під орудою якого було "відомство Православного Исповедования". У духовних навчальних закладах утвердилася "привычка лукавого умолчания… въ духовнихъ школахъ, система запрещений и приказов создала только духъ запретительства и двуличія "либерализма" и сомньній изъ духовной школы, конечно, Победоносцевъ совсем не вывелъ, но приучилъ учивщихся и учивщихъ скрывать свои дьйствительные мысли… Падал духъ, когда призваніе учителя подмьнялось должностью стража" [8, с. 42].

Отже, "системою духовного шкільництва під керівництвом не так церковної ієрархії, як світської урядово-бюрократичної машини під начальством обер-прокурора Синоду, обіймалася справа цілого духовного стану" [10, с. 255–256], що не могло не позначитися на атмосфері та стилі виховання.

Та помилковим було б судження про те, що в духовних академіях Петербурзькій, Київській і Московській перебували лише недалекі, забріхані скептики й нігілісти. Спростування знаходимо у Флоровського: "Съ середины 80х годовъ уже очень заметно… пастырское пробужденіе, обновленіе пастырского идеала" [9, с. 426]. У Петербурзькій академії інспектор Анатолій Вадковський (1846–1912) – пізніше митрополит С.-Петербурга – людина "большой сердечной отзывчивости и благожелательства", гуртує навколо себе студентську молодь "ревнителей иноческого подвига" [9, с. 426]. Після двадцятилітньої перерви знову почалися постриження в студентському середовищі.

До цього ж покоління петербурзьких іноків належить і Анатолій Хроповецький – ректор Московської академії. "Онъ был почти что сверстникомъ своихъ учениковъ и это сразу же вводило какую-то совсьмъ особую интимность въ его педагогическое общение и дьйствие". Філософ, публіцист, "онъ не был ученымъ. Но у него всегда были свои мысли и мысли живыя, и у него былъ особый даръ ихъ передавать или внушать" [9, с. 427]. Така людина не могла не вплинути на дух академії, не бути авторитетом для молоді.

Отже, не можна сказати, що не було в юнака прикладу для наслідування у духовному служінні. А що атмосфера цього замкненого ієрархізованого середовища була важкою через пастирів-вовків у овечих шкурах, то це не мало б стати віруючій людині підставою для відмови від

служіння Богові. Здавалось би, навпаки, у такої сильної, вольової натури, як Григорій Ващенко (переважну частину життя він знаходився у стані протистояння), мусило б виникнути бажання докласти своїх зусиль до справи подолання зла у церковному середовищі, бажання наперекір усьому здійснити подвиг відданості і щирого служіння Господові, як зробив це Йосип Сліпий чи Шептицький, адже впродовж всього життя він проніс у своєму серці віру в Бога.

Очевидно, мусило бути ще щось, що так радикально вплинуло на зміну життєвого курсу. Тож уважніше придивімося до років життя юнака, в які особливо інтенсивно закладались основи поглядів, переконань, симпатій, уподобань.

Цей період становлення (з 14 по 20 рік) припадає на навчання в духовній семінарії. Як зазначає Іван Власовський, головним завданням виховання в духовних закладах цього періоду "була русифікація духовного стану" [10, с. 256].

Парадоксально, але саме в столітті, яке висунуло одну із захоплюючих концепцій – "концепцію нації (національної свідомості)" [11, с. 200], придушення українськості набуло неймовірного розмаху. Валуєвський циркуляр (1863 р.) знищив українське пробудження 50–60-х років. Доповнив цю справу Емський указ (1878 р.), який мусив завершити розгром українського духу. "Міністерство освіти дістало розпорядження заборонити викладання в початкових школах будь-яких дисциплін українською мовою, вилучити із шкільних бібліотек книжки, написані українською мовою, або ж українофілами, змінити вчителів-українофілів на росіян… Словом, намагання паралізувати український рух ставали більш систематичними та безжальними…" [11, с. 252].

Зрозуміло, що велику роль у русифікації людності мусило відіграти духовенство в його пастирському служінні, а також через виховання дітей у церковно-парафіяльних школах. Тому на духовні школи і семінарії покладалися великі завдання щодо виховання саме в такому дусі. "Русифікація" містила в собі ту ідеологію російського патріотизму, яка базувалась на засадах "православ'я, самодержавця і народності", ідейна тріяда, проголошена міністром Уваровим при імператорові Миколі І. В цій ідеології мала виховуватись молодь по духовних школах, причому під "народністю" розумілась національність не та, в якій хто народився, а російська чи московська по давнішій термінології" [10, с. 257].

Саме такою проросійсько-формальною була обстановка у Полтавській семінарії, де вчителі (навіть українці за походженням), як згадує Ващенко, не тільки викладали, а й спілкувалися в повсякденному житті

російською мовою. Важко сказати, якого напрямку набрало б формування особистості юнака, якби не зустріч 1892 року з Ризенком Іваном Миколайовичем – викладачем співів Полтавської семінарії – винятковою, непересічною, артистичною особистістю (мав "великі музичні здібності"), людиною широко освіченою, національно-свідомою ("мав велику бібліотеку", до складу якої входили майже всі твори, видані українською мовою. Не обмежуючись тим, що виходило в Царській Росії, він одержував українську літературу з Галичини…") [12, с. 34]. Прекрасний педагог, він протягом двох років був провідним наставником юнацтва, здійснюючи національно-виховну роботу серед полтавської молоді. Навіть своїм зовнішнім виглядом ("високий на зріст, стрункий, з розкішною бородою, тримав себе з великою гідністю і тактом") [12, с. 34] він викликав, як згадує Г.Ващенко, повагу не тільки своїх учнів, а й полтавського панства, що давало йому можливість "проводячи українську національну лінію" у час жорстокого переслідування всього українського залишатися на вчительській посаді. Вплив його на семінариста Григорія Ващенка був надзвичайно великим. Через 63 роки він з теплотою і вдячністю згадує години спілкування з цим педагогом: "Іван Миколаєвич часто приходив до семінаристів і в позакласні години". Перші уроки з класичної української літератури, що аж ніяк не входило до навчальних програм семінаристів, були одержані теж від нього. "На своїх лекціях перед Різдвом і Великоднем Ризенко читав учням твори українських письменників: Шевченка, Марка Вовчка, Нечуя Левицького, Панаса Мирного. Читав він майстерно і своїм читанням справляв велике враження на учнів" [12, с. 33].

Очевидно, користувався Г.Ващенко і бібліотекою І.Ризенка, оскільки той охоче давав книжки студентам, "звичайно давав не всім семінаристам, а лише тим, кому довіряв". А довірливі стосунки між учителем і учнем зберігалися впродовж усього життя, зазнавши особливих випробувань у радянський час, коло Івана Миколайовича переслідували через його "буржуазне" походження (батько був паламар, та ще й тримав пошту).

"Але ще могутнішим знаряддям в руках Ризенка були співи" [12, с. 33]. У майстерному виконанні семінарського хору під керівництвом Ризенка в присутності найвищого начальства Полтави лунали народні пісні та твори Лисенка. Репетиції часто відбувалися на квартирі вчителя, що давало йому можливість тісніше сходитися з учнями і мати з ними більш довірливі стосунки.

"Взагалі вплив Ризенка на семінаристів у розумінні національного виховання був дуже великий і при цьому не тимчасовий, а довготривалий. Семінаристи, вступаючи до високих шкіл у таких містах, як Петербург, Москва,

Варшава, діяли як свідомі українці-націоналісти: закладали українські студентські громади, дехто брав участь у підпільній роботі" [12, с. 34].

Таким свідомим українцем-націоналістом і став Г.Ващенко, який, потрапивши в російське середовище, не тільки не денаціоналізувався, а й зміцнився на національних позиціях. Він став членом української студентської громади академії (очолював її Андрій Левицький, брат архієпископа Парфенія, одного з перекладачів Євангелії українською мовою), і був її активним членом, організовуючи Шевченківські свята, на які запрошувалися студенти-українці Московського університету та видатні співаки українці. На одному з таких свят він читав доповідь, присвячену Тарасові Шевченку. Це не залишилося поза увагою керівництва. У 1902 році після організації чергового Шевченківського свята відбулася гостра розмова, а точніше, ректор "в дуже гострій формі відчитав" [12, с. 35] Ващенка та його товариша Білоуса. Безумовно, це не викликало ні симпатії, ні приязні до наставника, а тим паче бажання мати його за приклад для наслідування.

Не відсторонення від життя, не відхід від цього суєтного світу в іночество, а активна життєва позиція характерна Г.Ващенку як у цей період життя, так і в подальшому. Можемо припустити думку, що він уже сформований національно свідомою, волелюбною, думаючою людиною, не бачить себе ні серед вчених церковних діячів, ні серед тих, хто здійснює подвиг монашества, ні тим більше серед безмовного, покірного дрібного духовенства, яке змушене служити цілям великоруської шовіністичної політики царату. Але це аж ніяк не означає відмови від своєї світоглядної позиції, незважаючи на тривале перебування в Москві, де вже в 60-і роки XIX століття спостерігається "розквіт позитивізму, духом якого жила майже вся тодішня Росія" [13, с. 39]. Ні дух протесту, ні молодечий максималізм не дозволили переступити головного – основи єства – віри в Бога, яка так само, як і любов до України, буде визначальною в його житті.

Отже, видається правомірною думка про те, що Г.Ващенко надав перевагу педагогічній діяльності, а не священичій ще й тому, що вона дозволяла більш плідно працювати на терені національно-просвітницькому, плекаючи дух народу засобом виховання молоді.

Як би там не було, але протягом усього життя він буде поєднувати викладацьку роботу в світських та духовних навчальних закладах. Так, у 1903 році (після закінчення духовної академії) він – викладач української мови і літератури Полтавської єпархіальної жіночої школи. 1904 рік – викладач Кутаїської (Грузія) духовної школи, учні якої в березні 1905 року збунтувалися, "поставивши як одну з вимог щоб навчання в школі

проводилось грузинською мовою" [8, с. 68]. Школа на деякий час була закрита, організатори звільнені. Чи не був і Григорій Ващенко причетний до цих подій, бо того ж таки 1905 року він уже викладає в Полтавській комерційній школі та учительській семінарії на Шведській Могилі? І так аж до ректорства в Українській богословській академії (Мюнхен, 1950 р.), де до нього і приходить справжнє визнання європейського вченого-педагога.

Але повернемось у буремний 1905 рік. Ця російська революція, як зазначає О.Субтельний, дала "Україні бодай два докорінних покращення: проклала кінець ненависній урядовій політиці заборони української мови і дозволила українцям організаційно об'єднуватись" [14, с. 264]. Як результат – уже на початок 1906 р. виходить 7 українських газет (до цього було дві), з'явилося 17 українських видавництв (було два), було організовано "Просвіту". Український рух виявив набагато більший потенціал, ніж можна було чекати. Але приходить реакційний 1907 рік із запровадженням "надзвичайного стану". Заборона демонстрацій, військові трибунали, політичні партії ідуть у підпілля, українські клуби розпускаються, "Просвіті" дозволяється лише постановка п'єс, українські видавництва повністю зникають. Напередодні Другої світової війни антиукраїнська політика знаходить широку підтримку в Росії. Російський націоналізм набуває шовіністичного забарвлення. У 1908 році в Києві був заснований "Клуб руських националистов", програмним завданням якого було "вести суспільну й культурну війну проти українського руху на захист основ Російської держави в Україні" [14, с. 265].

Нема сумніву, що молода людина активної життєвої позиції не залишиться осторонь політичних подій у доленосний для Батьківщини час. І дійсно, Г.Ващенко розгорнув бурхливу суспільно-політичну діяльність, через що, як зауважує О.Коваль, мусив опинитися аж в Тіхвіні під Петербургом, аби уникнути переслідувань. Останньою краплею, яка переповнила терпіння властей, була публікація Ващенком у ліберальній газеті "Полтавщина" матеріалів розслідування, яке він провів ще з двома вчителями, про Бердянську екзекуцію під час придушення селянського заворушення. Сам Г.Ващенко пише про це так: "Стаття мала ті добрі наслідки, що "Полтавские ведомости"... припинили цькувати Короленка [15, с. 20]. В.Короленко перед цим випустив брошуру "Сорочинська трагедія", за яку зазнав переслідувань.

У Тихвіні Г.Ващенко продовжує педагогічну діяльність, працюючи в парафіяльній школі, а потім – у жіночій гімназії та реальній школі. А ще він захоплюється письменництвом. Саме в цей період з'являється його драма "Сліпий", оповідання "Самотній", "Феєрія", перша частина повісті "До

грунту", які 1912 року вийшли збіркою. А перед цим у 1907 році з'явилася збірка під назвою "Пісня в кайданах". Дуже плідний доробок як для початківця. Тим більше, що й критика відгукнулася схвально, високо оцінивши ці твори. Здавалося б, відтепер життя піде шляхом розвитку письменницького хисту, і літературна діяльність витіснить усі інші плани.

І знову несподіване рішення. Захопившись працями відомого російського лікаря-психолога Петра Лесгафта, Григорій Ващенко має намір серйозно зайнятися психологією та педагогікою. Треба сказати, що це захоплення з часом не мине. У своїх працях уже зрілий вчений-педагог Г.Ващенко поставить Лесгафта на друге місце після Ушинського, високо оцінюючи працю "Школьные типы", яка, на його думку, була гідним внеском у всесвітню психологію, зокрема у вивчення проблеми формування людської особистості "Він (Лесгафт – О.К.) стоїть на тому, що в людині треба відрізняти темперамент, тип і характер. Темперамент успадковується людиною при народженні, тип виробляється у неї вже в дошкільному та молодшому шкільному віці під впливом оточення та виховання, характер – це ті властивості, що вона виробляє у себе шляхом власної праці над собою на грунті темпераменту і типу" [8, с. 71–72]. Захоплюють Ващенка ідеї Лесгафта і щодо фізичного виховання, яке, на його думку, є не лише засобом формування волі й характеру, але й засобом вироблення вміння володіти власним тілом як знаряддям духу. У роботах Г.Ващенка про роль фізичного виховання у формуванні характеру та волі простежується вплив цього вченого.

Необхідно зауважити, що і духовна академія відіграла свою роль у зацікавленості молодого викладача психологією бодай уже тому, що в ній цей предмет викладався і викладався, мабуть, непогано, оскільки принаймні ще один випускник (за спогадами Ващенка) став ученим-педагогом і психологом. "Визначним послідовником Ушинського можна назвати також солідного вченого Каптерєва, вихованця Московської духовної академії. Йому належать такі праці як "Педагогическая психология" та "Дидактические очерки". Остання праця не загубила своєї вартості й тепер" [7, с. 71].

Отже, є намір серйозно зайнятися педагогікою та психологією, аби краще готувати майбутніх учителів (уся його професійна діяльність пов'язана з підготовкою вчительських кадрів), тим більше, що " в Росії, за винятком Лесгафтівських курсів, не було високих шкіл, що давали б педагогічну підготовку учителям середніх шкіл. В університетах не було навіть окремих катедр педагогіки. Такі катедри були лише в духовних академіях. Тому в багатьох випадках учителі середніх шкіл були зовсім не обізнані з педагогікою і педагогічною психологією, не розуміли психіки

дітей, часто викладали свої дисципліни сухо, формально" [6, с. 146–147].

Є воля, інтерес, знання і практичні набутки, але до втілення задуму лишається ще кілька років. Ще буде Г.Ващенко вчителювати у подільському селі Тульчині і продовжувати писати, друкуючись під псевдонімом Г.Васьківський, а в 1912 році повернеться на Полтавщину в Ромни, де викладатиме в жіночій гімназії, духовній семінарії та комерційній школі, весь час працюючи над поглибленням своїх знань з педагогіки та психології.

І лише після лютневої революції 1917 року він почне активно здійснювати свій задум, включившись у науково-практичну роботу зі становлення національної освіти в Українській Народній Республіці. Реалізує себе молодий вчений-практик на терені підготовки національних кадрів. "В той час з ініціативи товариства "Шкільна освіта" майже по всіх містах України були організовані спеціальні вчительські курси, організації цих курсів Г.Ващенко віддає всі свої сили і знання. Прилуки, Ромни, Хорол – це його терен дій" [16, с. 155]. А з кінця 1917 р. він уже викладає педагогіку та психологію в Полтавському учительському інституті, одночасно працюючи директором учительської семінарії на Шведській могилі. Він самовіддано, готує кадри для нової української школи, активно пропагує національні ідеї серед населення, всі сили, знання, зусилля волі, жар свого серця віддає для розбудови молодої держави, виховання національно-свідомих вчителів-патріотів. "Відданий повністю справі свого народу і його державності, незламний у своїх світоглядних національно-релігійних переконаннях, Григорій Ващенко вкладає всі свої знання і все своє єство в справу вишколу учительських кадрів і студентів, що відтак займуть відповідне місце в боротьбі за українську національну державу" [2, с. 3].

Про цей час Г.Ващенко згадує у роботі "Проект системи освіти в самостійній Україні": "Боротьба за національну школу в Україні почалась в скорому часі після лютневого перевороту. В Києві було організовано товариство Шкільної Освіти. В початку квітня 1917 р. воно скликало всеукраїнський Учительський З'їзд в Києві, який виніс важливі резолюції щодо організації української національної освіти" [7, с. 148]. Одним із завдань, яке поставив з'їзд, було створення в найближчому часі української школи, як за мовою викладання, так і її змістом "Як перший практичний крок реалізації цих постанов, з'їзд ухвалив організацію інструкторських курсів у Києві, що мали підготувати лекторів для курсів українізації" [7, с. 149]. І вже в червні 1917 року в Київ приїхали педагоги, делеговані повітовими та губернськими зборами. Ващенко теж був одним із делегованих ("на ці курси земська управа вирішила делегувати мене") [17, с. 75]. Лекції читали

"Грушевський Михайло і Олександр, Науменко, Василенко, Сушицький, Софія Русова та ін." [17, с. 77].

Наприкінці червня їх слухачі, ставши лекторами курсів українізації на місцях, взялися до впровадження ідеї української національної школи. "Курси відбувалися звичайно в найбільших залах, що були в містах. Але вони не завше могли вміщати всіх слухачів. Серед останніх, крім учителів сільських і міських шкіл, було багато священиків, були директори та інспектори" [7, с. 149]. Атмосфера надзвичайного піднесення панувала в цих аудиторіях. "Можу з повною відповідальністю сказати, що протягом своєї більше як 50-річної педагогічної праці я не читав в іншій авдиторії, що з таким захопленням слухала б лекції, як на тих курсах" [7, с. 149]. Г.Ващенко читає лекції в Прилуках, Ромнах, Лохвиці. Працює натхненно з великим піднесенням, оскільки щораз переконується в необхідності та успішності цієї справи. "Читаючи лекції, я переконувався, як глибоко закорінена в українській інтелігенції любов до своєї Батьківщини; а з другого боку, для мене стало ясним, що Україна, не зважаючи на довгі роки неволі, спромоглася здобути такі духовні вартості, які можуть бути міцною підвалиною для дальшого розвитку української культури" [17, с. 77].

Це був період романтичних сподівань і напруженої титанічної праці цілої когорти української інтелігенції – цвіту нації, яка побачила реальну можливість здійснення своєї мрії – побудови незалежної Української держави (Четвертим Універсалом Української Центральної Ради 22 січня 1917 року було проголошено самостійність України, повну її незалежність від Росії. Дослівно: "Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу" [18, с. 246–247]).

Ващенко із захопленням констатує той факт, що "вже з осени 1917 р. всі сільські школи за мовою і змістом викладання стали українськими. Українізувалось також багато шкіл і по містах і то не тільки початкових, а й середніх. Українськими стали вчительські семінарії та інститути. В 1918 р. багато професорів університетів перейшли на українську мову викладання. В Полтаві та Кам'янець-Подільському були засновані нові університети, в яких всі дисципліни викладались українською мовою" [7, с. 152]. В одному з них, а саме Полтавському Українському університеті, 1918 року Григорій Ващенко одержав посаду доцента.

Але спочатку (грудень 1917 р.) Ващенко – викладач педагогіки і психології Полтавського учительського інституту, перейменованого невдовзі в Інститут народної освіти. "Я з радістю прийняв це призначення" [17, с. 7]. Він повністю віддається роботі, якої, за свідченням самого вченого, було багато.

Влітку 1918 року влада організувала курси з перепідготовки вчителів (ідея трудової школи мусила бути втілена в життя), і всі викладачі педагогічних вузів були залучені до роботи на них. Ващенко згадує: "Зрозуміло, що більшовицька влада намагалась запровадити на тих курсах ідеї совєтського виховання і навчання, а перш за все – ідеї трудової школи". Але серед партійців мало було висококваліфікованих кадрів, "учителі середніх і вищих шкіл ставились з великим недовір'ям до більшовиків", в яких інтелігенція вбачала "грубу силу, що несе з собою крайні безчисленні страждання та біду". І з цієї причини "відділам народної освіти довелось запросити на лекторів викладачів учительських інститутів і взагалі людей, що займались питаннями теоретичної педагогіки, без особливого врахування їхніх політичних поглядів і напрямків" [8, с. 101]. "На змісті лекцій, що читались…, дуже відбився вплив різних педагогічних систем і течій Західної Європи та Америки. Зокрема, слід відзначити вплив таких педагогів: Кершенштайнера, Лая, Шарельмана, Гансберга, Зайделя, Дьюї і Монтесорі. З педагогів 18-го ст. особливо треба згадати Руссо і Песталоцці" [8, с. 101]. Керуючи педагогічними курсами у Шведській Могилі, Ващенко працює в Полтавському учительському інституті, "який восени 1918 р. злився з Полтавським українським університетом" [17, с. 55], де він і обіймає посаду доцента.

Для Ващенка це був період неймовірно напружений, але й солодкий відчуттям своєї потрібності, стовідсоткової задіяності, усвідомленням значущості своєї праці. Тим гіршим був 1919 рік, коли після репресій Червоної Армії, невеликої весняної відлиги австро-угорської окупації (відкрили українські гімназії, Академію наук), періоду Директорії, у серпні Полтавщину зайняли денікінці. "Літом 1919 р. праця в університеті була перервана. Полтаву зайняли денікінці і перетворили український університет у Полтаві на російську школу" [17, с. 55].

Необхідно зазначити, що А.Денікін, сповідуючи ідеї "єдіной нєділімой Росії", реставруючи російський монархізм, розпочавши наступ на Україну, громив усе, що мало дух українства: культурні організації, шкільництво, вів нещадну боротьбу проти української мови і культури, категорично заборонив призначати в адміністрацію осіб, відомих попередньою діяльністю в українських установах і запідозрених в українських симпатіях. "Позицію білогвардійців в українському питанні прямо висловив їхній провідний ідеолог Василь Шульгін, коли війська Денікіна захопили Київ: "Південно-Західний край (Шульгін відмовлявся користуватися словом "Україна" – Авт.) є російським, російським, російським… ми не поступимося ні перед зрадниками-українцями, ні перед катами-євреями" [11, с. 326]. Тому масові арешти і страти були звичним явищем.

Було заарештовано і Г.Ващенка як українського націоналіста. Тюрма… очікування розстрілу. "Через декілька днів після допиту я переведений у другий корпус до окремої камери, а це означало, що слідчий визнав мене за великого політичного злочинця, і що мені загрожує розстріл" [17, с. 56]. Але приходить несподіваний рятунок. Стараннями колишнього директора Роменської реальної школи Александрова до справи визволення Ващенка було залучено денікінського інспектора народних шкіл Полтавської губернії Лаврова, письменника Короленка, голову дворянства Герценвіга.

Свобода… але працювати нема де. Ващенко згадує, що українські школи всіх типів мусили припинити роботу. Вийшов наказ генерала Май-Маєвського, за яким державне утримання мали лише школи з російською мовою викладання. Це був смертельний вирок. Але рятівником українських шкіл стає українське суспільство, зокрема кооперативні товариства. Вони матеріально забезпечували школи, а організований при спілці споживчих товарів союз "Українська культура" здійснював ідейне керівництво, маючи відділи шкільної та позашкільної освіти і видаючи журнал "Українська культура", де, як згадує Ващенко, "вміщались статті переважно на педагогічні теми". У цьому часописі було опубліковано і статтю Г.Ващенка "Завдання освіти на Україні і творча школа". "Довідавшись про моє звільнення з в'язниці, спілка запропонувала мені посаду члена управи союзу і мені було доручено керівництво шкільною освітою" [17, с. 57].

Активно працює Г.Ващенко і в полтавській "Просвіті", при якій було організовано університетські курси, слухачами яких були "студенти Полтавського університету, що з приходом денікінців перейшов під керівництво росіян і не мав викладачів. Лекції на курсах читали професори Полтавського університету" [7, с. 153]. При "Просвіті" було організовано спілку української молоді "Молоде громадянство".

У грудні 1919 року Червона армія знову увійшла в Полтаву. "Після втечі денікінців я знову став керівником педагогічної школи у Шведській Могилі і відновив лекції в університеті". Здавалось би, життя увійшло в нормальне русло. Великого тиску, принаймні в освіті, з боку влади, як зазначав Ващенко, не спостерігалося. Але вже з літа тиск помітно посилився. "У Полтаві становище було дійсно напружене. Проводилась жорстока боротьба українців з большевиками, і ще не відомо було, на чийому боці буде перемога. Тому большевики заарештовували всіх, хто їм здавався небезпечним". Прийшли арештовувати і Ващенка. Але, як кажуть, не було б щастя, якби нещастя не допомогло. Факт перебування в денікінській тюрмі в одній камері з більшовиками позитивно вплинуло на рішення комісарів щодо подальшої долі підозрюваного. А сталося все

майже анекдотично. Коли арештованого Ващенка вже виводили з домівки, той поспіхом попросив дружину сходити до деяких осіб, серед яких він назвав і товариша Віктора. Зачувши це ім'я, чекісти запитали, звідки він його знає. Г.Ващенко відповів, що сидів з ним при денікінцях в одній камері. "Чекіст якийсь час подумав. А потім сказав: "Мы пока что вас не арестуем, но вы должны дать подписку, что никуда не выедете из Полтавы" [17, с. 41]. "Як виявилося потім, товариш Віктор був членом т. зв. Трійки, що вирішувала долю арештованих Чекою" [17, с. 42]. Підписку він дав, але добре розумів, що нова влада ще більш небезпечна, ніж попередня, і залишатися довго в Полтаві під її невсипущим оком не варто. Тому він за першої ж нагоди (початок 1921 р.) виїздить у містечко Білики, куди було переведено педагогічну школу із Шведської Могили. "Ця школа до 1920 р. містилась в 6-и кілометрах від Полтави на місці відомої в історії Полтавської баталії коло могили, в якій були поховані вбиті вояки. Вона мала назву "Школа на Шведській могилі". В 1920 р. большевики обернули прекрасне приміщення школи на концентраційний табір, а саму школу перевели в Білики Кобилянського повіту. Як керівник школи, я вжив всіх заходів, щоб між нею і місцевим населенням були найміцніші зв'язки" [7, с. 154].

Мабуть, у Біликах Григорій Ващенко відчув себе у більшій безпеці, бо, забувши про будь-яку пильність, розгорнув бурхливу культурно-просвітницьку та освітню діяльність. Майбутніх учителів він активно заохочує до глибокого вивчення психології. Так, під його керівництвом виготовляються спеціальні прилади для експериментів та проводяться психологічні дослідження. А в зразковій середній школі, яка існувала при педагогічній як база для практики студентів, апробовувалися передові методики західноєвропейської педагогіки. "Стоячи на національному ґрунті, школа в той же час використовувала кращі надбання західної педагогіки. Так в молодших класах зразкової народної школи застосовувалась метода навчання грамоти відомої італійки-педагога Монтесорі" [7, с. 155]. У години ж дозвілля студенти готували театральні вистави, влаштовували хорові виступи, вечори на честь видатних українських діячів, організовували концерти для жителів навколишніх сіл, сприяючи відродженню української культури, вихованню національної свідомості, збереженню душі народу, прагнучи не дати занепасти народному духові. "Це був період упертої і мужньої, часом жертовної боротьби, що її провадив український народ, переважно селянська молодь за національну освіту. В 1921 і 1922 рр. боротьба ця мала великі успіхи" [8, с. 43].

Звичайно, такий напрям роботи ішов у розріз з більшовицькими директивами, що відразу було помічено "політично підкутими комсомольцями",

які не забарилися зробити донос, і справа опинилась у прокуратурі. Можна припустити, що таких справ у прокуратурі було немало, і вона захлинулась у них, оскільки проста зміна місця проживання (переїзд до Полтави – 1923 р.) дає можливість Ващенку загубитись у вирі життя і на деякий час уникнути переслідувань.

Та й політика більшовиків дещо змінилася. Наштовхнувшись "на опір значної частини українського селянства як під час обох походів Червоної Армії в Україну (1918–1919 рр.), так і під час здійснення продрозкладки" [19, с. 24], а також зустрівши недовіру серед національної інтелігенції, зломити яку ніяк не вдавалося, більшовики мусили змінити тактику, вдаючись до українізації. Певно, що ця політика диктувалась не бажанням сприяти національному розвитку України, розквіту її культури, а потребою партії тримати під контролем цей процес, заганяючи його в бажані рамки. "Більшовики в перші роки революції силою обставин вимушені були піти на деякі поступки перед вимогами українського народу: дозволили викладати в школах українською мовою, вживати українську мову в державних установах та інше. Це була т. зв. "українізація" [20, с. 11–12]. Дух більшовицької українізації добре відчувається в тодішній періодиці. "Украинизация школы даже форсировалась Советской властью, предупреждавшей волеизъявление населения, для того, чтобы вопрос об языке изъять из области политической и классовой борьбы и поставить в плоскость деловой целесообразности.

И однако, националистические предрассудки и настроения среди украинского учительства мешают такому деловому разрешению вопроса украинизации" [21, с. 27].

Цей процес, як зазначає І.Дзюба, був непослідовним, здійснювався із зволіканням та застереженнями і супроводжувався "постійним балансуванням між боротьбою з "великоруським шовінізмом" і "українським буржуазним націоналізмом" [19, с. 24]. Чого варта бодай публікація того ж таки "товарища" Козелева в журналі "Работник просвещения" за 1921 рік: "То обстоятельство, что дело украинизации Советская власть должна проводить руками националистически настроенных учителей…, приводит зачастую к нежелательным результатам. Создается украинская школа по Грушевскому и его прославлением подвигов Запорожской Сечи, а не Советская школа…

При таких условиях Украинская школа во многих местах превращается в очаг национализма и контрреволюции…

Национально-буржуазные лозунги украинской "самостийности" еще не изжиты. До сих пор они находят еще благодатную почву в среде украинской интеллигенции, главным образом сельской (в частности в

среде учительства), не освободившейся еще от чада национальной народнической романтики" [20, с. 28]. Дух цієї публікації абсолютно відповідає настроям і стилю більшовицької політики.

Але попри все, уже перші документи української влади у справі українізації (декрет Раднаркому "Про заходи у справі українізації шкільно-виховних і культурно-освітніх установ" (27.8.1923 р.) та декрет ВУЦВК і Раднаркому УРСР "Про заходи рівноправності мов і про допомогу розвиткові української мови" (1.8.1923 р.) свідчать про послаблення удавки російського великодержавного шовінізму. І це дало багато для національно-культурного розвитку. Українізувалася преса на 89 відсотків, книгодрукування – на 88,5. Україна переживала бурхливе національно-культурне піднесення не завдяки більшовикам, а швидше всупереч їм. У протистоянні активізувалася національна еліта і сформувала феномен в історії, який називають "добою культурного піднесення України".

Опинившись такої пори в Полтаві, Григорій Ващенко знову у вирі наукового і політичного життя. "В інституті Народної Освіти (комунальному учительському) одержав посаду викладача на факультеті соціального виховання" [1, с. 4]. А вже "з 1925 року я працював як професор педагогіки та керівник педагогічної катедри при Полтавському Інституті Народної освіти, що потім був перетворений у Педагогічний інститут" [7, с. 62]. Щодо дати присвоєння професорського звання існують різні думки. Німецький педагог-дослідник Гьотц Хілліг (Магдебург), як зазначав Анатолій Алексюк у передмові до книги Г.Ващенка "Загальні методи навчання", виданої в Києві 1997 року, наводить 1925 рік. Сам же А.Алексюк, беручи за основу передмову О.Коваля до праці Г.Ващенка "Виховний ідеал", виданої в Полтаві 1994 року, датує цю подію 1927 роком. Цю ж дату наводить і О.С.Падалка у роботі "Григорій Ващенко – творець виховної системи нової національної школи". Професор О.Коваль тричі називає різні дати цієї події: у вже згаданій передмові це 1927 рік, у виступі на установчому конгресі Всеукраїнського педагогічного товариства імені Григорія Ващенка – 1925 рік [2, с. 3], і 1926 рік – у статті "Григорій Ващенко. Видатний педагог, психолог, теолог" [1, с. 4].

Схиляємося все ж до думки, що ця подія відбулася таки 1925 року бодай тому, що ця дата повторена у трьох різних джерелах, і що найголовніше – одним з них є праця самого Григорія Ващенка.

Отже, Г.Ващенко стає керівником кабінету соціальної педагогіки, а потім завідуючим кафедри, яка в цей час займається дослідженням дитячого колективу за системою харківського педагога Залужного. "До 1931 р. в керівництві освітою відігравали велику ролю три особи: Соколянський, Залужний і Попов Олександр. Це була об'єднана група, що поставила своїм завданням розбудувати освіту і виховання української молоді на

засадах рефлексології, їм здавалося, що саме ця течія в науці про людину найбільше відповідає духові марксизму-ленінізму" [6, с. 159]. Ці вчені зводили всю поведінку людини до рефлексів умовних і безумовних, "себто до чисто фізіологічних процесів. Але законам рефлексії підлягає не тільки поведінка окремої людини, але й життя суспільства. Тому названі вище особи відрізняли рефлексологію особистості і рефлексологію колективу. Відповідно до цього вони поділяли педагогіку" [6, с. 159].

Дуже зручна теорія особливо для тоталітарної системи. Людина не що інше, як купа рефлексів. Виробляй потрібні – і готові гвинтики в умілих руках, що і потрібно було державі. Недарма ж вона так підтримувала цю ідею – видавався окремий журнал, де основними авторами (публікації у кожному номері) були вже названі особи. До слова буде сказано, що і Соколянський, і Залужний стануть жертвами більшовицького терору. "При зміні "генеральної лінії партії" в галузі освіти не зуміли швидко пристосуватися до неї" [22, с. 51].

Приблизно в цей період Г.Ващенко ближче знайомиться з Макаренком – керівником дитячої колонії в Ковалівці. Знав же А.Макаренка Г.Ващенко ще раніше. Збереглися його спогади: "Російське і зрусифіковане вчительство пробували боротись з українським рухом (1917–1918 рр. – О.К.). Вони творили російські вчительські спілки і намагались протидіяти українським. В Полтаві завзято боровся з українцями член російської вчительської спілки А.Макаренко" [7, с. 152]. Це був період, коли Макаренко завідував школою в Полтаві. Особисто вони познайомились у 1919 р. "Зустрівся з ним (Макаренком – О.К.) на педагогічних конференціях, де дебатував з ним про виховання, був у керованій ним колонії ім. Горького" [15, с. 182].

Цікаво, про що міг дебатувати працівник державного закладу, покликаний вивчати досвід працівника, який уособлював досягнення офіційної педагогіки, досвід, який влада подавала як взірцевий? "Большевики визнають Макаренка за найвидатнішого і найпослідовнішого педагога-комуніста… Найавторитетніші комуністи, а особливо органи большевицького терору ставились до нього з повним довір'ям" [15, с. 196–197]. Заради справедливості мусимо зауважити, що Ващенко вважав Макаренка людиною непересічною. "Він мав великі здібності як письменник і як педагог-практик. Щодо теоретичних поглядів його в галузі педагогіки, то тут на Макаренкові шкідливо відбилась його самовпевненість, що мала характер самозакоханости, а також відсутність об'єктивности і найменшої критичности до своїх власних думок" [14, с. 391].

Якщо навіть припустити факт особистого несприйняття чи несимпатії, то все ж не можна заперечити, що Макаренко був фетишем більшовицької педагогіки, особою, яка втілювала її досягнення і на яку влада, так би мовити, "робила ставку". Це було обличчя, це був приклад, це було досягнення. То які ж могли бути дебати? Відповідь дає сам Ващенко: "У своїх виступах я доводив, що поступ педагогіки можливий лиш на грунті досягнень, що їх має всесвітня педагогіка. Заперечував я також методи виховання, що про них доповідав Макаренко, доводив, що вони мають характер військової муштри…" [15, с. 193]. Смілива як на той час і думка про залучення надбань світової педагогіки та і заперечення методу муштри теж вимагало неабиякої відваги. У державі тоталітарного режиму бути прихильником виховання людини, що шанує свою особистість і особистість іншого, було ризиковано. Ващенко ж не боявся доводити, що методика Макаренка націлена не на розвиток свідомості колоністів, а на вплив на їх почуття з метою перетворення на зручне знаряддя в руках командира. Звичайно, це дуже побіжний погляд на протиріччя у поглядах цих двох представників української педагогіки, але вже і цей матеріал дає можливість зрозуміти, що для Ващенка робота з вивчення і узагальнення педагогічного досвіду як Залужного, так і Макаренка, не була захоплюючою і такою, що приносила задоволення, справою. Це був офіціоз, від якого нікуди було подітися.

У той же час існував інший досвід: керівника колектора (приймальник і розподільник) безпритульних Бориса Ольшанського, з яким Ващенко познайомився в Полтаві. Це надзвичайно здібна, працездатна і "дуже чула людина, пройнята любов'ю до обездолених дітей" [15, с. 188]. Він зумів так організувати роботу (без тиску, солдафонщини і жорстокості), що діти практично не тікали з розподільника. Або ж досвід Бударина – керівника дитячого будинку, що "з огляду на свої розміри і організацію називався містечком. …Людина розумна, організована і практична. Бударіну пощастило так організувати їх (вихованців – О.К.) працю, що вона не обтяжувала, а цікавила їх. Господарство давало значні прибутки, які йшли на користь дітей. Вони добре харчувались і гарно одягались. Зовнішнім виглядом дівчата, що виховувались у містечку, дуже нагадували колишніх інституток. У будинку також проводилось навчання за шкільними програмами" [15, с. 189].

Захоплювався Г.Ващенко і роботою Христини Данилівни Савченко – завідувачки дитячим будинком у Біликах. "Це була виняткова людина, що цілком віддавала себе безпритульним дітям. Їй не потрібні були жодні теорії, вона зовсім не цікавилась тим, чи дитячий будинок найбільше відповіда завданням комуністичної освіти, чи ні. Вона всією душею

співчувала нещасним безпритульним дітям, не жаліючи ні часу, ні сил, прикладала всіх зусиль, щоб полегшити їх долю" [15, с. 187].

Отже, Ващенко – у вирі педагогічного життя. Він повністю занурений у проблеми школи та шкільництва. Досліджує, вивчає, приймає чи не приймає, сперечається, дебатує, захоплюється чи розчаровується і активно працює над своєю фундаментальною працею "Загальні методи навчання", яка 1929 року виходить у Харкові і стає підручником для студентів педвузів та настільною книгою вчителів і працівників дошкільних закладів, оскільки проблема методів навчання на різних етапах освіти є однією з найвагоміших і вічно актуальних проблем педагогіки. "Його (Ващенка – О.К.) міркування та рекомендації щодо суті методів навчання, їх вибору і застосування вчителем у своїй абсолютній більшості є слушними і для сучасної школи, для її учнів і вчителів, усіх педагогів України", – зауважує доктор педагогічних наук, академік Академії Наук Вищої школи України Анатолій Алексюк [36, с. 10].

Робота знайшла широке визнання вчителів-практиків, про що свідчать відгуки та рецензії, вміщені у тогочасній педагогічній періодиці [1, с. 4]. Здавалось, для Г.Ващенка все складалося непогано: активна науково-педагогічна та дослідницька робота, задіяність і визнання (1931 року йому доручають ще й керівництво аспірантською групою). Але це оманлива видимість благополуччя. Давно вже відсутні душевний спокій і рівновага. Суспільне життя України, з яким тісно пов'язане життя цього вченого, давно вже штормить і з кожною хвилиною буря наростає: колективізація (1929 р.), а з нею і розкуркулення породили нечуваний сплеск безпритулля, злиднів і бандитизму. "Батьків арештовували, а жінок і дітей вивозили навіть узимі на околиці села, в яри й провалля, забороняючи іншим селянам дати їм притулок. У таких умовах діти залишались без батьків і, рятуючи життя, часто йшли в місто. Удень вони, переважно, вештались по базарах, намагаючись щось украсти у торговок, або витягнути продукти чи гроші в покупців, що зазівались. При цьому безпритульні часто діяли організовано" [28, с. 61]. І це на тлі ліквідації владою дитячих будинків. "Приблизно в 1926–1927 рр. були ліквідовані дошкільні містечка в Києві, Одесі і Полтаві. Ще раніше було закрито багато дитячих будинків по селах і містах" [15, с. 189].

А за цим ішли чорні роки голодомору (1932–1933 рр.). Якщо "в 1921 році большевики навмисне організовували в Україні голод, від якого, переважно в південній Україні, загинуло не менше двох мільйонів людей" [28, с. 42], то голод 1933 року було організовано по всій Україні. Це було тотальне нищення народу. Гинули переважно селяни, вимирали цілими селами. У містах лютували НКВдисти, які заарештовували "численних

українських інтелігентів не тільки за антикомуністичну діяльність, а й просто тому, що вони, на думку московських чекістів, могли бути небезпечними для большевицької системи" [28, с. 42].

Шкільництво теж не оминула ця хвиля. На відповідальну роботу в школи та керівні органи освіти уже висувалися робітники від станка, аби стати "освежающей струей в застарелом организме наших школ" [24, с. 38]. Педагогічна періодика тих часів рясніє радісними рапортами:

- "Ишимский окроно в деле выдвижения рабочих в учреждения народного образования достиг значительных успехов. В аппарат окроно выдвинут рабочий железнодорожник на должность окружного инспектора политпросвета. На заведование школами повышенного типа (ШКМ, семилетки) выдвинуто 8 человек, на заведование детдомом и интернатом – 2 чел." [25, с. 39].

- "В НКП к общему числу сотрудников аппарата выдвиженцы составляют 10%, а к ответственным работникам – около 20%" [26, с. 39].

Доходило до анекдотичних ситуацій, фарсовість яких видавалася за мудрість і розумність дій керівництва: "Так тов. Гарман, работница-котельщица, выдвинута на зав. Балетным техникумом. Она хотела познакомиться с работой. Спецы техникума посоветовали ей изучить историю танца и научиться самой танцевать", – обурюється діями спеціалістів-працівників технікуму "обследователь" В.Кулепетов [26, с. 39].

Відкрито звучали заклики безсоромно цинічні і жорстокі. "В советский аппарат необходимо влить свежую рабочую силу, которая бы заменила вычищенных бюрократов, волокитчиков и вредителей" [26, с. 39]. Репресивна машина тоталітарного режиму запрацювала, маховик розкручувався з наростаючою силою, ніздрі люмпену лоскотала свіжа кров. І в цій атмосфері – Харківський процес проти Спілки Визволення України і Спілки Української Молоді (березень–квітень 1930 р.), на якому головним підсудним був віцепрезидент Академії наук академік Сергій Єфремов. Це судилище стало "сигналом до жорстокого переслідування всього, що носило виразно національний характер" [16, с. 156].

На царині української педагогіки Г.Ващенко був достатньо помітною фігурою з яскраво вираженим національним колоритом. І недремне око НКВД не оминуло і його. "В кінці 1933 р. я несподівано для себе був обвинувачений в буржуазному націоналізмі і, як "ворог народу", звільнений з інституту". "Формально Г.Ващенку інкримінували "шкідництво" у формі… байдужості щодо реагування на "основоположні" партійні постанови з питань педагогіки. Відомі свідчення як про контакти педагога з особами, що проходили у сфабрикованій НКВД справі СВУ, так і про буцімто його членство в СВУ (Спілка Визволення України – О.К.), що потребує додаткового вивчення.

Звільняли Г.Ващенка під галас, що його увиразнює вже назва статті тодішнього ректора пединституту П.Койнаша: "До кінця викрити рештки контрабанди в пединституті" [27, с. 8]. Цей процес супроводжувався нищівною критикою його праці "Загальні методи навчання". Книгу було вилучено з ужитку, заборонено і знищено.

Два роки безробіття й цькування. Можна лише уявити, що пережила родина без засобів до існування, щохвилини чекаючи арешту, зазнаючи постійних переслідувань. Зараз ми вже маємо уявлення про весь жах становища людей, які потрапляли до жорен НКВД. Не одному з них було "зламано хребта". Як же вистояв Г.Ващенко? Важко сказати. Спогадів украй мало. Але й ті малі крихти, що розкидані по різних працях вченого, багато про що говорять. Ось хоч би й це: "Мені згадується виконання українських дум і пісень Дмитром Ревуцьким. Це було 1934 р. Ревуцький приїхав до своїх родичів у Полтаву. Родичі влаштували родинну вечерю й запросили на неї мене" [29, с. 90]. Очевидно, не переривався духовний зв'язок з національно-свідомою інтелігенцією Полтави. Мабуть, не лише клопоти про хліб насущний та тривога за долю рідних, але й свята, нехай маленькі, але все ж таки свята душі та дружньої підтримки (не злякалися – запросили) були характерні для цього періоду життя Г.Ващенка.

Але зашморг затягувався. Проти Г.Ващенка було порушено справу. Необхідно було тікати з України. І от 1936 року переїзд до Росії, де він одержує посаду професора та керівника кафедри педагогіки при Сталінградському педагогічному інституті. Г.Ващенко з родиною оселяється в студентському гуртожитку. До побутових незручностей він звик, бо так само жив і в Полтаві, але важко було змиритися із загальним занепадом школи, який тут спостерігався. "Впала дисципліна, а з нею і рівень навчання. Учні, не шануючи батьків, не шанували і своїх учителів. Керівну ролю в школі посідають комсомольські і піонерські організації, що часто тероризують учителів і знущаються з них" [28, с. 57]. Часто зі студентами відвідуючи під час практики місцеві школи, він ставав очевидцем сцен приниження учнями вчителів, які потім наведе як приклад руйнації моралі у роботі "Мораль християнська і комуністична". Таких жахливих випадків порушення шкільної дисципліни і знущання з учителів, як згадує Г.Ващенко, йому не доводилося спостерігати в Україні, оскільки більшовикам не вдалося, незважаючи на всі зусилля, докорінно знищити традиційну родинну мораль серед української молоді. Проблема була настільки серйозною, що врешті привернула до себе увагу, і в 1939 році на з'їзді комсомолу в Москві приймається рішення про зміцнення авторитету вчителів і батьків, "й цим піднести рівень шкільної дисципліни і навчання. Але ліквідувати наслідки розкладницької роботи, що проводилась понад

20 років, не легко, тим більше, що засади московсько-большевицької ідеології не змінились" [28, с. 60].

Гнітючу атмосферу в шкільництві посилювало суспільне заціпеніння перед жахіттям "єжовщини" (1937–1938 рр.). "В 1937 році розпочалась і розгорнулась по цілому СССР, а особливо на Україні, страшна "єжовщина", жертвами якої стали мільйони людей" [28, с. 68]. "В цілому в СРСР було розстріляно бл. 300000 осіб, а заслано до концтаборів бл. 3 500 000… Масові арешти пройшли на провінції серед викладачів вузів, вчителів, лікарів, агрономів, інженерів, техніків, робітників і селян" [30, с. 615].

Але і в такій гнітючій атмосфері всепоглинаючого жаху Г.Ващенко продовжує наукову роботу. У 1939 році з'являються праці "Сообщающая беседа. Место сообщающей беседы в процессе обучения" (ж. "Советская педагогика") та "Детские вопросы в форме "почему?". К критике учения Пияже в связи с вопросом о воспитании мышления дошкольников. ("Ученые записки Сталинградского пед. института").

До Полтави Г.Ващенко повертається 1940 року. Що уможливило це? На цю пору уже засуджена "єжовщина", влада демонструє певну лояльність. Унаслідок домовленостей Рібентропа–Молотова (1939 р.) Західна Україна входить до складу УРСР. "З Москви прийшли інструкції з дозволом полоскотати національні почуття жителів Західної України, створюючи нові патріотичні пісні про щасливе і вільне життя України як рівної між рівних країни Рад" [2, с. 3].

Г.Ващенко скористався цим моментом і повернувся до Полтави на свою рідну кафедру педагогіки, де відновив працю керівника аспірантської групи, яка під час його відсутності припинила своє існування.

1941 рік. Німецька армія окуповує Полтаву. Що почуває Г.Ващенко в цей час? А що мусить відчувати людина, яка все життя пильнувала, аби не потрапити в катівні існуючого режиму, і раптом з'являється перспектива знищення ненависної влади? Що мусив відчувати вчений, орієнтований на гуманістичну європейську та національну педагогіку і змушений працювати в системі авторитарної педагогіки, і з'являється бодай найменша надія на можливість розбудови української національної педагогіки? Врешті, що мусить почувати патріот, коли окупантам його Батьківщини (а більшовиків він завжди мав за окупантів) загрожує смертельна небезпека?

Ілюзії незалежності, ілюзії свободи, ілюзії самостійності. Ішла сила, яка оголосила війну комуністам… а заодно і цілим народам. Але спочатку були ілюзії. Тому-то Західна Україна квітами зустрічала ці війська, маючи їх за визволителів від радянського терору, а ще кілька років перед цим радіючи приєднанню до Радянського Союзу, – теж ілюзія. Разом з німецькими військами пробиралися назад на Україну ті, кому вдалося

утекти на Захід, рятуючись від червоної смерті. Вони мали надію, що для України з'явився шанс.

Були такі надії і у Г.Ващенка. Тому-то і працює редактором газети "Голос Полтавщини". Він "перебуває на такому ж становищі, що й такі відомі редактори українських газет тодішньої окупаційної пори, як видатні письменники І.Багряний чи У.Самчук. Усі вони видавали газети не для фашистського окупанта, а для духовно-інформаційних потреб українського люду, що мусить, зрештою, звільнитись як від більшовизму, так і від німецького фашизму" [27, с. 8]. У цей же період він працює і як науковець: осмислює, зокрема, розвиток педагогіки і школи в Радянському Союзі, досліджуючи такі теми, як "Освіта на Україні за часів большевизму" та "Вплив большевизму на психіку українського народу". "Той факт, що про здійснюване педагогом дослідження окупаційні власті поінформували райхміністерство виховання та навчання, як – саме в порядку інформації – пробували звернути увагу на нього й деяких інших ідеологічних інстанцій, відповідальних за наведення в Україні "німецького порядку", є зовсім зрозумілим і, всупереч політично-спекулятивним домаганням негативно наставлених до Г.Ващенка деяких дослідників, не може служити сам по собі якоюсь інкримінацією проти вченого. Тим більше, що в цьому дослідженні, гостро викривальному стосовно більшовицьких настанов у галузі освіти, якесь вихваляння гітлерівського "орднунгу" в освіті та вихованні, звичайно, відсутнє" [27, с. 8–9]. Тим більше, що Г.Ващенко дуже реалістично оцінював дії нових окупантів і називав їх політику "безглуздою антиукраїнською" [31, с. 150].

У 1943 році Г.Ващенко залишає Полтаву, перебирається до Києва, а звідти шлях проліг у Моршин, потім через Лемківщину, Австрію (1944 р.) до Німеччини (1945 р.), в її американську зону. Дорога тривалістю майже в три роки. Певно, що були і "біженські пригоди", і поневіряння, а іноді випадала і несподівана поміч: "…відступаючі німецькі вояки часто допомагали втікачам, без всякої формалістики брали їх на потяги або на вантажні авта, часто навіть годували їх" [32, с. 84]. Відбулося і принагідне знайомство у Галичині з боротьбою Української Повстанської Армії, яка велася як проти німців, так і проти "совєтів". "Гаслом УПА є "Бог і Батьківщина". Отже, мотив патріотизму тут органічно поєднується з мотивом релігійним. Це надає визвольній боротьбі високого ідейного змісту. Відновлюються традиції козацьких часів, коли українці протягом століття з надзвичайною стійкістю й героїзмом боролися за народ хрещений, за віру християнську" [32, с. 96]. Мужністю, лицарством, організованістю, дисципліною та блискучим вишколом вояків захоплювався Г.Ващенко, неодноразово згадуючи їх у своїх роботах і подаючи як взірець

для виховання української молоді. "Із бувших пригнічених польською неволею селян виховувався новий тип людини: сміливої, мужньої, фізично міцної і вправної людини, пройнятої любов'ю до своєї Батьківщини й готової пожертвувати для неї своїм життям" [32, с. 97].

Дорога з України… Хто може зараз з абсолютною достовірністю описати, якою ціною далась вона тому, хто так любив свою Батьківщину? Хто може певно сказати, що було передумано і скільки душевних мук пережито? "Григорій Ващенко з болем серця залишав Україну", – згадує Омелян Коваль (очевидно, ця тема мала місце у його розмовах з учителем). З болем серця… Певно, що з болем, бо відчувало ж воно, що більше ніколи (яке жахливе слово) не ступить його нога на рідну землю, не замилується око любим серцю краєвидом. Ніколи… Але вибору не було, бо нічого доброго не можна було чекати від "поновної окупації України та включення її в совєтську імперію" [3, с. 44]. Тому з родиною та іншими такими ж, як він, інтелігентами, яких на Україні чекала лише смерть від рук радянських катів, опиняється в німецькому таборі для "переміщених осіб". І від цього моменту аж до смерті – двадцять два роки (з 1945 по 1967 рік) – еміграція. Що це за роки? Якщо характеризувати їх коротко, то це напружена інтелектуальна робота, період інтенсивної творчої праці.

У Німеччині (західній її частині) діяв чи не найпотужніший на той час у Європі український емігрантський науковий осередок. "Більшість українських учених, як із давніх еміграційних осередків, так із усіх українських земель опинився в Західній Німеччині, головне в Баварії" [33, с. 915]. Ціла когорта істориків (М.Андрусяк, Д.Дорошенко, В.Дубровський, Б.Крупницький, Д.Олянчин, О.Оглоблин, Н.Полонська-Василенко, П.Феденко та ін.), архітекторів (В.Козловська, П.Курінний, М.Міллер. Я.Пастернак, Л.Чикаленко, В.Щербаківський та ін.), філологів (П.Ковалів, К.Киселівський, В.Лев, Я.Рудницький, Ю.Шерех та ін.), літературознавців (Л.Білецький, П.Зайцев, М.Глобенко, В.Міяковський, П.Петренко та ін.), географів і геологів (М.Дольницький, М.Єфремов, Г.Закревська, В.Кубійович, М.Кулицький, Ю.Полянський та ін.), філософів і психологів (О.Кульчицький, І.Мірчук, Д.Чижевський, М.Шлемкевич, В.Янів, В.Рудко та ін.), біологів (О.Архимович, В.Бригідер та ін.), хіміків (М.Зайцев, М.Закоморний, С.Комарецький), фізиків (З.Храпливий), математиків (П.Шулежко, В.Чудінов-Богун), а також медиків, лісознавців, економістів, правників, істориків, соціологів, педагогів, мистецтвознавців волею долі опинилися в одному місці в один і той же час. "Велике скупчення українських вчених спричинило науковий рух" [33, с. 916]. Відновлює роботу Наукове товариство ім. Шевченка, "користуючись з того, що більшість членів і голова І.Раковський опинилися на еміграції" [33, с. 915]. Григорій Ващенко був членом цього товариства.

Неоціненним є внесок товариства у розвиток української культури як на Батьківщині, так і в еміграції. Знаходячись далеко від України, науковці не тільки зберігають, пропагують, а й примножують її надбання. На думку одного з провідних культурологів України Івана Дзюби, "великим здобутком української культури стало видання науковцями еміграції за матеріальної підтримки всієї громади двотомної (у трьох книгах) "Енциклопедії Українознавства" з тематичним оглядом – зокрема – галузей української культури і мистецтва. У ній описано і систематизовано величезний масив української культури" [34, с. 12].

1945 року в Західній Німеччині відновлює свою діяльність Українська Вільна Академія Наук (УВАН), "що зв'язує свою роботу з традиціями Всеукраїнської Академії Наук" [33, с. 916]. Мюнхен стає центром наукового і політичного життя української еміграції. Саме тут наприкінці 1945 року Григорій Ващенко обіймає посаду професора педагогіки в Українському Вільному університеті, а в 1950 році стає ректором Богословської Академії Української автокефальної православної церкви, де попередньо він мав професорську посаду.

У ці ж роки Г.Ващенко стає ідеологічним та духовним наставником Спілки української молоді, яка в 1946 році відновила на чужині свою діяльність після її розгрому в Харкові ("харківський процес", 1930 рік). Григорій Ващенко став Ідеологом, педагогом-наставником для цілого покоління української молоді не тільки в Німеччині, а в "10 країнах світу на чотирьох континентах" [2, с. 3]. Він виголошував промови, робив доповіді, читав лекції відвідував літні табори, дописував до журналу "Авангард", який видавала Спілка. Його праці (як статті, так і фундаментальні роботи – "Виховний ідеал") жваво обговорювались і використовувались у практичні діяльності. Ось як про це згадує Омелян Коваль: "Мені довелося протягом тридцяти років очолювати спілку української молоді спочатку в Бельгії, а відтак протягом двадцяти років в цілій діаспорі, то педагогічні і психологічні праці проф. Г.Ващенка були основним джерелом у трактуванні і розв'язанні виховних питань, з якими стрічалась Спілка української молоді у світовому масштабі" [2, с. 3]. До найважливіших праць, якими послуговувалась Спілка, належить "Виховний ідеал", "написаний ним на замовлення Центрального Комітету СУМ в кінці 1940-х років, ця праця була випущена циклостилевим способом в двох частинах в 1950 році в Мюнхені" [2, с. 4]. Видавництвом СУМ було випущено цілу серію брошур ("Виховання волі і характеру", "Основи естетичного виховання", "Завдання виховання української молоді", "Релігія і майбутнє людства", "Виховання мужности і геройства", "Виховання любови до Батьківщини", "Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру", "Виховна роля мистецтва",

"Основи естетичного виховання"), які слугували національному вихованню молоді української діаспори.

Але не лише виховання молоді поза межами Батьківщини мав на увазі Г.Ващенко, творячи модель виховного ідеалу. Він розмірковував про людину нової формації – громадянина незалежної України, про яку мріяв, у яку вірив і час якої пророкував. Цей образ він створює не на порожньому місці, а вибудовує з урахуванням культури українського народу, його ментальності, освітньо-виховних традицій та аналізуючи європейський освітній досвід починаючи від стародавнього світу, позаяк бачив Україну європейською країною.

Концепція образу ідеальної української людини будується на широкій історико-філософсько-педагогічній та етно-соціо-культурній основі. Варто лише перелічити авторів, на праці яких тією чи іншою мірою спирається Г.Ващенко, щоб визнати серйозність підходу до проблеми, а заодно і широту інтересів автора та високу його освіченість. Як зазначає один з дослідників творчості Г.Ващенка В.Довбня, "свідченням високої вченості Г.Ващенка є те, що він спирається на твори грецьких філософів Сократа, Платона, Аристотеля, а також послідовників Платона – неоплатоніків. Орієнтується у давньоіндійській філософській думці, в творчості давньоримських мислителів Цицерона, Плінія, Овідія, Сенеки. Використовує праці Юстина, Аврелія Августина (Блаженного), Іоанна Дамаскіна, Єфрема Сирина, Томи Аквінського. Посилається на праці багатьох західноєвропейських мислителів Відродження й Нового часу, німецької класичної філософії. Послуговується творами українських філософів, зокрема Г.Сковороди та П.Юркевича" [35, с. 79].

Солідна філософська підготовка, глибокі знання психології, педагогіки, історії, літератури позначилися на якості наукових праць вченого. Вони завжди глибокі, концептуальні, багатоаспектні, систематизуючі, що й дає можливість сягати сутнісних глибин проблеми. Різнобічність наукових інтересів Г.Ващенка засвідчує хоча б і принагідний перелік деяких праць. Для прикладу: "Нотатки про естетику (Платон про красу)", "Психологія в СССР", "Релігія і філософія індусів", "Християнство і майбутнє людства", "Кант про вічний мир", "Колгоспне рабство", "Олександр Македонський", "Темперамент та емоції", "До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині. 1917–1924 рр.", "Дмитро Іванович Дорошенко (укр. історик)".

Але головний предмет дослідження – педагогіка. Г.Ващенко прагне зробити свій внесок у створення української національної педагогіки. Він досконало вивчає систему освіти Західної Європи, Америки, а також традиції виховання, починаючи ще з часів "до хрещення Руси-України". В поле його наукових інтересів потрапляють системи спартанського та

атенського виховання та система виховання княжого періоду. Він вивчає українську літературу та усну народну творчість, досліджуючи історію формування виховного ідеалу українця в різні часи та епохи, аналізує вчення святого Юстина і Платона, Аристотеля і Сократа, неоплатоніка Блаженного Августина і релігійно-філософську систему "найавторитетнішого богослова періоду схоластики" Томи Аквінського, вчених-концептуалістів і представників нової європейської філософії Ляйбніця, Гегеля, Ніколая Кузанського, а також Піко делла Мірандоли, Петра Рамса, Джордано Бруно, філософа-ідеаліста Берклі. Вивчаються християнські засади нової філософії (Декарт, Ляйбніц, Берклі, Руссо, Кант, Фіхте, Шелінг, Гегель, Сковорода, Юркевич). Не оминає своєю увагою Г.Ващенко англійських філософів-матеріалістів Гоббса, Бекона, німецьких філософів-ідеалістів Шопенгауера та ірраціоналіста Ніцше. Вражає широта залучення філософського матеріалу і глибоке знання та використання богословської літератури. Що ж стосується американських та європейських педагогів та психологів, то це вільне володіння матеріалом, глибокий концептуальний аналіз поглядів і систем.

Глибина знань, системність бачення проблем вводить Г.Ващенка в коло найвизначніших учених-педагогів Східної Європи, що й змушує нас уважніше придивлятися до цієї постаті.

Література

1. Коваль О. Григорій Ващенко. Видатний педагог, психолог, теолог // Основа. – 1994. – 15 лютого.
2. Коваль О. Християнські принципи педагога Ващенка // Вечірній Київ. – 1995. – 27 вересня.
3. Коваль О. Григорій Ващенко – педагог, людина, державник // Визвольний шлях. – 1996. – Кн. 1, 1 січня.
4. Коваль О. Григорій Ващенко – творець української виховно-освітньої системи // Визвольний шлях. – 1992. – Кн. 8, серпень.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал. – Полтава, 1994.
6. Ващенко Г. Виховання пошани до батьків і старших // Визвольний шлях. – 1954. – Кн. 10.
7. Ващенко Г. Проект системи освіти в самостійній Україні // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997.
8. Ващенко Г. Основні лінії розвитку совєтської педагогіки і школи // Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.
9. Флоровський Г. Пути русского богословия. – К., 1991.
10. Власовський У. Нарис історії Української Православної Церкви. – Т. 3. – К., 1998.
11. Субтельний Орест. Україна. Історія. – К., 1991.
12. Онацький Є. Українська емоційність // Українська душа. – К., 1992.
13. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині //

Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 1.

14. Ващенко Г. Праці з педагогіки та психології. – К., 2000.

15. Ващенко Г. Педагогічна наука в СССР // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997.

16. Падалка О. Григорій Ващенко – творець виховної системи нової національної школи // Падалка О., Нісільчук Л., Смолюк Ю. Педагогічні технології. – К., 1995.

17. Ващенко Г. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 5.

18. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 6.

19. До історії національних рухів у Полтаві і на Полтавщині // Визвольний шлях. – 1955. – Кн. 7.

20. Винниченко В. Відродження нації (Історія української революції [марець 1917 р. – грудень 1919 р.]). – Частина ІІ. – Київ–Відень, 1920.

21. Історія української літератури ХХ століття / За ред. Дончика. – Кн. І. – К., 1998.

22. Ващенко Г. Хвороби в галузі національної пам'яті // Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.

23. Козелев В. Задачи Всеработпроса на Украине // Работник просвещения. – 1921. – № 7.

24. Соколов В. В наркомпросе // Работник просвещения. – 1930. – №15–16.

25. Лебедев М. В наркомпросе // Работник просвещения. – 1930. – №15–16.

26. Кулепетов В. В наркомпросе // Работник просвещения. – 1930. – №15–16.

27. Погрібний А. Видатний національний педагог Григорій Ващенко. – К., 2003.

28. Ващенко Г. Мораль християнська і комуністична // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997.

29. Ващенко Г. Виховання любови до батьківщини (націоналізм і інтернаціоналізм) // Вибрані педагогічні твори. – Дрогобич, 1997.

30. Енциклопедія українознавства. – Т. 2. – Львів, 1993.

31. Ващенко Г. Третє покоління // Хвороби в галузі національної пам'яті. – К., 2003.

32. Ващенко Г. Психологія вовка // Виховання волі і характеру. – К., 1999.

33. Енциклопедія українознавства. – К., 1995.

34. Дзюба І. Українська культура "в контексті української" культури // Українська культура: Лекції / За редакцією Дмитра Антоновича. – К., 1993.

35. Довбня В. Григорій Ващенко про філософські засади виховного ідеалу в СРСР // Сіверянський літопис. – 2005. – №2–3.

36. Алексюк А. Текстовий аналіз головного твору Григорія Ващенка // Ващенко Г. Загальні методи навчання. – К., 1997.

Н.М.Дмитренко

"Фронт ідеологічного шкідництва" – місцеві музеї Північного Лівобережжя (30-ті роки XX ст.)

Попри всі намагання політичного керівництва держави створити нову за ідеологічним змістом музейну експозицію, структура та якісний склад експонатів багатьох місцевих музеїв наприкінці 20-х років XX ст. залишалася такою, де чітко проглядалися науково-просвітницькі традиції дореволюційного музею. У середині 30-х років XX ст. партійне керівництво Чернігівської області висловлює занепокоєння станом периферійних музеїв. Інструктор культурно-просвітнього відділу Гальпер пише доповідну записку до культпропу Чернігівського обкому КП(б)У "Про стан музеїв в області", в якій зазначає: "До останнього часу робота музеїв області була ареною замаскованої шкідницької діяльності контрреволюційних, націоналістичних елементів. Експозиції музейного матеріалу підпорядковувалися для обґрунтування націоналістичних теорій, розповсюдження буржуазно-реставраторських ідей – у цілому фронт музеїв був фронтом ідеологічного шкідництва. В Конотопському, Прилуцькому і Глухівському музеях протаскувалась теорія безбуржуазності української нації рядом штучних оформлень експонатів і, подібно до Чернігівського музею, експозиції будувалися на експонатах панівного дворянсько-феодального класу. Історико-революційні відділи (Новгород-Сіверський, Глухів, Прилуки, Остер) були ширмою для прикриття контрреволюційного напрямку в роботі музеїв" [1].

1937 рік був урожайним на цілу низку статей у центральній та місцевій пресі про факти шкідництва в музеях Чернігівської області. Постанова обкому КП(б)У "Про стан і роботу музеїв області" 1937 року визнавала вказівки газет "Правда", "Комуніст", "Більшовик" про факти підривної роботи буржуазних націоналістів і троцькістсько-бухаринських ворогів у музеях Чернігівщини та оприлюднила напрямки цієї роботи: "Ігнорування вказівок Маркса–Енгельса, що "история всех до сих пор существующих обществ, за исключением первобытной общины, была историей борьбы классов". Класова боротьба робітників і селян проти феодально-поміщицької і капіталістичної експлуатації зовсім не відбита в експозиціях музеїв (Глухів, Путивль, Новгород-Сіверський). Замість цього ідеалізуються царі (Глухів), організатори чорносотенних погромів (Новгород-Сіверський) та чумаки-куркулі (Ромни). У Путивльському музеї протаскувалась контрреволюційна фашистська теорія про вищі та нижчі раси. У Новгороді-Сіверському музеї фальсифікувалася історія більшовицької преси. Під текстом

"Зразки ліберальної та дрібнобуржуазної преси 1905–1906 рр." були подані екземпляри більшовицьких газет. Особливо по-шкідницькому показана в музеях епоха Жовтневої революції і громадянської війни. Не показана роль Леніна-Сталіна, керівна роль більшовицької партії за соціалістичне та національне визволення. До цього ж у музеях не впорядковані відділи соціалістичного будівництва. Антирелігійна пропаганда підмінялась голим показом культових речей, не показана контрреволюційна роль церкви і релігії. Музейні бібліотеки до останнього часу були засмічені контрреволюційною літературою та альбомами і фотокартками різних фашистських наймитів" [2]. Визнаючи, що такий стан музеїв є наслідком відсутності уваги з боку партійних організацій, притуплення більшовицької пильності, головним ворогом проголошуються музейні працівники. "Більшість музеїв області знаходяться на замку. Запеклі вороги народу… поналазили до культурних закладів, позвалювали музейну справу, знищили великі музейні багатства, ці скарби людської культури, що були створені робітниками і селянами" [3]. Обком КП(б)У виносить ухвалу з приводу усунення шкідницької діяльності музейних працівників: "1) Прийняти до відома, що музеї тимчасово зачинені для проведення ліквідації шкідницької роботи в них і відповідної перебудови експозиції. 2) Зобов'язати культосвітній відділ обкому, Чернігівський міський комітет КП(б)У та Роменський, Прилуцький, Конотопський, Остерський, Глухівський, Новгород-Сіверський, Путивльський та Сосницький районні комітети КП(б)У в декадний строк очистити склад робітників музеїв від ворожих і політично нестійких елементів, провести укомплектування музеїв перевіреними робітниками з членів партії, так і позапартійних. 3) Зобов'язати перелічені районні комітети КП(б)У виділити кращих пропагандистів для допомоги в перебудові експозиції і всієї роботи музеїв. Зобов'язати секретарів, культпропагандистів та штатних пропагандистів райкомів взяти особисту участь у роботі комісії по перегляду та прийманню експозиції після її перебудови. 4) Доручити тов. Канову зобов'язати райвиконкоми провести ремонт музейних приміщень і забезпечення паливом. 5) Доручити облвно до 1 листопаду 1937 року закінчити перевірку та інвентаризацію всього музейного майна. Забезпечити охорону від розкрадання та псування. 6) Зобов'язати облвно організувати в листопаді–грудні цього року проведення семінарів і курсів музейних робітників для підвищення їх політичної і ділової кваліфікації. Зав. культпросвітвідділом обкому КП(б)У – Потапов" [4].

За цією постановою підіймається хвиля тотальної перевірки місцевих музеїв, чи не найголовнішою метою якої була відповідна перебудова експозиції та кадрова чистка. В результаті перевірки Путивльського музею

було виявлено, що в експозиції про походження людини "протягнута теорія про вищі і нижчі раси". Директор музею Шарапов звільнений з посади за приховування контрреволюційної літератури [5]. Доповідна записка завідуючого облвно Тягнієнка до культвідділу Чернігівського обкому висвітлює стан Остерського музею: "У відділі сучасного періоду розміщені плакати та діаграми загальноосвітнього і республіканського значення, відомостей про район немає. Загальний недолік музею полягає в тому, що в підборі експонатів робітники музею перевагу віддають різним археологічним знахідкам, а матеріалів історичних не вишукують. Запису спогадів старих людей про прокляте минуле, про тяжкі умови життя за старих часів – не організовано. Науковий співробітник музею Максимович звільнений, як ненадійна особа" [6].

Головною причиною недоліків у побудові експозиції Новгород-Сіверського музею перевірка визначила відсутність кваліфікованих кадрів. "Наявність експонатів дозволяє музею всебічно показати район, але штати музею навряд чи забезпечать у повному обсязі цей показ" [7]. У середині 30-х років XX ст. двоє директорів музею Гапєєв та Вернігор були звільнені зі своїх посад. Гапєєв XX ст. був звинувачений у збиранні матеріалів лише кунсткамерального характеру, не приділяв уваги збору та охороні матеріалів, що характеризують класову боротьбу. Обслідування музею у 1934 році комісією райвідділа народної освіти та завідувачем музейним відділом НКО УРСР Макаревичем визнало, що вихолощення класової суті в роботі музею було не випадковим. У минулому директор музею – білий офіцер, його оточення теж класово ворожі елементи: науковий працівник – донька попа, а доглядач – меншовик, член міської думи скликання 1917 року. "Цей штат не міг забезпечити марксистсько-ленінської лінії в роботі музею. В травні 1934 року цю зграю було розігнано" [8]. І хоча наступний директор музею Вернігор П.А., який заступив на цю посаду у грудні 1935 року, головним своїм завданням вважав "виправлення всіх хиб, що були припущені бувшим директором", але й він не задовольнив вимогам керівництва і був звільнений у 1937 році.

Музей м.Глухова, хоча й не приймав відвідувачів з 1934 року, теж підлягав перевірці. "Навіть поверхневий перегляд матеріалів музею призводить до висновку, що будь-яка система показу відсутня. Відділ дородового суспільства представлений двома черепами, кількома кістками мамонта та кам'яними знаряддями праці. Музей майже не ілюструє свої експонати матеріалами та цитатами Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна" [9]. Після перевірки директори Новгород-Сіверського та Глухівського музеїв дозволили собі висунути низку пропозицій щодо покращення

роботи. А саме: посилення і конкретизація керівництва роботою музеїв з боку обласного відділу народної освіти; перегляд ставок та підбір кадрів за допомогою облвно; організація роботи з підвищення кваліфікації, обмін досвідом та інформацією між музейниками; збільшити асигнування на науково-дослідну роботу; розробка правил внутрішнього розпорядку, питань платності для екскурсантів; допомога музеям з боку громадськості та місцевих закладів [10].

На думку перевіряючих, справи у Конотопському та Сосницькому музеях знаходилися не в найкращому стані. Перевірка Конотопського музею виявила суттєві недоліки в побудові експозиції, зокрема те що теми революційної боротьби на Конотопщині у 1905 та 1917 роках, стаханівський рух, індустріалізація, соціалістичне будівництво, соціалістична культура та побут не знайшли належного відображення [11]. Дивлячись на висновки, викладені у доповідній записці, перевірка була ретельною. Бо ще обслідування музею районним комітетом партії у 1934 році "виявило, що музей являє собою буржуазно-націоналістичне кубло й до останнього часу (з жовтня 1924 року) носив ім'я О.Лазаревського – націоналістичного історика України" [12]. Відмітила перевірка 1938 року і політичну неблагонадійність співробітників музею. Екскурсовод І.Б.Болотін у 1937 році мав догану за притуплення класової пильності – "не реагував на контрреволюційні розмови товариша по службі Бондаря, який не вірив у можливість побудови комунізму в нашій країні, і в день смерті Леніна говорив таке: "Ленін помер, але є люди, які гадають, що краще б Ленін був живий, а ленінізм хай би помер". Лаборант Бондар звільнений у січні 1937 року" [13].

Недоліки Сосницького музею виглядали так само, як і недоліки Конотопського. Але на відміну від нього особовий склад працівників Сосницького музею не викликав нарікань, завдяки заступництву з боку секретаря РПК Бакуліна, який вважав директора музею Ю.С.Виноградського та наукового співробітника В.Я.Захарченка спеціалістами музейної справи [14].

Перевірка Роменського музею знайшла експозицію як таку, що протирічить вченню Маркса-Леніна. Весь колектив музею піддався нищівній критиці. "Директор Семенчик М.М. у музеї працює з 1920 року. За наказом облвно №73 від 7 вересня 1937 року з посади звільнений, але райвно допустив його до роботи. Науковий робітник Гальон У.П. з 4 жовтня 1937 р. заарештований, як ворог народу. Екскурсовод Бугрій П.Х. своїм викладанням не може задовольнити відвідувачів – ідеалізує чумаків, не висвітлює класової боротьби. Зав. бібліотекою Італійський С.О. працює в музеї з 1937 р. Залишити його на посаді не можливо, фонд засмічений

шкідливою літературою. Архаїчна література розташована на хорошому місці, а твори Леніна-Сталіна в поганому місці" [15].

За підсумками перевірки місцевих музеїв бюро Чернігівського обкому КП(б)У виносить наприкінці 1938 року постанову "Про роботу музеїв Чернігівської області", яка визнає роботу музеїв незадовільною. "Внаслідок відсутності належного керівництва з боку партійних і радянських організацій, ворожих ідей Маркітана, Загера та інших, всі музеї мають великий недокомплект штатів наукових робітників, екскурсоводів. Наявні кадри укомплектовані некваліфікованими робітниками і засмічені ворожими і політично неперевіреними людьми. Відсутня організація охорони експонатів у більшості музеїв, що сприяло розкраданню цінних речей (Чернігів, Сосниця). Більшість районних музеїв не мають повних збірок творів Маркса, Енгельса, Леніна, Сталіна. Бібліотеки не очищені від ворожої літератури (Конотоп, Сосниця. Ромни). Всі районні музеї не мають єдиної схеми побудови експозиції. В ряді музеїв існуюча експозиція суперечить вченню Маркса-Леніна і за своїм змістом шкідлива (Глухів, Ромни, Новгород-Сіверський). Науково-дослідну роботу проводить лише Чернігівський, Сосницький та Роменський музеї. Решта музеїв цим не займаються. Масово-політичну роботу проводять не систематично, тематика екскурсій не актуалізована. Всі музеї не відбили в експозиціях наші досягнення. Частина музеїв протягом декількох років взагалі ніякої роботи не проводили. Глухівський музей закрито в 1934 р., Конотопський музей закритий 6 місяців. Отже, основне завдання бути могутнім засобом соціалістичного виховання трудящих, музеї не виконують.

Бюро постановляє:

1) організувати про облвно сектор по керівництву роботою музеїв;

2) очистити кадри від ворожих елементів;

3) поставити питання перед ЦК КП(б)У та РНК про збільшення штатів наукових робітників музею і прирівняти зарплатню робітників музеїв в районах до ставок середніх шкіл, а обл. музеїв до ставок вузів;

4) розробити єдину схеми побудови експозиції;

5) очистити бібліотеки музеїв від ворожої літератури, збільшити асигнування для поповнення їх творами класиків марксизму;

6) посилити керівництво музеями шляхом систематичного заслуховування звітів директорів музеїв на засіданнях МКП, міськради, РВК;

7) організувати в м.Чернігові, як філіал обласного музею, музей мистецтв для чого передати до новоутвореного музею всі художні експонати районних музеїв" [16].

До сер. 20-х рр. ХХ ст. музейна мережа в державі, головним чином, була сформована. Перебудова суспільства призвела до набуття музеями

нових функцій – політико-просвітніх. Керівники культурної справи вбачали в музеї потужний інструмент соціалістичного виховання мас. З цих позицій музейні працівники експозиційними засобами зобов'язані були чітко реагувати на всі соціально-політичні процеси в державі, виховуючи у відвідувачів класову свідомість, почуття гордості за соціалістичні досягнення, нове відношення до праці та суспільної власності. Соціологія починає домінувати в музейних експозиціях.

Наприкінці 30-х рр. XX ст. партійно-державне керівництво визнає, що на даному етапі битва за музеї, як заклади соціалістичного виховання мас, програна. Покладені на музей функції повною мірою не реалізуються. Серед головних причин поразки було визнано послаблення контролю з боку партійного керівництва, значна кількість ворожих та політично несвідомих працівників музеїв. Тому природнім у цій ситуації кроком була кадрова чистка. Склад працівників змінився у місцевих краєзнавчих музеях 6 з 8 працюючих на Північному Лівобережжі. Позитивними наслідками партійно-адміністративних перевірок провінційних музеїв були заплановане об'єднання музейних сховищ з метою посилення їх охорони, ремонт музеїв, збільшення бюджетного фінансування.

Сьогодні музейна справа в Україні переживає черговий етап свого розвитку. Тому актуальним є вивчення музейного досвіду 20–30-х рр. XX ст., часу активного пошуку шляхів розбудови експозиції, щоб у майбутньому уникнути помилок та збочень у справі виховання патріотів рідного краю.

Література

1. Державний архів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 1, спр. 809, арк. 1–5.
2. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 815, арк. 8–10.
3. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 815, арк. 33.
4. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 815, арк. 10.
5. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 88, арк. 56.
6. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 815, арк. 30–32.
7. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 67–70.
8. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 166, оп.11, спр. 361, арк. 3.
9. Державний архів Чернігівської області, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 70(зв).
10. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 71.
11. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 78.
12. Там само, ф. П-470, оп. 1, спр. 251, арк. 68.
13. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 78.
14. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 81.
15. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 85–88.
16. Там само, ф. П-470, оп. 4, спр. 1270, арк. 27–29.

М.В.Семенова

Мережа закладів культури Чернігівщини: проблема функціонування (90-ті рр. XX ст.)

"Основи законодавства України про культуру" окреслюють пріоритетні напрями розвитку культури на сучасному етапі: створення умов для розвитку культури української нації та культур національних меншин; збереження, відтворення та охорона культурно-історичного середовища; естетичне виховання дітей та юнацтва; проведення фундаментальних досліджень у галузі теорії та історії культури України; розширення культурної інфраструктури села [1].

У цьому ж документі визначено основні принципи культурної політики в Україні: визнання культури як одного із головних чинників самобутності української нації та національних меншин, які проживають на території України; утвердження гуманістичних ідей, високих моральних засад у суспільному житті, орієнтація як на національні, так і на загальнолюдські цінності, визнання їх пріоритетності над політичними і класовими інтересами; збереження і примноження культурних надбань; розвиток культурних зв'язків з українцями, що проживають за кордоном, як основи збереження цілісності української культури; гарантування свободи творчої діяльності, невтручання у творчий процес з боку держави, політичних партій та інших громадських об'єднань; рівність прав і можливостей громадян незалежно від соціального стану та національної належності у створенні, використанні та поширенні культурних цінностей; доступність культурних цінностей, усіх видів культурних послуг та культурної діяльності для кожного громадянина; забезпечення умов для творчого розвитку особистості, підвищення культурного рівня та естетичного виховання громадян; заохочення благодійної діяльності у сфері культури підприємств, організацій, громадських об'єднань, релігійних організацій, окремих громадян; всебічне міжнародне культурне співробітництво; визнання пріоритету міжнародно-правових актів у сфері культури; поєднання державних і громадських засад у забезпеченні розвитку культури [2].

Проте реалізація окреслених завдань та принципів на практиці має серйозні проблеми. У 90-ті роки XX ст. розвиток культури відбувався суперечливо. Позитивними процесами були поширення функціонування української мови, відродження української національної культури та культур етнічних меншин, пошук нових форм організаційно-управлінської діяльності, відмова від жорстких ідеологічних штампів, утвердження

демократичних засад у розбудові культурної сфери. Разом з тим незаперечним стає факт наростання кризових процесів у сфері культури: загострюється проблема фінансування та кадрового забезпечення, відбувається руйнування інфраструктури мережі сфери культури.

До цієї сфери прийнято відносити сукупність організацій, закладів і підприємств, а також державних і громадських органів, творчих спілок, які безпосередньо пов'язані з виробництвом, збереженням, розповсюдженням та організацією споживання товарів і послуг культурного, соціально-інформаційного і дозвілевого значення. У системі сфери культури функціонують культурно-освітні заклади – клуби, бібліотеки, музеї, парки, зоопарки, центри дозвілля; театрально-видовищні підприємства – театри, концертні організації, цирки; виставкові зали. До неї належать навчальні заклади позашкільного естетичного виховання – дитячі музичні, художні школи, школи мистецтв, хореографічні школи тощо; вищі й середні спеціальні навчальні заклади культури і мистецтва – консерваторії, інститути культури, кінематографії, балетні і хореографічні училища. До сфери культури входять також кіномережа, засоби масової інформації, підприємства з виробництва грампластівок, компакт-касет і компакт-дисків. У створенні матеріальної бази культури беруть участь підприємства з виробництва кіноапаратури, музичних інструментів, світло- і звукотехніки, а також спеціалізовані реставраційні підприємства та майстерні тощо. Цей хоча й далеко не повний перелік об'єктів культурної сфери дає змогу уявити різноманітність і багатоаспектність її функціонування.

Отже, власне мережа закладів культури є досить розгалуженою. У культурній інфраструктурі Чернігівської області, як і в державі в цілому, у 90-ті рр. XX ст. відбувалися серйозні деформації. У першу чергу слід звернути увагу на постійне кількісне скорочення закладів культурної сфери. Для прикладу у таблиці вибірково подано за роками статистичні дані функціонування бібліотек, клубних закладів та кіноустановок області [3].

Кількість закладів / рік	**1990**	**1992**	**1995**	**1997**	**1998**	**2000**	**2002**
кількість бібліотек	1032	1014	988	851	825	805	790
бібліотечний фонд, тис. примірників	13146,5	12710,6	12491,2	12265,8	12108,1	11765,8	11480,4
чисельність читачів, тис. чоловік	799,2	706,9	679,4	628,3	589,0	566,3	569,7

Кількість закладів / рік	1990	1992	1995	1997	1998	2000	2002
кількість клубних закладів	1104	1068	1031	935	890	856	833
кількість місць у клубних закладах	251991	245660	241152	229531	223629	217092	213274
кількість кіноустановок	1194	938	799	657	614	478	138
кількість відвідувань кіносеансів, тис. чоловік	15107	7849	1525	439	247	155	134

Проблема фінансування є головною для закладів культури, адже вона зумовлює ряд негативних явищ у їх діяльності. Обмеженість коштів призводить до скорочення мережі закладів культури: кількість культурно-просвітницьких установ скорочується щороку. Щодо мережі бібліотек, сільські бібліотеки переводяться у бібліотечні пункти як такі, що обслуговують малу кількість населення, постійно зменшується кількість профспілкових бібліотек, бібліотек колгоспів та інших відомств. Ця тенденція окреслюється на початку десятиліття і незмінно зберігається протягом 90-х рр. У 1992 р. порівняно з попереднім роком по кожному з перерахованих пунктів у сумі відбулося скорочення на 10 одиниць [4]. Так, у 1997 р. скорочення відбулося на 133 одиниці (закрито 72 клуби та 61 бібліотеку). Чітко вираженим є процес зменшення щорічно книжкового фонду, кількості читачів та обсягу книговидач. Скорочення фонду, як правило, пояснюється двома причинами: надходження до бібліотек зменшується у зв'язку з різким збільшенням цін на літературу та за рахунок списання літератури, що втратила актуальність; зменшення кількості читачів, а відповідно, й книговидачі обумовлюється зменшенням населення в області. Основною причиною скорочення мережі клубних закладів визначено відсутність коштів на їх утримання; зменшення кількості кіноустановок – їх закриття – зумовлено аварійним станом клубних закладів, недостатністю фінансування і збитковістю кінопоказу [5].

За десятиліття (з 1990 р. по 2000 р.) кількість кіноустановок зменшилася майже у 8 разів. Разом з тим різке скорочення інтересу до кіно, а отже, і кількість відвідувань кіносеансів є цілком логічним явищем: адже альтернативу перегляду фільму у кінотеатрі чи клубі з кіноустановкою

складали у 90-ті роки відеосалони, та головним конкурентом залишається телебачення, яке при значній кількості каналів та різноманітності передач може задовольнити будь-якого споживача, зекономивши при цьому його кошти. Статистика свідчить: у 1990 р. кожен житель області побував у кіно у середньому 11 разів, у 1995 р. – 1,1 раза, а у 2000 р. – 0,1 раза. У сільській місцевості за останній вказаний рік по одному разу кіносеанси відвідали лише три із ста осіб [6]. Навряд чи ці показники зазнають серйозних змін, особливо це стосується кіноустановок сільської місцевості. Якщо у містах при наявності реклами та можливостях мешканців кіномережа має можливості відродитися, то у сільській місцевості, де закриваються клуби, при дорожнечі кінопрокату, відсутності державних фінансових дотацій такої можливості вона не має.

Скорочення мережі закладів культури породжує іншу проблему – кадрове питання: відбувається скорочення кадрів та переведення працівників на неповні ставки. Так, наприклад, у 1997 р. для працівників сфери культури було скорочено 603 ставки, на частину ставки працювали 53,3% фахівців галузі в сільській місцевості. Гострою залишається і проблема стану приміщень закладів культури – через брак коштів не проводяться ремонтні роботи, у зимовий період опалюється лише 34% установ [7].

Традиційною стала діяльність закладів культури у несприятливих для них умовах та в ситуації постійного пошуку шляхів розв'язання проблем. Приміром, у складних умовах працюють бібліотеки: відсутність коштів на придбання нової літератури та періодичних видань зводить нанівець інформаційно-культурний потенціал даних закладів Гостро стоїть проблема у поповненні фондів, утриманні читацької аудиторії. Звідси популяризація активних форм роботи: створення любительських об'єднань, клубів за інтересами, літературних віталень, проведення круглих столів. Досягненням є формування автоматизованої інформаційної бібліотечної системи, хоча приєднання до неї мали змогу провести центральні бібліотеки обласного та міського рівня.

Література

1. Основи законодавства України про культуру // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – №21. – С. 294.

2. Там само.

3. Культура Чернігівської області: Статистичний збірник. – Чернігів, 1992; Соціальна сфера Чернігівської області: Статистичний збірник. – Чернігів, 1999; Культура, мистецтво, фізкультура та спорт у Чернігівській області: Статистичний збірник. – Чернігів, 2003.

4. Зведені статистичні звіти про мережу і діяльність масових та універ-

сальних бібліотек за 1992 р. // Державний архів Чернігівської області (ДАЧО), ф. Р 5040, оп. 1, спр. 2130, арк. 1.

5. Показники розвитку мережі культурно-освітніх установ та видовищних підприємств на 1993, 1994, 1995,1996 роки // ДАЧО, ф. Р 1050, оп. 1, спр. 2147, арк. 7.

6. Культура, мистецтво, фізкультура та спорт в Чернігівській області. – Чернігів, 2003. – С. 18.

7. Про підсумки організаційної творчої і фінансово-господарської роботи установ культури і мистецтва області у 1997 році // ДАЧО, ф. Р 1050, оп. 1, спр. 2303, арк. 25.

ЗМІСТ

МОВОЗНАВСТВО

Бондаренко А.І. Мовостиль художнього тексту крізь призму "ігрових" теорій 3
Бережняк В.М. З історії східнополіських топонімів 15

ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВО

Якубіна Ю.В. Гуманітарні засади Гімназії вищих наук як визначальний фактор формування "ніжинської літературної школи" 30
Чоботько А.В. В.Розанов о природе религиозности Н.Гоголя 73
Анненкова Е.С. Еще раз к вопросу о западничестве И.С.Тургенева в аспекте Пушкинской речи писателя 80
Крикун Л.С. "Сонячна машина" В.Винниченка: стратегії досягнення досконалості як норми буття 93
Михальчук Н.І. Естетизоване життя як провокація: музичний проект буття проти принципу реальності ("Раб краси" В.Винниченка) 98
Хархун В.П. Міфічний світ тоталітаризму (збірки М.Рильського 30-х років) 106
Лось О.В. Роль інтертексту в романі С'юзен Ворнер "Широкий, широкий світ" 126

ІСТОРІЯ

Кириленко С.О. Проблема походження Русі в радянській історичній науці в умовах ідеологічних кампаній 40-х – поч. 50-х рр. XX ст. 136
Овдієнко П.П., Страшко Є.М. Центральна Рада та проблема "українізації" Півдня в 1917 р. 143
Нагорна Н.М. Форми та методи діяльності КП(б)У з організації жіночого пролетаріату у 20-х роках XX ст. 152
Ткаченко І.В. Висвітлення проблеми охорони здоров'я в УСРР у 1920-х рр. у радянській та сучасній вітчизняній історіографії 161
Ткаченко В.В. У лещатах тоталітарного тиску: наукові кадри

України у 20–30-ті роки XX ст. 168
Давиденко Ю.М. Діяльність підпільних військових організацій на теренах "приєднаних земель" у початковий період окупації Польщі (1939–1941 рр.) 184
Коваленко О.М. Українсько-польські відносини: проблема повернення та збереження культурних і культових цінностей 193

КУЛЬТУРОЛОГІЯ. ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ. МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО

Самойленко Г.В. Гоголівська тематика у репертуарі трупи М.Кропивницького гастрольної поїздки 1897 р. до Петербурга 194
Моціяка П.П. "Жив, як навчав". М.О.Лавровський – директор-фундатор Історико-філологічного інституту князя Безбородька в Ніжині (1875–1882 рр.) 211
Труш О.М. Громадська діяльність В.Піскорського 231
Баранкова Н.О. "Чорна пляма" у житті професора М.В.Рево: арешт і покарання у справі Київського осередку "української контреволюційної організації лікарів-бактеріологів" 245
Ковальчук О.М. Григорій Ващенко: портрет на тлі епохи 250
Дмитренко Н.М. "Фронт ідеологічного шкідництва" – місцеві музеї Північного Лівобережжя (30-ті роки XX ст.) 277
Семенова М.В. Мережа закладів культури Чернігівщини: проблема функціонування (90-ті рр. XX ст.) 283

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ЛІТЕРАТУРА ТА КУЛЬТУРА ПОЛІССЯ

Випуск 46

Проблеми літератури, історії та культури Полісся і України в сучасних дослідженнях

Відповідальний редактор та упорядник
Самойленко Григорій Васильович

Технічний редактор: Лисенко М.М.
Комп'ютерна верстка та макетування: Борщ О.В.
Літературний редактор: Лісовець О.М.
Коректор: Лісовець О.М.

Підписано до друку 09.01.09	Формат 60x84/16	Папір офсетний
Гарнітура Times	Ум. друк. арк. 18,1	Тираж 100 пр.
Замовлення №		

Видавництво
Ніжинського державного університету
імені Миколи Гоголя
м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 4/3.

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
суб'єкта видавничої справи ДК №1804 від 25.05.04 р.

8(04631) 7-19-72
E-mail: vidavn_ndu@mail.ru